

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ «ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ

ΕΡΓΑΣΙΑ

**Εγκληματολογική προσέγγιση του έργου «Έγκλημα στην
Αρχαία Αγορά» της Claude Mossé**

Συντάκτρια: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΥΡΙΑΖΗ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: ΒΙΚΥ ΒΛΑΧΟΥ

Αθήνα, Μάιος 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΕΓΚΛΗΜΑ

- 1.1 Βιογραφικά στοιχεία της συγγραφέως Claude Mossé
- 1.2 Σύντομη παρουσίαση του μυθιστορήματος
- 1.3 Υφολογικά στοιχεία
- 1.4 Προσέγγιση ενός λογοτεχνικού κειμένου γενικά και ενός μυθιστορήματος ειδικά
- 1.5 Ο επιστήμονας αναγνώστης και το λογοτεχνικό έργο
- 1.6 Το Έγκλημα στην λογοτεχνία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΝΟΜΙΚΟ, ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

- 2.1 Το αρχαίο Ελληνικό δίκαιο - ιστορικά στοιχεία
- 2.2 Η λειτουργία της Αθηναϊκής δημοκρατίας, Αττικό δίκαιο – Εκκλησία του Δήμου
- 2.3 Η δημόσια ζωή των Αθηναίων πολιτών και η διαφθορά

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΤΟ ΠΟΙΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΑΘΗΝΑ ΤΟΝ Δ΄ ΑΙΩΝΑ

- 3.1 Η καθιέρωση των νόμων – Ο νόμος του Δράκοντα
- 3.2 Η παραβίαση των νόμων, πέρασμα στην πράξη, μέσα από την αφήγηση των γεγονότων στο μυθιστόρημα της Claude Mossé
- 3.3 Το σύστημα απονομής της δικαιοσύνης ως επίσημη κοινωνική αντίδραση
 - 3.3.1 Προδικαστική διαδικασία και ο ρόλος των μαρτύρων
 - 3.3.2 Τα Δικαστήρια, η Δίκη, το δικαστικό αξίωμα και ο καθορισμός των ποινών
 - 3.3.3 Η συκοφαντία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΑΤΟΜΙΚΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΣΕ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟ ΕΓΚΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΚΤΟΝΙΑΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ

4.1 Η προσωπική κατάσταση του ατόμου ως γενεσιουργός ή ενισχυτικός παράγοντας εγκληματογένεσης στο έργο της Claude Mossé

4.1.1 Η ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη και η λειτουργία της συνέλευσης του Δήμου, η Ατιμία

4.1.2 Ξένοι, Μέτοικοι, Δούλοι, Απελεύθεροι, Δημόσιοι δούλοι

4.2 Η οικογένεια και οι θεσμοί της

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΓΕΝΕΣΗΣ ΚΑΙ ΣΕ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

5.1 Περιουσία: περιουσία και ιδιοκτήτες, γη και κτίρια, ορυχεία, μίσθωση, δάνεια και ασφάλεια

5.2 Εμπορική δραστηριότητα: εργασία, εμπόριο, ναυτικό εμπόριο, εμπορικοί νόμοι

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 : Η ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΩΣ ΕΝΙΣΧΥΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΕΚΔΗΛΩΣΗΣ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΩΝ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ CLAUDE MOSSE

6.1 Ο γάμος και ο έρωτας στην ομηρική εποχή και στην αρχαϊκή και κλασική Αθήνα

6.2 Οι Εταίρες

6.3 Η σημασία της πορνείας / τα συμπόσια

6.4 Η παιδεραστία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΟΥ
ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ CLAUDE MOSSE ΕΓΚΛΗΜΑ ΣΤΗΝ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ»ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΟ.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία «Εγκληματολογική προσέγγιση του μυθιστορήματος της Claude Mossé *Έγκλημα στην αρχαία Αγορά*» απαιτεί πρωτίστως την παρουσίαση του έργου όπως και της συγγραφέως του. Δευτερευόντως είναι αναγκαία και η θεώρηση του τρόπου με τον οποί προσεγγίζουμε ένα λογοτεχνικό έργο ως αναγνώστες αλλά κυρίως ως επιστήμονες.

Το χωροχρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η πλοκή του μυθιστορήματος είναι η κλασική Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. Ως εκ τούτου είναι επιβεβλημένη τόσο η παρουσίαση της κοινωνίας και των θεσμών της στο συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, όσο και η εξέταση του νομικού και πολιτικού συστήματος της. Αναμφισβήτητα τα στοιχεία αυτά οριοθετούν το εγκληματικό φαινόμενο και την επίσημη κοινωνική αντίδραση σ' αυτό.

Η δομή της εργασίας στην συνέχεια στηρίζεται σε εγκληματολογικά κριτήρια και συγκεκριμένα στους παράγοντες εκείνους της εγκληματογένεσης που αφορούν στο συγκεκριμένο λογοτεχνικό έργο. Ειδικότερα θα πραγματοποιήσουμε την εγκληματολογική προσέγγιση του μυθιστορήματος ξεκινώντας πρώτα με τα κίνητρα της εγκληματικής συμπεριφοράς που σχετίζονται με το άτομο και την προσωπική του κατάσταση. Εν συνεχεία θα εξετάσουμε παράγοντες που αφορούν στην οικονομική ζωή και δραστηριότητα όταν αυτοί παράγουν παραβατική συμπεριφορά. Τέλος θα θίξουμε την σεξουαλική ζωή των αρχαίων Ελλήνων κατά την κλασική περίοδο δεδομένου ότι αποτελεί πεδίο πλούσιο ως προς την εκδήλωση παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς.

Η παρούσα εργασία αποκτά ενδιαφέρον για τον εγκληματολόγο σήμερα τέτοιο που προκαλεί κάθε ιστορική-συγκριτική μελέτη σε οποιοδήποτε τομέα. Η σύλληψη του εγκληματικού φαινομένου συνολικά και μάλιστα με έμφαση στην απαρχές εκδήλωσης της εγκληματολογικής σκέψης συμβάλλει στην πληρέστερη σπουδή της εγκληματολογίας ως επιστήμης. Θα επισημάνουμε τα θετικά στοιχεία που προέκυψαν από την παρούσα μελέτη τα οποία μπορούν να συντείνουν στην πρόοδο της εγκληματολογικής σκέψης για την αντιμετώπιση σύγχρονων προβλημάτων που αναδύονται στις δυτικές κοινωνίες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΕΓΚΛΗΜΑ

1.1 Βιογραφικά στοιχεία της συγγραφέως Claude Mossé

Γεννήθηκε στις 24/12/1924 στο Παρίσι. Τον χειμώνα του 1941, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε ηλικία 16 ετών, διάβασε για πρώτη φορά ένα κείμενο του Δημοσθένη για την ελευθερία και τη δημοκρατία. Από τότε αφιέρωσε την ζωή της στην ελληνική ιστορία.¹ Το 1947 έγινε πρώτη δεκτή στον διαγωνισμό πρόσληψης ως καθηγήτρια ιστορίας και την ίδια χρονιά διορίστηκε στο λύκειο θηλέων της πόλης Rennes της Γαλλίας. Διετέλεσε βοηθός καθηγήτρια στην έδρα της αρχαίας ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Rennes από το 1950. Κατά το χρονικό διάστημα από το 1956 έως το 1958 εργάστηκε στο ερευνητικό κέντρο CNRS. Διορίστηκε στο Πανεπιστήμιο του Clermond-Ferrand το 1959 και εκεί, την ίδια χρονιά απέκτησε τον διδακτορικό της τίτλο με θέμα: «Η πτώση της ελληνικής πόλης τον 4^ο π.Χ. αιώνα». Τον Οκτώβριο του 1968 προσλαμβάνεται ως καθηγήτρια στο σχέδιο του πειραματικού Πανεπιστημίου Paris VIII. Εκεί συνέχισε την καριέρα της έως ότου συνταξιοδοτήθηκε και πήρε τον τίτλο της ομότιμης καθηγήτριας. Συμμετείχε στη μικρή ομάδα «σχολή αρχαίας ιστορίας» με τον Jean-Pierre Vernant και τον Pierre Vidal-Naquet.

Μαθητής της υπήρξε ο Alain Chnapp. Έγραψε κυρίως βιβλία σχετικά με την κλασική Ελλάδα (5^{ος} π.Χ. και 4^{ος} π.Χ. αιώνες) και την ελληνιστική περίοδο (από το τέλος του 4^{ου} π.Χ. αιώνα ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση).

Το 1995 έγραψε το αστυνομικό μυθιστόρημα «Meurtres sur l' Agora», το οποίο αποτελεί το αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας και τα γεγονότα που αφηγείται, λαμβάνουν χώρα στην Αθήνα το 349 π.Χ.. Τα έργα της συγγραφέα έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες (αγγλική, ιταλική, ισπανική, γερμανική, σύγχρονη ελληνική).²

¹https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BB%CF%89%CE%BD%CF%84_%CE%9C%CE%BF%CF%83%CE%AD

² https://www.babelio.com/auter/Claude_Mossé

1.2 Συνοπτική παρουσίαση του μυθιστορήματος

Το μυθιστόρημα της Claude Mossé «Έγκλημα στην αρχαία αγορά» παρουσιάζεται στο πλαίσιο της αφήγησης ενός Έλληνα άνδρα, του Αριστοκλή, προς άλλους δύο άνδρες, έναν Αιγύπτιο και έναν Εβραίο, στην Αλεξάνδρεια στα τέλη του 4^{ου} αι. π. Χ.

Η Αλεξάνδρεια στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ήταν μια πόλη σε πλήρη ακμή. Ιδρύθηκε από τον Αλέξανδρο, τον Μακεδόνα κατακτητή. Υπό την ηγεμονία του Πτολεμαίου, στρατηγού του Αλεξάνδρου, η Αίγυπτος έγινε το ισχυρότερο κράτος της ανατολικής Μεσογείου. Στην Αλεξάνδρεια συναντιούνταν άνθρωποι απ' όλες τις χώρες της αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου.

Μέσα σ' αυτό το σκηνικό, ένα βράδυ στην Αλεξάνδρεια, οι τρεις ηλικιωμένοι άνδρες συζητούν για τους πολιτισμούς που εκπροσωπούσαν. Ο Έλληνας Αριστοκλής είχε έρθει στην πόλη προσκεκλημένος του Δημητρίου Φαληρέως, παλιού του συμμαθητή από τη σχολή του Αριστοτέλη. Ο Δημήτριος που διακυβέρνησε την Αθήνα για 10 έτη, έγινε στη συνέχεια σύμβουλος του Πτολεμαίου. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης ο Αριστοκλής εμφανίστηκε επιφυλακτικός ως προς την υπεράσπιση του Ελληνισμού. Εξηγώντας τους λόγους, άρχισε να αναπολεί την παλιά δόξα της Αθήνας, αλλά και να εκφράζει τη λύπη του για τους συμπολίτες του που έδειξαν τόση προθυμία να δεχτούν τον Μακεδόνα κατακτητή Φίλιππο. Ο Αριστοκλής στο πλαίσιο αυτής της αναπόλησης άρχισε τη διήγηση, που έχει κεντρικό θέμα την δολοφονία του εξαδέλφου του Νικόστρατου.

Συνοπτικά η ιστορία έχει ως εξής: Στην Αθήνα το 349 π.Χ., την τελευταία ημέρα των Μεγάλων Διονυσίων, ξέσπασε ένα σκάνδαλο στους πρόποδες της Ακρόπολης. Μπροστά στους θεατές των δραματικών αγώνων, ο πλούσιος Μειδίας χαστούκισε τον Δημοσθένη, γνωστό για τις απόψεις του κατά του βασιλέα Φιλίππου. Το βράδυ στην Αγορά όλοι σχολίασαν το γεγονός, ειδικά μέσα στο κατάστημα του αργυροχρυσόχου Παμμένη, ο οποίος είχε φτιάξει τα χρυσά στεφάνια της γιορτής. Την επόμενη ημέρα μέσα στο ίδιο κατάστημα βρέθηκε το πτώμα του Νικόστρατου, εξαδέλφου του αφηγητή μας Αριστοκλή. Ο Νικόστρατος είχε εκφράσει την αποδοκιμασία του για τον Μειδία και δήλωσε ότι ήταν έτοιμος να υπερασπιστεί τον Δημοσθένη. Ο Αριστοκλής ως ξάδελφος του θύματος θα κληθεί να εξιχνιάσει το έγκλημα.

Δια μέσου της αφήγησης της έρευνας που ο Αριστοκλής θα πραγματοποιήσει, για να βρει τον δολοφόνο του εξαδέλφου του, περιγράφεται αδρά η καθημερινή ζωή στην

Αθήνα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Από αυτήν την έρευνα για την εξιχνίαση του εγκλήματος θα αντλήσουμε και θα σχολιάσουμε τα εγκληματολογικά στοιχεία του μυθιστορήματος, πράγμα που είναι και ο κύριος στόχος της συγκεκριμένης εργασίας.³

1.3 Υφολογικά στοιχεία

Το λογοτεχνικό ύφος γενικά

Το ύφος, κατ' αρχήν, συνδέεται με τον τρόπο που χρησιμοποιείται η γλώσσα από ένα ορισμένο άτομο, κάτι που ισχύει κυρίως στους λογοτέχνες. Κατά τον φιλόσοφο Buffon (1707-1788), «Le style est l' homme meme», δηλαδή το ύφος είναι ο ίδιος ο συγγραφέας. Αν και αποτελεί πολύπλοκο φαινόμενο, συνδέεται αναπόσπαστα με το ίδιο το άτομο και τα ποικίλα επίπεδα της επικοινωνίας.⁴

Κατά τον καθηγητή Μπαμπινιώτη, το λογοτεχνικό ύφος γενικά είναι η συνειδητή επιλογή ορισμένων επαναλαμβανόμενων δομικών σχημάτων. Χαρακτηρίζεται από έμφαση στη μορφή (έναντι του περιεχομένου) και τη συγκινησιακή πλευρά της γλώσσας (αντί της λογικής της έκφρασης). Η όλη οργάνωση του ύφους εξυπηρετεί συγκεκριμένες προθέσεις. Με την προθετικότητα εννοούμε τις προθέσεις του συγγραφέα, τον στόχο στον οποίο αποσκοπεί σε σχέση και με τον χώρο μέσα στον οποίο κινείται. Το θέμα ξεκινάει από την έμπνευση του δημιουργού. Με την έμπνευση νοείται η σπερματική σύλληψη ενός ουσιώδους για τον δημιουργό μηνύματος που συνοδεύεται πάντα από την ανάγκη της έκφρασης, της «κοινωνίας» του μηνύματος στους άλλους, κάτι που οδηγεί στην επικοινωνία. Η μορφή που θα πάρει το μήνυμα, είναι απόρροια διεργασίας με καθοριστικό παράγοντα την ευαισθησία του δημιουργού. Με την ευαισθησία εννοούμε το γνωστικό και βιωματικό υπόβαθρο του δημιουργού, τη βαθύτερη αίσθηση και στάση του απέναντι στον κόσμο και την τέχνη. Η λογοτεχνία είναι από τις πιο απαιτητικές και ευθείες μορφές επικοινωνίας.⁵

Τέλος, κατά τον Riffaterre Michael, το ύφος συνιστά κομβική κατηγορία για την προσέγγιση του λογοτεχνικού φαινομένου, καθώς θεωρεί ότι η γλώσσα εκφράζει και το ύφος υπογραμμίζει.⁶

³ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁷, σσ. 9-11.

⁴ Χριστόφορος Χαραλαμπίδης, *Νεοελληνικός λόγος, Μελέτες για τη γλώσσα τη λογοτεχνία και το ύφος*, επανετύπωση, Αθήνα 2001³, σ. 24-68.

⁵ Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Θεωρητική γλωσσολογία, Εισαγωγή στη σύγχρονη γλωσσολογία*, Αθήνα, 1998, σ. 66-84.

⁶ <https://selidodeiktes.greek-language.gr/>. Το ύφος ως πρακτική εξατομίκευσης δια του λόγου.

Το μυθιστόρημα

Το πεζογραφικό κείμενο που εξετάζουμε, ανήκει στο λογοτεχνικό είδος του μυθιστορήματος. Το μυθιστόρημα «εστιάζει σε μια πραγματικότητα χρονολογικά και λογικά οργανωμένη...», προϋποθέτει την «ύπαρξη ενός κοινωνικού συνόλου» και «είθισται να προβάλλει μια συγκεκριμένη ιδεολογία...». Το μυθιστόρημα «διέπει η αίσθηση της εξέλιξης όσον αφορά στον χρόνο, το θέμα και τους χαρακτήρες...».⁷

Το συγκεκριμένο μυθιστόρημα «Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά» χαρακτηρίζεται από πολλές περιγραφές και εκτενείς εικόνες, στοιχείο που του προσδίδει γλαφυρότητα και σαφήνεια. Πολλοί είναι και οι διάλογοι σε σχέση με το υπόλοιπο αφηγηματικό κείμενο, γεγονός που συμβάλλει στην ζωντάνια της αφήγησης. Έτσι, παρόλο που το ύφος διακρίνεται για την απλότητα και τη λιτότητά του, είναι ταυτόχρονα πυκνό. Βασικό στοιχείο της αφήγησης αποτελεί η δραματικότητα, η οποία επιτυγχάνεται με την ένταση, την αγωνία, την παρουσία νέων επιπλοκών και τα απρόοπτα. Οι λεπτομερείς περιγραφές υπηρετούν τις προθέσεις της αφήγησης, που είναι η ρεαλιστική απόδοση των καταστάσεων της δεδομένης εποχής και του συγκεκριμένου τόπου, δηλαδή της Αθήνας της κλασικής εποχής του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Η συγγραφέας είναι ιστορικός, ειδική στη μελέτη της κλασικής Αθήνας του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ., με αποτέλεσμα μέσα από τα μάτια του πρωταγωνιστή – αφηγητή να παρέχονται πολλές πληροφορίες για την εποχή.

Η **φωνή** που αφηγείται, δηλαδή ο φορέας της αφήγησης, ο Αριστοκλής, είναι εσωδιηγητικός, δεδομένου ότι είναι πρόσωπο που συμμετέχει στα γεγονότα της ιστορίας που αφηγείται και μάλιστα είναι και αυτοδιηγητικός, καθώς αφηγείται προσωπικά του βιώματα και γι' αυτό εξιστορεί και τα γεγονότα σε πρώτο ενικό πρόσωπο. Σύμφωνα με τον Genette, ο αφηγητής παίρνει μέρος στην ιστορία έχοντας πρωταγωνιστικό ρόλο. Ως προς τον **χρόνο** η αφήγηση είναι αναδρομική. Το παρόν της αφήγησης τοποθετείται στην Αλεξάνδρεια 40 χρόνια μετά την ιστορία, την οποία αφηγείται. Η ροή των γεγονότων που αφηγείται ο Αριστοκλής, είναι αδιάσπαστη σχεδόν και εξελίσσεται με προχωρητική σειρά. Πέρα από αναδρομική, η αφήγηση είναι και εγκιβωτισμένη, δηλαδή πρόκειται για ενσωμάτωση της κύριας αφήγησης μέσα σε μιαν άλλη. Τα **πρόσωπα** της βασικής αφήγησης είναι δυναμικοί χαρακτήρες, που

⁷ Μαρία Καραίσκου, «Αναζητώντας τον ειδολογικό χαρακτήρα του διηγήματος, Η σύγκριση με το μυθιστόρημα σε κριτικά κείμενα δημοτικιστών (1903-1928)», στο *Το διήγημα στην Ελληνική και στις Ξένες λογοτεχνίες, Θεωρία-Γραφή-Πρόσληψη*, επιμέλεια-εισαγωγή Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, Σοφία Ντενίση, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΕΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2009.

μεταβάλλονται και παρουσιάζουν διακυμάνσεις, ενώ τα πρόσωπα της δευτερεύουσας αφήγησης είναι στατικά, δεν εξελίσσονται. Η **πλοκή** έχει ενότητα, φυσικότητα και αληθοφάνεια, ώστε να διατηρείται αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Επίσης, η σαφήνεια βοηθάει τον αναγνώστη να παρακολουθήσει την εξέλιξη των γεγονότων. Όσον αφορά στα **αφηγηματικά δρώμενα**, υπάρχει ισορροπία ως προς την εξωτερική δράση -γεγονότα, πράξεις- και την εσωτερική δράση, καθώς ο πρωταγωνιστής μάς πληροφορεί αναφορικά με τις σκέψεις και τα συναισθήματά του, κάτι που μας επιτρέπει να τον ψυχογραφήσουμε. Σημαντικό ρόλο στην ψυχογράφηση παίζει η μίμηση, δηλαδή ο διάλογος. Η **εστίαση** της αφήγησης είναι εσωτερική, γιατί η αφηγηματική πληροφορία προσαρμόζεται από τις γνωστικές και αντιληπτικές ικανότητες του Αριστοκλή.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για ένα μυθιστόρημα ευχάριστο στην ανάγνωσή του. Ο όγκος των πληροφοριών προσφέρει γνώσεις για την αρχαία Ελλάδα και κυρίως για την κλασική Αθήνα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., τη νομοθεσία, τα ήθη της κοινωνικής και καθημερινής ζωής των Αθηναίων εκείνης της χρονικής περιόδου.

1.4 Προσέγγιση ενός λογοτεχνικού κειμένου και ειδικά ενός μυθιστορήματος

Η λογοτεχνία αποτελεί ένα από τα μείζονα πεδία αλληλεπίδρασης του αφηγηματικού με τον μη αφηγηματικό λόγο. Και η λογοτεχνία, αλλά κυρίως το μυθιστόρημα είναι κατ' εξοχήν πεδίο εγγραφής της ετερογνωσίας και πολυφωνίας, όχι μόνο γιατί έχουν τη δυνατότητα και αφομοιώνουν άλλα κειμενικά είδη χωρίς να χάνουν την φυσιογνωμία τους, αλλά επίσης διότι συχνά αποσκοπούν στην κριτική ιδεολογιών.⁸

Γενικά σ' ένα λογοτεχνικό έργο ο συγγραφέας περιγράφει χαρακτήρες, γεγονότα και πράξεις που δεν έχουν υπάρξει έξω από τις σελίδες του βιβλίου. Αποδίδει πράξεις και δηλώσεις σε πρόσωπα που δεν θα μπορούσαν να έχουν πληροφορίες. Παρόλα αυτά για αιώνες η λογοτεχνία απετέλεσε πηγή κατανόησης του κόσμου.

Το βασικό ερώτημα είναι αν τα λογοτεχνικά έργα αναφέρονται σε καθημερινά, μη λογοτεχνικά πράγματα, γεγονότα και εμπειρίες, ή αν απαιτούν από τον αναγνώστη να έχει τη γνώση αυτών. Με το λογοτεχνικό έργο δραπετεύουμε από την πραγματικότητα

⁸Γεωργακοπούλου Αλεξάνδρα, Γούτσος Διονύσης, *Κείμενο και επικοινωνία*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999⁴.

σ' έναν κλειστό κόσμο ή το λογοτεχνικό έργο μεταβάλλει την άποψή μας και τη στάση μας απέναντι στον εξωλογοτεχνικό κόσμο; Ένα συνηθισμένο πρόβλημα είναι αυτό του έργου που περιέχει στοιχεία που, ενώ φαίνονται να αποτελούν αναφορές στον έξω κόσμο, δεν είναι κατά κυριολεξία ακριβή. Οι θεωρητικοί της λογοτεχνίας χρησιμοποιούν τη διάκριση «αναφορά» και «νόημα», για να δηλώσουν μια παράξενη μορφή αλήθειας ή αναφοράς που βλέπουν να ενυπάρχει στα λογοτεχνικά έργα. Αυτά τα τελευταία μπορεί να περιλαμβάνουν διάφορα είδη και βαθμούς αναφοράς στην εξωλογοτεχνική πραγματικότητα.

Σε ορισμένες περιπτώσεις η φωνή του συγγραφέα μιλά άμεσα μέσα από το λογοτεχνικό έργο. Ένας συγγραφέας μπορεί να αποφασίσει να εφεύρει ή να διαστρεβλώσει συγκεκριμένα γεγονότα σ' ένα λογοτεχνικό έργο, για να κάνει κάποιες γενικευτικής αλήθειας διαπιστώσεις για τον εξωπραγματικό κόσμο.

Όλα τα έργα απαιτούν γνώση μιας πολιτισμικής πραγματικότητας και ενός μέρους του κόσμου. Ο κόσμος και το έργο συνδέονται με περίπλοκες αλυσίδες αναπαραστατικών κωδίκων και συμβάσεων, που μεταβάλλονται από εποχή σε εποχή. Έτσι, τα έργα δεν είναι καθαυτά ρεαλιστικά, παρά μόνο όταν ερμηνεύονται υπό το φως των κατάλληλων κωδίκων και συμβάσεων. Ρεαλιστικά είναι τα έργα είτε όταν ο συγγραφέας έχει την ανάλογη πρόθεση, είτε όταν ο παραλήπτης τα ερμηνεύει ως πιστά προς τη ζωή. Πέρα από τον τρόπο με τον οποίο ένα κείμενο αντανακλά και απεικονίζει την πραγματικότητα, υπάρχει και ο τρόπος που τα λογοτεχνικά κείμενα λειτουργούν πάνω στους αναγνώστες και προκαλούν αλλαγές στην άποψή τους για την πραγματικότητα. Κατά τη διαδικασία της ανάγνωσης η σταθερή αμφιταλάντευση είναι: η επίγνωση του κειμένου ως κειμένου ή το βύθισμα στον κόσμο του έργου; Ο αναγνώστης σε ποιο βαθμό αναγκάζεται να εγκρίνει και να αντιπαραθέτει τον κόσμο και το έργο παρά να βιώνει το έργο ως ένα κόσμο κλεισμένο στον εαυτό του;

Τέλος, διακειμενικότητα νοείται η αναφορά ενός λογοτεχνικού έργου σε άλλα έργα και μπορεί να είναι πολύ συγκεκριμένη. Οι διακειμενικές αναφορές δείχνουν να απειλούν τη μυθοπλαστική ψευδαίσθηση, να εκθέτουν το έργο της μυθοπλασίας ως τεχνικό κατασκεύασμα. Πάντως, η ισχυρή παράδοση επιμένει ότι ο στόχος της λογοτεχνικής έκφρασης είναι η αλήθεια.

Στο **ιστορικό μυθιστόρημα** ο συγγραφέας αναφέρεται σε χαρακτήρες, γεγονότα και πράξεις που έχουν υπάρξει έξω από τις σελίδες του βιβλίου. Αποδίδει πράξεις και δηλώσεις σε ιστορικά πρόσωπα, αναφορικά με τα οποία έχει πληροφορίες. Παρουσιάζει τον εαυτό του να φέρει μια πολύ στενή σχέση με συγκεκριμένα δεδομένα

του εξωλογοτεχνικού κόσμου, πάντα με την επιφύλαξη ότι κάποια στοιχεία μπορεί να έχουν μεταβληθεί κατά τη διαμόρφωση του έργου.

Δεν θεωρείται ιδεώδες ο αναγνώστης να μην γνωρίζει τίποτα για τη συγκεκριμένη εποχή στην οποία αναφέρεται το έργο. Ο συγγραφέας επιθυμεί φανερά να χρησιμοποιήσει την ιστορική γνώση στο μυθιστόρημά του, κάτι που δεν σημαίνει ότι δεν υφίσταται διαφορά ιστορικής πραγματικότητας και μυθιστορηματικού αφηγήματος.

Το ερώτημα είναι: στο ιστορικό μυθιστόρημα γράφεται ιστορία ή πεζογραφία; Ποια είναι η γενική εντύπωση που θέλει να δώσει ο συγγραφέας; Το ιστορικό μυθιστόρημα εξ ορισμού, περισσότερο από κάθε άλλο είδος, παρουσιάζει αντικατοπτρισμό και αναπαράσταση του εξωτερικού κόσμου. Βασίζεται στην εισφορά εκ μέρους του αναγνώστη ορισμένης γνώσης από τον έξω κόσμο, προκειμένου να κατανοήσει το έργο. Μάλιστα, παρακινεί τον αναγνώστη να ανακαλύψει μια σχετικά εξειδικευμένη γνώση με σκοπό να εκτιμηθεί πλήρως. Ενσυνείδητα αντανakλά την έξω πραγματικότητα και αποτελεί άμεσα μέσο γνώσης για τον κόσμο. Η αμφιταλάντευση μεταξύ επίγνωσης του κειμένου ως κειμένου και του βυθίσματος στον κόσμο του έργου δεν είναι τόσο έντονη.⁹

1.5 Ο επιστήμονας αναγνώστης και το λογοτεχνικό έργο

Είναι γεγονός ότι πάντα ανάμεσα στη λογοτεχνία και την κοινωνιολογία υπήρχαν σχέσεις διαμάχης, ανταγωνισμού αλλά και ανταλλαγής και αλληλεπίδρασης.¹⁰

Ο λογοτεχνικός λόγος είναι φαινόμενο ομιλίας. Η ομιλία συνδέεται με την πρόθεση, μιλάμε για κάτι. Είναι ο «κοινωνικός εαυτός» του συγγραφέα που γράφει. Το έργο πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο της επικοινωνίας που αναπτύσσεται μεταξύ του ίδιου και του αναγνώστη. Πρόκειται για μια κοινωνική διαδικασία, όπου έρχονται σε επαφή, για να αλληλοεπηρεαστούν ή να συγκρουστούν ανοιχτά, τα πρότυπα κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμού ή όλη η κοσμοθεωρία που κομίζει καθένα από τα δύο μέρη.

Ο ερευνητής έρχεται σε διάλογο με τον συγγραφέα και το έργο και καλείται να ξεδιαλύνει το κοινωνικό αντιπροσωπευτικό μέρος της ομιλίας του έργου από το

⁹ Hawthorn J., *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Αθανασοπούλου, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ, Ηράκλειο, 1995².

¹⁰ <https://www.cairn.info/la-soulogie-de-la-litterature>, Gisèle Sapiro, Théories et approches sociologiques de la littérature dans «La sociologie de la littérature» (2014), p. 9-34.

μοναδικό και ατομικό μέρος που συνδέεται με τις εμπειρίες του συγγραφέα. Το έργο προτίθεται να συγκροτήσει έναν κόσμο και ο ερευνητής είτε τον συλλαμβάνει ενιαία είτε είναι καταδικασμένος σε συσχετίσεις ανάμεσα στο «εξωτερικό» του έργου και το «εσωτερικό» του, σε ό,τι ταξινομείται συμβατικά ως κοινωνικό και πραγματολογικό αφενός και ως μοναδικό και αισθητικό αφετέρου. Ο μελετητής θα βρεθεί στη θέση του συγγραφέα ή του λογοτεχνικού ήρωα; Υπάρχουν δύο επίπεδα εμπειριών: πρώτον του συγγραφέα και δεύτερον των προσώπων του έργου. Αν κανείς υπεισέλθει στη θέση του συγγραφέα, δεν σημαίνει ότι έχει κατακτήσει και τον χώρο όπου κινούνται τα πρόσωπά του. Βασική προϋπόθεση ερμηνείας του έργου αποτελεί η δυνατότητα μετάφρασης της γλώσσας του στη γλώσσα μέσα στο πλαίσιο της οποίας κινείται ο ερμηνευτής. Η συνάντηση του ερευνητή με το έργο είναι ικανή να προκαλέσει μεταβολή στο υπάρχον επιστημονικό-πολιτισμικό σύμπαν. Ο λογοτέχνης και ο μελετητής έχουν συγχρωτιστεί. Αποτελούν μέλη της αυτής κοινότητας, με την έννοια ότι μια σειρά από ιδέες, αξίες, σημασίες περνά από τα βιώματά τους και καθίσταται εφικτή η επικοινωνία. Αιωρούνται εικόνες μιας κοινωνίας που εξελίχτηκε μέσα στον χρόνο, διατηρώντας ορισμένα σταθερά χαρακτηριστικά της κοινότητάς τους που μπορεί να είναι ο πολιτισμός με την ευρεία έννοια. Ο επιστήμονας είναι ο πιο άκαμπτος στα ζητήματα γνώσης. Ο λογοτέχνης παίρνει τις επιστημονικές υποθέσεις ή τα συμπεράσματα, γιατί του παρέχουν μέσον για να συνθέσει. Ο λογοτέχνης εκθέτει τον ήρωά του στις έννοιες και τις γνώσεις του. Πώς θα αποδώσουμε έγκυρα το φανταστικό της λογοτεχνίας στους όρους της πραγματικής κοινωνίας; Ο μελετητής οφείλει να μάθει να είναι απλός αναγνώστης. Το έργο χτίζει έναν κόσμο, όχι ως φαντασική απόκλιση απ' την πραγματική κοινωνία, αλλά ως μια φαντασικά πραγματώμενη διάσταση της πραγματικής κοινωνίας. Το παρελθόν και το μέλλον συγχωνεύονται, για να καταστούν παρόντα μέσα στο φαντασικό. Συνεπώς, η κοινωνία δεν προβάλλει πλαστή.

Η προσφορά της λογοτεχνίας στον μελετητή, παρά και μέσα από το «πεποιημένο» του χαρακτήρα της, είναι παράδοξα η «αυθεντικότητα της κοινωνικής της μαρτυρίας». Το ουσιώδες εντοπίζεται στην αποσκύρτηση της λογοτεχνίας από κάθε λειτουργικότητα στον βαθμό που μπορεί να φαντάζεται την κοινωνία, δηλαδή στον βαθμό που ζητά να αλλάξει κάτι σ' αυτήν.¹¹

¹¹ Καραποστόλης, Β., *Η διαχώρηση κοινωνία. Ένας διάλογος της κοινωνιολογίας με τη λογοτεχνία*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1985, σ.σ. 119-202.

1.6 Το Έγκλημα στην λογοτεχνία

Κατά τον Alexandre Lacroix, η ανάγνωση των μυθιστορημάτων μπορεί να συμβάλλει στην κατανόηση της εγκληματικής προσωπικότητας.¹² Ο Francois Ost αποδεικνύει ότι ο Ντοστογιέφσκι πήρε σωστές θέσεις και πολύ προχωρημένες για την εποχή του στον τομέα των ανθρωπιστικών επιστημών και μάλιστα στην εγκληματολογική σκέψη, για τις οποίες δεν είχε λάβει καμία μόρφωση.¹³

Σύμφωνα με τον Francois Ost, δίκαιο και λογοτεχνία συγκλίνουν. Δεν θα πρέπει, όμως, να αρκεστούμε να θεωρήσουμε τη λογοτεχνία ως μια απλή δεξαμενή παραδειγμάτων, για να φωτίσουμε θέσεις και απόψεις νομικές. Είναι αναγκαίο να πάρουμε τα κείμενα στα σοβαρά αυτά καθαυτά και μέσα στη λογοτεχνική τους διακειμενικότητα. Όχι μόνο να τους απευθύνουμε νομικής φύσης ερωτήσεις, αλλά και να αφεθούμε να μετακινηθούμε από το κέντρο και να στραφούμε στο φαντασιακό. Πέρα απ' την εμπειρία που η λογοτεχνία προσφέρει, η μυθοπλασία συνηθίζει τον νομικό να περνάει από την ιδιαίτερη περίπτωση σ' έναν γενικευμένο κανόνα.¹⁴

Τόσο η λογοτεχνία, όσο και η εγκληματολογία αποτελούν δύο αυτόνομες και ποιοτικά διαφορετικές κατηγορίες αφήγησης. Επομένως, δεν επιτρέπεται: 1) να μεταφέρονται υποθέσεις και πορίσματα της εγκληματολογικής έρευνας στον λόγο της τέχνης ούτε 2) να παραβλέπονται οι διαμεσολαβήσεις της κάθε κατηγορίας αφήγησης ανάμεσα στον λόγο και την «πραγματικότητα». Γιατί: 1) η εγκληματολογία βρίσκεται σε υστερόχρονη σχέση με την εμπειρικά διαπιστωμένη πραγματικότητα, ενώ η λογοτεχνία υφίσταται ταυτόχρονα ως πράξη και λόγος 2) ακολουθούν διαφορετικές μεθόδους πρόσληψης και συγκρότησης της πραγματικότητας. Η λογοτεχνία δομεί τον κόσμο στο φαντασιακό επίπεδο, ενώ η εγκληματολογία ανα-δομεί την κοινωνική εμπειρική πραγματικότητα. Η λογοτεχνία χρησιμοποιεί την πολυσημία, αμφισημία, μεταφορά, συμβολισμό και άλλα σχήματα λόγου, για να δομήσει τον «κόσμο».

Τα ερωτήματα παραμένουν: Ποιοι είναι οι όροι διαλόγου λογοτεχνίας και εγκληματολογίας; Ποια είναι η απόσταση που πρέπει να τηρηθεί ανάμεσα στον λόγο

¹² Alexandre Lacroix, *Crime et roman dans "la grace du criminel"*, 2005, p.p. 9-21.

¹³ [François Ost](#), *Lettres et lois le droit au miroir de la littérature*, Presses de l' Université Saint-Louis, Brussels, 28/5/2019, σ. 268.

¹⁴ *Entretien avec François Ost - Droit et Littérature: Les deux faces du miroir par Dieter Axt dans ANAMORPHOSIS - Revista Internacional de Direito e Literatura*, v.3, n1, p. 260-273, <https://www.researchgate.net/directory/publications>.

της επιστήμης και τον λόγο της τέχνης; Υπάρχει ο κίνδυνος εξομοίωσης της λογοτεχνικής αφήγησης σε μια αφήγηση κοινωνιολογικού τύπου. Το λογοτεχνικό έργο δεν ελέγχεται για την πιστότητά του ως προς την άμεση αναφορά του σε μια εξωκειμενική πραγματικότητα. Η λογοτεχνία δεν οφείλει να υπακούει στους κανόνες της επιστημονικότητας του λόγου. Όμως, αποδεχόμαστε ότι συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση του εγκληματολόγου απέναντι στην κοινωνία. Ο τόπος όπου συναντά η εγκληματολογία τη λογοτεχνία είναι στα όρια του επιστημονικού και του μη επιστημονικού, της γνώσης και της μη γνώσης.

Η λογοτεχνικότητα του έργου μπαίνει σε κίνδυνο. Εύκολα μπορεί το έργο να υποταγεί στα ερμηνευτικά σχήματα της εγκληματολογίας και η εγκληματολογική ανάλυση να αφήσει να παρεισφρύσουν σ' αυτήν λογοτεχνικά σχήματα και αναφορές. Δεν έχει ανάγκη η λογοτεχνία επιστημονικοποίηση, για να επικυρώσει την αξία της. Είναι συζητήσιμο εάν μπορούμε να μετατρέψουμε την αφήγηση σε «περίπτωση» προς μελέτη. Πάντως, η μορφή της λογοτεχνίας μεταβάλλεται ανά εποχή και δημιουργό, αφού συμμετέχει σε ό,τι επιχειρεί να ανακαλύψει.¹⁵

Για την υπέρβαση των εμποδίων που θέσαμε, προτείνεται η υιοθέτηση μιας μεθοδολογίας για την εγκληματολογική προσέγγιση των λογοτεχνικών έργων βασισμένης στην ερμηνευτική φιλοσοφία του H.G. Gadamer και την «πράξη της πρόσληψης» του H.R.Jauss στην οποία περιλαμβάνονται τρία στάδια: η «προκατανόηση» του κειμένου, η «σύγχυση των οριζόντων» συγγραφέα και αναγνώστη και τέλος, η «αναπλαισίωση» των εγκληματολογικών κατηγοριών ανάλυσης ως απότοκου της αναγνωστικής εμπειρίας.¹⁶

Οι δυτικές κοινωνίες στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, που γαλουχήθηκαν για δεκαετίες στον ατομικισμό και κυρίως στον άκρατο ηδονισμό, με έλλειμμα μυθοπλαστικού και ηθικού πλούτου δεν μπορούν να ανταποκριθούν. Θα πρέπει να εντοπίσουμε ποια είναι εκείνα τα λογοτεχνικά κείμενα που θα νοηματοδοτούν το

¹⁵ Νέστωρ Κουράκης, Χριστίνα Ζαραφωνίτου, Χρήστος Τσουραμάνης (επιμέλεια), *Εγκληματολογία: Διδασκαλία και Έρευνα στην Ελλάδα*, Εργαστήριο ποινικών και εγκληματολογικών ερευνών, Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2011, σ.σ. 457-479.

¹⁶ Γ. Π. Νικολόπουλος, *Εγκληματολογία και λογοτεχνία* από το «Λεξικό Εγκληματολογίας» επιμέλεια Κ. Δ. Σπινέλλη, Ν. Ε. Κουράκης, Μ. Π Κρανιδιώτη, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2018, σ.σ. 409-413.

δίκαιο και τη δικαιοσύνη μέσα στα όρια της αμφιλεγόμενης παγκοσμιοποίησης και του πλουραλισμού που την συνοδεύει¹⁷.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΠΟΛΙΤΙΚΟ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

2.1 Το αρχαίο Ελληνικό δίκαιο - ιστορικά στοιχεία

Γενικά

Με τον όρο αρχαίο ελληνικό δίκαιο εννοούμε τα δίκαια που ίσχυαν στον ελληνικό κόσμο από το 1200/1100 περίπου π.Χ. (κάθοδος Δωριέων) μέχρι την ελληνιστική περίοδο και πέραν αυτής. Βέβαια, απουσιάζει η θεωρία· δεν έχουμε νομική επιστήμη, αλλά έχουμε δικαϊκή συνείδηση. Η δικαϊκή συνείδηση ήταν η αντανάκλαση ενός κοινού πολιτισμικού υπόβαθρου για τους Έλληνες που στοιχειοθετείτο από την κοινή καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία και τα κοινά ήθη. Το δίκαιο απασχολούσε όλους τους πολίτες και προβαλλόταν σ' όλες τις εκδηλώσεις της ζωής τους. Γι' αυτόν τον λόγο είναι και ποικίλες οι πηγές, από τις οποίες αντλούμε πληροφορίες για το δίκαιο.¹⁸

Εξέλιξη αρχαίου ελληνικού δικαίου

Η αρχαιότερη παρακαταθήκη των ελληνικών δοξασιών, ηθών και εθίμων είναι τα έργα του Ομήρου και του Ησίοδου. Κατά την αρχαιότατη προϊστορική περίοδο το σύστημα είναι θεοκρατικό. Οι θεοί είναι η πηγή των νόμων. Επιβλέπουν και τιμωρούν όποιους παραβαίνουν τους νόμους.¹⁹

«Η ιδέα της θεότητας και η θρησκεία απέβησαν δραστική δύναμις της μορφώσεως των παθών και του όλου βίου δι' αρχών ηθικών».²⁰

Οι νομικές διαδικασίες, κατά τον Όμηρο και τον Ησίοδο, υπήρχαν στην Ελλάδα κατά τον 9^ο αι. ή 8^ο αι. π.Χ., και πιθανώς συνεχίστηκαν μέχρι τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ.,

¹⁷ *Entretien avec François Ost - Droit et Littérature: Les deux faces du miroir par Dieter Axt dans ANAMORPHOSIS - Revista Internacional de Direito e Literatura*, v.3, n1, p. 260-273, <https://www.researchgate.net/directory/publications>.

¹⁸ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., ΑΘΗΝΑ 2010⁷, σσ. 30-41.

¹⁹ Α. Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου, *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας, Μέρος Α' - Εισαγωγικά, Το έγκλημα – Η εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1984, Σ. 57.

²⁰ Κ. Γ. Γαρδίκας, *Θρησκεία και εγκληματικότητα*, ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1976., σ. 43.

οπότε άρχισαν να εμφανίζονται οι γραπτοί νόμοι. Σχετικά με το δίκαιο στον Όμηρο οι περισσότερο συζητημένοι στίχοι ανήκουν στη σκηνή της δίκης που απεικονίζεται πάνω στην ασπίδα του Αχιλλέα²¹:

*«Λαοὶ δ' εἰν ἀγορῇ ἔσαν ἄθροοι· ἔνθα δὲ νεῖκος ὠρώρει, δύο δ' ἄνδρες ἐνείκεον
εἵνεκα ποινῆς ἀνδρὸς ἀποφθιμένου· ὁ μὲν εὖχετο πάντ' ἀποδοῦναι δῆμῳ πιφαύσκων, ὁ
δ' ἀναίνετο μηδὲν ἐλέσθαι· ἄμφω δ' ἰέσθην ἐπὶ ἱστορίῳ πείραρ ἐλέσθαι. λαοὶ δ'
ἀμφοτέροισιν ἐπήπυνον, ἀμφὶς ἀρωγοί· κήρυκες δ' ἄρα λαὸν ἐρήτυον· οἱ δὲ γέροντες ἦατ'
ἐπὶ ξεστοῖσι λίθοις ἱερῶ ἐνὶ κύκλῳ, σκῆπτρα δὲ κηρύκων ἐν χέρσ' ἔχον ἡεροφώνων·
τοῖσιν ἔπειτ' ἦϊσσον, ἀμοιβηδὶς δὲ δίκάζον. κεῖτο δ' ἄρ' ἐν μέσσοισι δύο χρυσοῖο
τάλαντα, τῷ δόμεν ὅς μετὰ τοῖσι δίκην ἰθύντατα εἴποι».*

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλου)

«Οἱ άντρες ήσαν συναθροισμένοι στον τόπο όπου συνάζονται· εκεί είχε ξεσπάσει μια φιλονικία· φιλονικούσαν δύο για το τίμημα κάποιου που σκοτώθηκε· ο ένας προσφερόταν να το πληρώσει στο ακέραιο και αυτό το έλεγε ανοιχτά στον κόσμο, όμως ο άλλος δεν δεχόταν τίποτα, και οι δύο ήθελαν να πάνε σε κριτή να κρίνει. Το πλήθος μοιρασμένο εκραύγαζε βοηθώντας και τον ένα και τον άλλο. Και οι κήρυκες εκεί επάλευαν να κρατήσουν τον κόσμο· οι γέροντες εκάθονταν πάνω σε λαξεμένες πέτρες μέσα στον ιερό κύκλο και από τους κήρυκες με τις φωνές που γεμίζουν τον αέρα έπαιρναν και κρατούσαν στα χέρια τους σκήπτρα. Οι δυο που μάλωναν έτρεχαν τότε μπροστά τους, και αυτοί εκρίναν ένας ένας. Στη μέση εκεί ακουμπισμένα στο χώμα περίμεναν δυο τάλαντα χρυσάφι, για να δοθούν σ' εκείνον από τους κριτές που θα 'βγαζε την πιο δίκαιη κρίση».²²

Κατά την προϊστορική περίοδο η ελληνική κοινωνία είχε τη μορφή «γένους», μεγάλης οικογένειας με εθιμικούς κανόνες. Τα πρώτα εγκλήματα στρέφονται κατά του γένους, όπως για παράδειγμα ο φόνο²³. Η δικαστική διαδικασία είναι πρωταρχική για την επιβίωση και ευημερία της κοινότητας. Ο Όμηρος στην Ασπίδα του Αχιλλέα παρουσιάζει δύο σκηνές, εκείνη του γάμου και τη σκηνή της δίκης.²⁴

Στην αρχαία Ελλάδα ο Νόμος δήλωνε κάθε παραδοσιακό έθιμο, πρακτική, κανόνα συμπεριφοράς. Κι όταν τον 7^ο αι. π.Χ. άρχισαν να συντάσσονται γραπτοί νόμοι

²¹ Michael Gagarin, *Γραφή και δίκαιο στην Αρχαία Ελλάδα*, μετ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, εκδ. Α. Καρδαμήτσα, Ινστιτούτο του βιβλίου, ΑΘΗΝΑ 2011, σ. 29.

²² Ομήρου, *Ιλιάδα* ΙΗ', στίχ. 497-508

²³ Α. Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου, *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας, Μέρος Α' - Εισαγωγικά, Το έγκλημα – Η εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1984, σ. 58.

²⁴ Michael Gagarin, *Γραφή και δίκαιο στην Αρχαία Ελλάδα*, μετ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, εκδ. Α. Καρδαμήτσα, Ινστιτούτο του βιβλίου, Αθήνα 2011, σ. 36.

χρησιμοποιήθηκαν οι όροι: θεσμός, γράφος ή ρήτρα, οι οποίοι έκαναν λόγο για άγραφο νόμο. Η γραφή επέτρεψε στο ελληνικό δίκαιο να εξελιχθεί από μια προφορική διαδικασία σ' ένα τυπικότερο θεσμό που στηριζόταν σε γραπτή νομοθεσία.²⁵

Έτσι, παράλληλα με το κατά κυριολεξία δίκαιο της πόλης, ίσχυε πριν απ' όλα ένα δίκαιο ιερού χαρακτήρα, ένα οικογενειακό (που αφορούσε τη σχέση των μελών του οίκου) και ένα γενικότερο σύνολο εθιμικών κανόνων μεταξύ των ομάδων.²⁶

Κατά την ομηρική εποχή κυρίαρχος κοινωνικός σχηματισμός ήταν το γένος. Η έννοια του ατόμου ήταν υποτυπώδης. Κάτοχοι της εξουσίας ήταν οι αρχηγοί ισχυρών αριστοκρατικών γενών. Το δίκαιο και η δικαιοσύνη ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τη μοναρχική κυριαρχία. Ο βασιλιάς απένεμε τη δικαιοσύνη, ενώ θεοί και άνθρωποι συνυπήρχαν. Υπήρχε, βέβαια, η συνέλευση του λαού και η Βουλή των γερόντων. Σταδιακά, η αξία της ανδρείας υποχωρεί και ενισχύεται η σοφία σε σύνδεση με τον λόγο, που είναι η κεντρική αρετή της πόλης. Η λέξη «θέμις» προέρχεται από το ρήμα «τίθημι», το οποίο σημαίνει θέτω νόμο, θεσμοθετώ· είχε τη σημασία είτε της δικαιοσύνης ή της έννομης τάξης ή του συνόλου των βασικών αρχών επιταγών δικαίου. Η έκφραση «θέμις εστί» υποδήλωνε τους ηθικούς νόμους με παγκόσμια ισχύ, οι οποίοι πηγάζουν από τους θεούς. Ο όρος «δίκη» προέρχεται από το ρήμα «δείκνυμι»· είναι αφηρημένη έννοια που επιβλέπει την τήρηση της τάξης.

Η ομηρική αντίληψη περί δικαιοσύνης συνδέει το δίκαιο με τους θεούς. Εντοπίζεται στην προστασία θεμελιωδών αρχών, όπως η ανδρεία και η ξενία, η καταπάτηση των οποίων αποτελεί «ύβριν» και επιφέρει τιμωρία.

Ο όρκος είναι σπουδαίος στον πολιτισμό του προφορικού λόγου. Η άδικη πράξη ενός επιφέρει συλλογική ευθύνη. Δεν υφίσταται ακόμη προσωπική ευθύνη.²⁷

Κατά τον Ησίοδο, γίνεται προσπάθεια κατανόησης του κόσμου μέσω του ορθού λόγου. Η αναζήτηση της δικαιοσύνης είναι κεντρικός άξονας στη «Θεογονία» και στο «Έργα και Ημέραι». Η κοινωνία με βάση το γένος υποχωρεί υπέρ του σχηματισμού της πόλης.²⁸

Πάντως ο στοχασμός για τη Δικαιοσύνη θα αποτελέσει τον πυρήνα της ελληνικής σκέψης.

²⁵ Όπ.π., σ. 113.

²⁶ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ. 35.

²⁷ Μαρία Σ. Γιούνη, *Νόμος πόλεως, Δικαιοσύνη και νομοθεσία στην αρχαία Ελληνική πόλη, Ι. Οι αρχαϊκοί χρόνοι*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 31-36.

²⁸ Όπ.π., σσ. 80, 86.

Η πόλις

Στο χρονικό πλαίσιο ανάπτυξης του Αρχαίου Ελληνικού Δικαίου τοποθετείται και η ακμή της οργάνωσης των ελληνικών πόλεων κυρίως τον 5ο αι. π.Χ. και τον 4ο αι. π.Χ.

Το Ελληνικό δίκαιο ήταν το δίκαιο των ελληνίδων πόλεων.²⁹ «ΝΟΜΟΣ ΠΟΛΕΩΣ» είναι ο όρος που χρησιμοποιείται κυρίως στην κλασική εποχή, για να δηλώσει το νομοθετικό πλαίσιο που θέτει η κάθε πόλις για τη λειτουργία της. Βασικό της στοιχείο είναι ο Νόμος.³⁰

Η ιδέα του κράτους, στην οποία συμπυκνώνεται η ουσία της νεότερης πολιτικής σκέψης, είναι μια προέκταση της ελληνικής πόλης.³¹

Νομοθεσίες

Ο Ελληνικός νόμος θεσπίζεται από απαίτηση της κοινότητας. Η αιτία των πρώτων νομοθεσιών είναι οι κοινωνικο/πολιτικές συγκρούσεις. Η μετάβαση σε άλλες μορφές πλούτου από τη γαιοκτησία δημιουργεί την ανάγκη νέων κανόνων. Η πρώτη γραπτή νομοθεσία είναι του Τάλεκου στην πόλη των Επιζεφυρίων Λοκρών, δωρική αποικία της Κάτω Ιταλίας (662 π.Χ.). Η νομοθεσία του στην αρχή του 353/2 π.Χ. μνημονευόταν στα Αθηναϊκά δικαστήρια. Έμφαση δίνεται στα δικονομικά θέματα, όπως οι τρόποι δίκης, τα αποδεικτικά μέσα, η τήρηση των προθεσμιών. Σημαντική είναι η νομοθεσία του Χάρωνδα (Κατάνη Κ. Ιταλίας) για την επίκειρο κόρη, ζήτημα ιδιαίτερης σημασίας για την επιβίωση και συνέχιση του οίκου, για το οποίο νομοθετεί και ο Σόλωνας.³²

Στον ελληνικό χώρο η αρχαιότερη νομοθεσία είναι κρητική. Στην Κρήτη αναπτύχθηκε η ισχυρή και πλούσια πόλη της Γόρτυνος που είχε τον 6ο αι. π.Χ. γραπτή

²⁹ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ. 31.

³⁰ Μαρία Σ. Γιούννη, *Νόμος πόλεως, Δικαιοσύνη και νομοθεσία στην αρχαία Ελληνική πόλη, Ι. Οι αρχαϊκοί χρόνοι*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 16-17.

³¹ T. A. Sinclair, *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψης*, τομ. Α', εκδ. Βίκτωρ Παπαζήσης, Αθήνα 1969, σ. 7.

³² Μαρία Σ. Γιούννη, *Νόμος πόλεως, Δικαιοσύνη και νομοθεσία στην αρχαία Ελληνική πόλη, Ι. Οι αρχαϊκοί χρόνοι*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 116-249.

νομοθεσία. Λέγεται ότι ο Λυκούργος πήγε στην Κρήτη και μελέτησε τους νόμους και κατέληξε στις «ρήτρες» των Λακεδαιμονίων, που ήταν οι άγραφοι νόμοι της Σπάρτης.

Η Αθήνα κατακτά όλο και περισσότερο τη δημοκρατικότητα και καλλιεργεί την ανεκτικότητα. Οι νόμοι γράφονται, για να διαβαστούν και εκτίθενται σε δημόσιο χώρο. Στην Αττική μεγάλος αριθμός πολιτών ήξερε να διαβάζει και να γράφει.

Η κοινότητα είχε την εξουσία θέσπισης νόμων είτε άμεσα δια κάποιου σώματος ή έμμεσα υποδεικνύοντας νομοθέτη.³³

Από τον 7^ο αι. π.Χ. με το νομοθέτημα του Δράκοντα (621/620 π.Χ.) το κράτος έχει αναλάβει το έργο να τιμωρεί τον ίδιο τον φονέα. Ο νόμος του Δράκοντα ώθησε πολλές ελληνικές πόλεις να αποκτήσουν γραπτές νομοθεσίες. Οι χρησμοί των μαντείων άσκησαν επίδραση στους νόμους.³⁴

«Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι ρυθμιστὴς τῆς θρησκείας ὑπῆρξε τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν ἀποφαινόμενον ἐγκύρως περὶ παντός ζητήματος ἀναφερόμενον εἰς τὴν θρησκείαν».³⁵

Η ανάπτυξη της Αθήνας και η διαφοροποίηση του πληθυσμού αύξησαν τις διαφορές και ως προς τον αριθμό και ως προς την πολυπλοκότητά τους. Υπήρχε ανάγκη διασάφησης των κανόνων και των διαδικασιών, όπως και η ανάγκη δημιουργίας νέων κανόνων.³⁶

Εξέλιξη εγκληματικού φαινομένου

«Ἐκ θρησκευτικῶν δοξασιῶν, φόβων καὶ συναισθημάτων, ἀνεπτύχθη παρὰ τοῖς πρωτογόνοις ἀνθρώποις, ἡ ἔννοια τοῦ ἐγκλήματος καὶ τῆς ποινῆς».³⁷

Ὡς ἀπώτεροι πρόδρομοι – χρονικά – τῆς ἐγκληματικῆς σκέψης θεωροῦνται οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ μάλιστα ἐκεῖνοι τῆς Αττικῆς κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐποχὴ καὶ ἕναν τρόπο που χαρακτηρίζονταν ἀπὸ μιὰ πολιτικὴ κατάσταση (δημοκρατία), μιὰ πολιτιστικὴ ατμόσφαιρα που διακρινόταν γιὰ τὴν ηπιότητα τῶν ηθῶν, μιὰ κοινωνικὴ πραγματικότητα που διεπόταν ἀπὸ τὴν Σολῶνεια καὶ Κλεισθένεια μεταρρύθμιση, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰ ἐντονη ἐπιστημονικὴ κίνηση που ὀφείλε πολλά στους

³³ Michael Gagarin, *Γραφή και δίκαιο στην Αρχαία Ελλάδα*, μετ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, εκδ. Α. Καρδαμήτσα, Ινστιτούτο του βιβλίου, Αθήνα 2011, σσ. 88-91.

³⁴ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ. 437.

³⁵ Κ. Γ. Γαρδίκας, *Θρησκεία και εγκληματικότητα*, Εν Αθήναις 1976, σ. 14.

³⁶ Michael Gagarin, *Γραφή και δίκαιο στην Αρχαία Ελλάδα*, μετ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, εκδ. Α. Καρδαμήτσα, Ινστιτούτο του βιβλίου, Αθήνα 2011, σσ. 123-124.

³⁷ Κ. Γ. Γαρδίκας, *Θρησκεία και εγκληματικότητα*, Εν Αθήναις 1976, σ. 11.

Μιλήσιους, Πυθαγόρειους, Προσωκρατικούς και Σοφιστές, αλλά και η οποία σφραγίστηκε από τη Σωκρατική, Πλατωνική και Αριστοτελική διδασκαλία.

Η έννοια του εγκλήματος ως δημόσιου αδικήματος είχε γίνει ήδη παραδεκτή από την εποχή του Σόλωνα. Κάθε πράξη που πρόσβαλε την επιβαλλόμενη απ' την πολιτεία ευταξία χαρακτηριζόταν ως έγκλημα.³⁸

Η ιστορική επίδραση αυτών των ιδεών ανιχνεύεται στο Βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, στο εκκλησιαστικό δίκαιο της Ανατολής (μέσω της επιρροής τους στους πατέρες της Εκκλησίας), στο κανονικό δίκαιο της Δυτικής Εκκλησίας (μέσω της αριστοτελικής επίδρασης στον Θωμά Ακινάτη) και στη συνέχεια στο Ευρωπαϊκό ποινικό σύστημα (με την επίδρασή τους κατά την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό).³⁹

Τα κοινά σημεία του εγκληματικού φαινομένου σ' όλη την εξελικτική του πορεία σε παγκόσμια κλίμακα ήταν:

1. Οι πράξεις που θεωρούνταν εγκληματικές σε κάθε κοινωνία ήταν βλαπτικές της ύπαρξης της κοινωνίας σύμφωνα με τις ηθικές αντιλήψεις που επικρατούσαν.

2. Στις πρωτόγονες κοινωνίες τα πρώτα εγκλήματα ήταν πράξεις που προσέλαβαν τις μαγικές/υπερφυσικές δυνάμεις απ' τις οποίες αισθάνονταν ότι κρέμονταν.

3. Παντού η εξέλιξη της τιμωρητικότητας κατά του εγκλήματος πορεύτηκε από την ιδιωτική τιμώρηση στη δημόσια. Έτσι, έχουμε τις έννοιες των ιδιωτικών εγκλημάτων και των δημοσίων εγκλημάτων.

4. Σταδιακά όλα τα εγκλήματα έγιναν δημόσια.⁴⁰

Η σκηνή της δίκης στην ασπίδα του Αχιλλέα στο κείμενο της 18^{ης} ραψωδίας της Ιλιάδας (στιχ. 497-508) αντανakλά την ανέλιξη του ελληνικού ποινικού δικαίου απ' την ιδιωτική αντεκδίκηση (βεντέτα) στην άσκηση δημόσιας εξουσίας επί της αντεκδίκησης.⁴¹

Κατά τις πρωτόγονες κοινωνίες, οι πράξεις που διέγειραν ποινικές αντιδράσεις κατά του δράστη ήταν:

1. Πράξεις που προσέβαλλαν το θείο, που προκαλούσαν την οργή του προς όλη την ομάδα. Έτσι, η ομάδα έπρεπε να καθαριστεί από το «μιάσμα» είτε με τον θάνατο

³⁸ Ιακ. Ι. Φαρσεδάκη, *Η εγκληματολογική σκέψη απ' την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, τευχ. α', εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990, σσ. 15-17.

³⁹ Ιακ. Ι. Φαρσεδάκη, *Στοιχεία εγκληματολογίας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2005, σ. 80.

⁴⁰ Α. Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου, *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας, Μέρος Α' - Εισαγωγικά, Το έγκλημα – Η εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1984, σσ. 55-56.

⁴¹ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σσ. 434-436.

είτε με τον εξοστρακισμό. Επομένως, η κοινωνική αντίδραση εκδηλώνεται με τη μορφή της κοινωνικής κάθαρσης.

2. Πράξεις κατά μελών της οικογένειας στην οποία ανήκει ο δράστης π.χ. πατροκτονία. Η κοινωνική αντίδραση εκδηλώνεται με έκφραση περιφρόνησης της οικογένειας του δράστη.

3. Πράξεις που επέφεραν βλάβη σε μέλη άλλης οικογένειας π.χ. φόνος, κλοπή. Αυτές οι πράξεις αποτελούσαν ιδιωτική διαφορά και η κοινωνική αντίδραση ήταν η εκδίκηση του θύματος ή της οικογένειας. Με την ανάπτυξη της κεντρικής εξουσίας εμφανίζεται η έννοια των εγκλημάτων, όπως ισχύει σήμερα ως πράξη που στρέφεται κατά της ολότητας και που αντιμετωπίζεται με κυρώσεις δημοσίου χαρακτήρα.⁴²

Πιο σχηματικά θα διακρίναμε τα στάδια της δικαιοσύνης σε:

1. Ιδιωτική δικαιοσύνη (αντιδικία, αντεκδίκηση).

2. Διαιτησία – προαιρετική δηλ. εκούσια υπαγωγή της διαφοράς σε τρίτο πρόσωπο της επιλογής των αντιδίκων. Υποχρεωτική διαιτησία.

3. Πολιτειακή δικαιοσύνη: η ίδια η πολιτεία ανέλαβε την προστασία των ιδιωτών. Ως προς τη διάκριση των εξουσιών, αυτή δεν ήταν απαραίτητη, εφόσον ήταν ο λαός που ασκούσε την πολιτική εξουσία. Οι πολίτες μετείχαν τόσο στη θέσπιση όσο και στη λήψη αποφάσεων.⁴³

Γενικότερα οι αρχές που διέπουν τη μετάβαση από την αριστοκρατική φυλετικά δομημένη κοινωνία στην «κοινωνία των πολιτών» είναι:

- η δίκη = δικαιοσύνη,
- η ευνομία που οδήγησε στους «ορθούς νόμους» και
- η ελευθερία που διακρίνεται σε πολιτική και ατομική.⁴⁴

2.2 Η λειτουργία της Αθηναϊκής δημοκρατίας, Αττικό δίκαιο -

Εκκλησία του Δήμου

Ιστορική εξέλιξη της Αθηναϊκής δημοκρατίας

⁴² Ηλίας Δασκαλάκης, *Η μεταχείριση του εγκληματία*, (παραδόσεις), τόμος Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1981, σ.σ. 2-4.

⁴³ Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα (5^{ος}, 4^{ος} αι. π.Χ.)*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2008, σ.σ. 5-6.

⁴⁴ Ι. Βελισσαροπούλου-Καρακάωστα, *Θεσμοί της αρχαιότητας, Ι. η πόλις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, σ.σ. 82-84.

Το αίτημα της δημοκρατίας δεν είναι μια «παρθενογένεση» των μοντέρνων χρόνων ή της εποχής μας, αλλά καρπός μιας μακράς διαλεκτικής κοινωνικο-πολιτικής εξέλιξης που είχε ως «σημείο αναχωρήσεώς του» έναν πολιτικό πολιτισμό, αυτόν της αρχαίας Ελλάδας.

Με τη γέννηση της πόλης-κράτους στην αρχαία Ελλάδα εμφανίζεται η διαλεκτική αλληλεπίδραση μεταξύ πολιτικού κράτους-πολίτη.

Το ουσιώδες στοιχείο του κράτους είναι ότι παράγει δίκαιο. Τα δύο στοιχεία του πολιτικού κράτους ήταν: 1) η έννοια της πολιτικής εδαφικότητας και 2) η έννοια του πατριωτισμού. Η τυπικότερη μορφή πόλη-κράτους είναι η Αθηναϊκή δημοκρατία. Η Αθηναϊκή δημοκρατία είναι το σημείο «αναχωρήσεως» της εξέλιξης του μοντέρνου κράτους.⁴⁵

Κατά τον Αριστοτέλη οι αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι:

1. Η εξουσία των πολλών (δήμος=λαός)
2. Η αρχή της ισότητας
3. Η αρχή της ελευθερίας (πολιτική ελευθερία με την έννοια του φορέα των πολιτικών δικαιωμάτων)
4. Η δικαιοκρατική αρχή (με βασικό στοιχείο την δικαιοσύνη και την ισονομία)
5. Η αρχή της διάκρισης των εξουσιών⁴⁶

Η λέξη δημοκρατία για πρώτη φορά απαντάται στον Ηρόδοτο και υποδηλώνει το πολίτευμα, στο οποίο η εξουσία ανήκει στους πολίτες της κοινότητας.

Η Αθηναϊκή δημοκρατία ήταν μια από τις πολιτικές μορφές που προέκυψαν από τον αγώνα εναντίον της τυραννίας.⁴⁷

Αρχικά, οι κοινωνικές διαμάχες εκτυλίσσονταν μεταξύ γενών/φατριών και φυλών για την κατοχή του εδάφους. Είχε αρχίσει να διαμορφώνεται η ατομική ιδιοκτησία επί της γης, αλλά και η κεντρική κρατική εξουσία για την επιβολή της κοινωνικής ειρήνης και για τις τέσσερις αυτοδιοικούμενες αθηναϊκές φυλές.

Έτσι, στην πόλη της Αθήνας εγκαθίσταται κεντρική διοίκηση με κοινό συμβούλιο, για να διαχειρίζεται τις κοινές υποθέσεις των τεσσάρων φυλών. Μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε ο λαός των Αθηναίων με δικαιώματα και υποχρεώσεις απέναντι στην

⁴⁵ Αντώνης Λ. Αντωνακόπουλος, *Η συνεισφορά της πολιτικής μεταρρυθμίσεως του Κλεισθένη του Αθηναίου εις τον σχηματισμόν του κράτους*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι-Κομοτηνή, 1979, σ.

⁴⁶ Γεωργίου Κασιμάτη, *Συνταγματικό Δίκαιο II, Οι λειτουργίες του κράτους*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις τεύχος α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1980, σσ. 15-18.

⁴⁷ Claude Mossé, *Μικρή ιστορία της αθηναϊκής δημοκρατίας και η πρόσληψή της στους αιώνες*, μτφρ. Σώτη Τριανταφύλλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2015, σ. 16.

κεντρική εξουσία και απολάμβανε νομική προστασία εκτεινόμενη επί ενός ενιαίου εδαφικού χώρου, εκείνου της Αττικής. Ο εδαφικός χώρος ήταν βασικό στοιχείο της κρατικής εξουσίας.

Η πρώτη μορφή ήταν το ολιγαρχικό κράτος. Η ανάπτυξη της οικονομίας και το νόμισμα οδήγησαν στη συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια της αριστοκρατίας που ασκούσε την πολιτική και δικαστική εξουσία σύμφωνα με τα συμφέροντά της. Η μεγάλη μάζα των ακτημόνων ελεύθερων Αθηναίων διογκώθηκε και οι κοινωνικοί αγώνες έλαβαν διαστάσεις. Οι ακτήμονες απειλούμενοι λόγω χρεών διεκδίκησαν σύνταξη γραπτών νόμων.

Οι νόμοι του Δράκοντα (621 π.Χ.) ήταν οι πρώτοι γραπτοί νόμοι που αφαίρεσαν το δικαίωμα της απονομής δικαιοσύνης από την αριστοκρατία των γενών.⁴⁸

Ο νόμος του Δράκοντα περί ανθρωποκτονίας εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικής κίνησης του 7ου αι. π.Χ. για την απόκτηση γραπτής νομοθεσίας σε πολλές ελληνικές πόλεις. Το αίτημα για κωδικοποίηση θα περιόριζε την αυθαιρεσία των δικαστών.⁴⁹

Η Αθήνα αντιπροσώπευε τον δημοκρατικό τύπο «πολιτείας» σε αντίθεση με τη Σπάρτη που αντιπροσώπευε τον αριστοκρατικό. Αρχικά, όμως, το πολίτευμα ήταν μοναρχικό, μετά αριστοκρατικό και τελικά δημοκρατικό.⁵⁰

Το Αθηναϊκό κράτος εισήλθε στην πρώτη φάση της δημοκρατικοποίησής του δια της πολιτικής επανάστασης του Σόλωνα και της σταθεροποίησής του δια της «τυραννίας» του Πεισίστρατου.⁵¹

Η Σολώνεια νομοθεσία είναι ο σύνδεσμος μεταξύ της νομοθεσίας του Δράκοντα και του ποινικού δικαίου της κλασικής περιόδου εισάγοντας σειρά κυρώσεων και προστίμων.⁵²

Η κοινωνικο-πολιτική συνείδηση στην αρχαία Ελλάδα ήταν η πεποίθηση ότι η πόλις-κράτος είναι κοινότητα στην υπηρεσία όλων των πολιτών. Αυτός ο πολιτικός φιλελευθερισμός ήταν το όπλο των Αθηναίων αγροτών απέναντι στην παντοδυναμία της φυλετικής αριστοκρατίας που αντιστρατευόταν την ιστορική εξέλιξη του κράτους.

⁴⁸ Αντώνης Λ. Αντωνακόπουλος, *Η συνεισφορά της πολιτικής μεταρρυθμίσεως του Κλεισθένη του Αθηναίου εις τον σχηματισμόν του κράτους*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι-Κομοτηνή, 1979, σσ. 45-69, 157.

⁴⁹ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σσ. 434-436.

⁵⁰ Οπ.π., σ. 76.

⁵¹ Αντώνης Λ. Αντωνακόπουλος, *Η συνεισφορά της πολιτικής μεταρρυθμίσεως του Κλεισθένη του Αθηναίου εις τον σχηματισμόν του κράτους*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι-Κομοτηνή, 1979, σσ. 45-69.

⁵² Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ. 462.

Η Σεισάχθεια (κατάργηση χρεών) του Σόλωνα ήταν η πιο επαναστατική μεταρρύθμιση. Η καταγωγή έπαψε να λαμβάνεται υπόψη. Η κρατική εξουσία παράγει δίκαιο και θεσμούς δια του Σόλωνα. Η συνέλευση των πολιτών ψηφίζει νόμους. Ιδρύεται το πρώτο λαϊκό δικαστήριο, η Ηλιαία, όπου μπορούσαν να παρακάθονται ως δικαστές όλοι οι πολίτες άνω των 30 ετών. Θεσπίζει το δικαίωμα της έφεσης, αποφασιστικό βήμα για την ισονομία.

Η δημιουργία της Ηλιαίας ήταν η μεγαλύτερη παραχώρηση του Σόλωνα προς τους λιγότερο εύπορους και μαζί με την Εκκλησία του Δήμου αποτελούσαν τα πιο ισχυρά πολιτειακά όργανα κατά τον 5ο αι. π.Χ.⁵³

Η «Δημοκρατία» είναι το πολίτευμα που εφάρμοσε ο Κλεισθένης στην Αθήνα το 508/7 π.Χ.⁵⁴

Ο Κλεισθένης ενσωματώνει το άτομο στο πολιτικό κράτος, το οποίο αποτελείται από πολίτες όμοιους και ίσους μεταξύ τους. Δημιουργεί τον δήμο και διαιρεί την Αθήνα σε 10 δήμους και 10 φυλές, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τα προνόμια των διαφόρων τάξεων. Δίπλα στο παλιό αριστοκρατικό συμβούλιο, τον Άρειο Πάγο, θέτει ένα νέο πολιτειακό όργανο, τη Βουλή των Πεντακοσίων, με νομοθετικές, δικαστικές και ελεγκτικές αρμοδιότητες. Πέρα από τη Βουλή υπάρχουν οι 9 άρχοντες: ο επώνυμος, ο πολέμαρχος, ο βασιλέας και οι 6 θεσμοθέτες. Οι ένδεκα αναλαμβάνουν αστυνομικά καθήκοντα και εποπτεύουν τη φυλακή (δεσμοτήριο) και τους καταδικασμένους σε θάνατο. Οι δέκα στρατηγοί διοικούν τον στρατό και στα χρόνια του Περικλή αποκτούν μεγάλη δύναμη. Οι άρχοντες εκλέγονται δια του κλήρου κυρίως. Με το σύστημα αυτό εκδηλώνεται η θέληση των θεών για κάποιους, ενώ για άλλους αποκτά σύμπτωμα της πλήρους δημοκρατικοποίησης. Ο έλεγχος των αρχόντων γινόταν σε τρία στάδια χρονικά: πριν την ανάληψη καθηκόντων, κατά τη διάρκεια άσκησής τους και κατά τη λήξη της θητείας τους. Κάθε πολίτης μπορούσε να διώξει δικαστικά έναν άρχοντα. Η Βουλή όριζε λογιστές για τον έλεγχο των αρχόντων και σε περίπτωση ατασθαλιών παραπέμπονταν στο ηλιαστικό δικαστήριο⁵⁵.

Η Εκκλησία του Δήμου ήταν το ισχυρότερο πολιτειακό όργανο στην Αθήνα τον 5^ο αι. π.Χ. Με τον νόμο του Περικλή (450 π.Χ.), σύμφωνα με τον οποίο πολίτης ήταν

⁵³ Αντώνης Λ. Αντωνακόπουλος, *Η συνεισφορά της πολιτικής μεταρρυθμίσεως του Κλεισθένη του Αθηναίου εις τον σχηματισμόν του κράτους*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι-Κομοτηνή, 1979, σσ. 45-69.

⁵⁴ Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην Αθηναϊκή δημοκρατία*, εκδ. εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σσ. 21-22.

⁵⁵ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ. 100-110.

μόνο όποιος είχε γεννηθεί από μητέρα και πατέρα Αθηναίο πολίτη, αποκλείονταν πολλοί πολίτες από την Εκκλησία του Δήμου. Οι σύνοδοι της Εκκλησίας του Δήμου με την πάροδο του χρόνου γίνονταν όλο και πιο συχνά. Ενώ από τον 6^ο αι. π.Χ. οι συμμετέχοντες αμείβονταν με τον Εκκλησιαστικό μισθό. Οι αρμοδιότητες της Εκκλησίας του Δήμου αφορούσαν: την εξωτερική πολιτική, τον έλεγχο της εκτελεστικής εξουσίας, τη δικαστική εξουσία – ο λαός ανέθετε την άσκησή της στα λαϊκά δικαστήρια – και τη νομοθετική εξουσία (εξέδιδε νόμους και ψηφίσματα)⁵⁶.

Συχνά, παραβιάζονταν οι νόμοι από τα πολιτικά πάθη. Κάθε πολίτης μπορούσε να στραφεί κατά των αποφάσεων που είχαν ληφθεί. Η ακύρωση μιας απόφασης μέσω της Ηλιαίας σήμαινε ότι ο λαός ανέτρεπε δικαστικά αυτό που ο ίδιος είχε επιτύχει να ψηφιστεί στην Εκκλησία του Δήμου⁵⁷.

Όπως και να έχει, το σημερινό κράτος είναι το σημείο ιστορικής άφιξης του κράτους της Αθηναϊκής Δημοκρατίας.⁵⁸

Αττικό δίκαιο – χαρακτηριστικά

Το Αττικό δίκαιο απασχόλησε 1) για λόγους ιστορικούς, εξαιτίας της υπεροχής της Αθήνας τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. και 2) διότι το μεγαλύτερο μέρος των πηγών αναφέρεται στην Αθήνα της κλασικής εποχής.⁵⁹

Οι περισσότερες μαρτυρίες προέρχονται από λόγους που συντάχθηκαν για πραγματικές δίκες γύρω στο 420-322 π.Χ.

Οι δικανικοί λόγοι, όχι μόνο παρέχουν πληροφορίες σχετικά με γραπτά κείμενα στο Αθηναϊκό δίκαιο, αλλά ρίχνουν φως στην πραγματική λειτουργία του δικαίου της κλασικής Αθήνας. Είναι απαραίτητο να αξιολογούνται και να κρίνονται με προσοχή, δεδομένου ότι γράφτηκαν, για να υποστηρίξουν τα συμφέροντα ενός από τα διάδικα μέρη. Συνεπώς, είναι μεροληπτικοί. Οι ρήτορες ήταν αναγκασμένοι να αποδεικνύουν την ύπαρξη του νόμου που επικαλούνταν και κατά δεύτερον να τον ερμηνεύσουν. Άρα, ήταν πιθανόν να εμφανιστεί μια παραποιημένη και ανακριβής ερμηνεία του νόμου.

Επίσης, οι Αθηναίοι δικαστές ήταν δικαστές λαϊκοί, πρόσωπα μικρής ή και ανύπαρκτης νομικής παιδείας. Έτσι, οι Αθηναίοι ρήτορες δεν υπόκειντο σε

⁵⁶ Όπ.π., σσ. 111-121.

⁵⁷ Όπ.π., σσ. 122-130.

⁵⁸ Αντώνης Λ. Αντωνακόπουλος, *Η συνεισφορά της πολιτικής μεταρρυθμίσεως του Κλεισθένη του Αθηναίου εις τον σχηματισμόν του κράτους*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι-Κομοτηνή, 1979, σ. 157.

⁵⁹ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ. 39.

περιορισμούς τέτοιους, όπως αν απευθύνονταν σε πρόσωπα με νομικές γνώσεις. Οι ρήτορες προσπαθούσαν να εντυπωσιάσουν τους δικαστές με επιχειρήματα αμφιβόλου νομικής αξιοπιστίας. Μπορούσαν να επικαλεστούν ανύπαρκτους νόμους ή να παραλείψουν διατάξεις που ίσχυαν. Ο κανόνας της υπερβολής που διέπει τη ρητορική τέχνη τους έκανε να αδιαφορούν για τη νομική θεμελίωση των λόγων τους. Παρόλα αυτά οι δικανικοί λόγοι παρέμεναν σημαντική πηγή γνώσης του Αθηναϊκού δικαίου μαζί με τα φιλολογικά κείμενα των ιστορικών (Θουκυδίδης, Ξενοφώντας), των θεατρικών συγγραφέων (Αριστοφάνης) και των φιλοσόφων (Αριστοτέλης, Πλάτωνας)⁶⁰.

Το ποσοστό των εγγράμματων κατά τον 4^ο αι. π.Χ. ήταν μεγαλύτερο σε σχέση με εκείνο του 5^{ου} αι. π.Χ.. Η εγγραμματοσύνη δεν περιοριζόταν στα ανώτερα και μεσαία στρώματα της κοινωνίας. Οι Αθηναίοι της υπαίθρου μπορούσαν να συλλάβουν το νόημα μιας επιγραφής. Ο αλφαριθμητισμός είχε διαδοθεί. Η ανάγνωση των νόμων ήταν κάτι που πολλοί θα μπορούσαν να κάνουν, αν χρειαζόταν.

Τα κείμενα των νόμων ήταν δημόσια διαθέσιμα στην Αθήνα, για να μπορούν να τα διαβάζουν οι διάδικοι και όσοι άλλοι ενδιαφέρονταν. Έπρεπε τα κείμενα να είναι προσιτά στο κοινό. Η καταγραφή των νόμων γινόταν από τους αναγραφείς. Κατά τον 4^ο αι. π.Χ. πέραν από τη νομοθεσία υπήρχαν και διάφορες κατηγορίες εγγράφων, δημόσια και ιδιωτικά. Τα γραπτά στοιχεία έπρεπε να υποβάλλονται προδικαστικά και σφραγίζονταν σε πιθάρι μέχρι το δικαστήριο. Ως τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. οι διάδικοι έγραφαν τις καταθέσεις των μαρτύρων. Οι αποφάσεις δεν τηρούνταν επίσημα. Οι γραπτές αποδείξεις προσκομίζονταν, αλλά στο δικαστήριο ανακοινώνονταν προφορικά, μεγάλωφωνα. Κατ' ουσία οι δίκες παρέμειναν αγώνες λόγων. Οι λογογράφοι έγραφαν τους περισσότερους δικανικούς λόγους, αλλά ήταν ερασιτέχνες. Η προφορική φύση της δικανικής διαδικασίας και η πλατιά χρήση της γραπτής δημοσίευσης των νόμων διευκόλυναν τους πολίτες να χρησιμοποιούν το δικαστικό σύστημα.

Το αθηναϊκό νομικό σύστημα ενδιαφερόταν κυρίως να παρέχει πρόσβαση των πολιτών στο δικαστήριο, παρά να επιβάλλει αυστηρούς δικονομικούς κανονισμούς. Η σαφήνεια των νόμων επέτρεπε στους διαδίκους να αντλούν τα επιχειρήματά τους εύκολα.

⁶⁰ Όπ.π., σσ. 53-68.

Η γραφή δεν πέρασε στο επίκεντρο της δικανικής διαδικασίας. Ο νόμος ήταν γραμμένος σε εύκολη γλώσσα. Η γλώσσα του αθηναϊκού δικαίου ήταν γλώσσα του λαού. Απουσίαζαν οι επαγγελματίες νομικοί. Το δίκαιο δια της γραφής παρέμεινε θεσμός ανοιχτός σε συμμετοχή για ένα μεγάλο ποσοστό της κοινότητας. Η γραφή δεν έγινε μέσο επιβολής εξουσίας.

Το αττικό δίκαιο παρέμεινε στα χέρια του λαού. Το κλασικό αθηναϊκό δίκαιο θεωρείται συχνά το υψηλότερο επίτευγμα της ελληνικής νομικής ιστορίας.⁶¹

Εκκλησία του Δήμου

Αποτελούσε το πιο ισχυρό πολιτειακό όργανο στην Αθήνα τον 5^ο αι. π.Χ., όπου συγκεντρώνονταν όλοι οι ενήλικες πολίτες. Μαζί με την Ηλιαία υπήρξε το δημοκρατικότερο όργανο της αθηναϊκής πολιτείας. Κι ενώ έδινε την εντύπωση ότι συμμετείχε σ' αυτήν ένα μεγάλο μέρος του λαού, στην πραγματικότητα αποκλειόταν σημαντικό μέρος του, ιδίως, όταν ο Περικλής το 450 π.Χ. όρισε ως πολίτες αυτούς που είχαν γεννηθεί από μητέρα και πατέρα Αθηναίους. Άρα, μειώθηκε κατά πολύ ο αριθμός εκείνων που είχαν πολιτικά δικαιώματα.

Η Εκκλησία του Δήμου συγκαλείτο μία μόνο φορά κάθε πρυτανεία, δηλαδή δέκα φορές τον χρόνο. Αργότερα, όμως, συγκαλούνταν όλο και πιο συχνά. Η ημερομηνία των συνελεύσεων καθορίζονταν με απόφαση. Οι συναθροίσεις γίνονταν αρχικά στην Αγορά κατά τον 4^ο αι. στον λόφο της Πνύκας, όπου είχε κατασκευαστεί αμφιθέατρο για 25.000 άτομα. Από τον 6^ο αι. π.Χ. αμείβονταν οι συμμετέχοντες με τον εκκλησιαστικό μισθό. Το δικαίωμα προεδρίας της συνέλευσης είχε ο επιστάτης των πρυτάνεων που εκλεγόταν με ψηφοφορία πριν από κάθε συνεδρίαση, ενώ τον βοηθούσε ένας γραμματέας κι ένας κήρυκας. Τον 4^ο αι. το δικαίωμα προεδρίας μεταβιβάστηκε στον επιστάτη των εννέα προέδρων. Μετά από πρόσκληση του προεδρεύοντος, ο κήρυκας διάβαζε την ημερήσια διάταξη, η οποία είχε προηγουμένως εγκριθεί από την Βουλή. Τον 4^ο αι. π.Χ. δεν ήταν η διάταξη αυτή υποχρεωτική. Ο πρόεδρος ζητούσε να γίνει ψηφοφορία για το αν διεξαγόταν συζήτηση για το συγκεκριμένο θέμα ή θα προχωρούσαν στην ψηφοφορία για την έκδοση απόφασης. Εάν ψήφιζαν συζήτηση, ο πρόεδρος καλούσε αυτούς που ήθελαν να μιλήσουν. Η

⁶¹ Michael Gagarin, *Γραφή και δίκαιο στην Αρχαία Ελλάδα*, μετ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, εκδ. Α. Καρδαμήτσα, Ινστιτούτο του βιβλίου, Αθήνα 2011, σσ. 207-262.

ψηφοφορία γινόταν με ανύψωση του χεριού (χειροτονία). Σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν μυστική, όπως στην περίπτωση του οστρακισμού.

Οι αρμοδιότητες της Εκκλησίας ήταν:

1. Η εξωτερική πολιτική: Αποφάσιζε θέματα ειρήνης ή πολέμου, διόριζε και δεχόταν πρεσβευτές άλλων πόλεων.

2. Ο έλεγχος της εκτελεστικής εξουσίας: Διόριζε τους άρχοντες, αλλά και τους στρατηγούς.

3. Η δικαστική εξουσία: Ο λαός ανέθετε την άσκησή της στα Δικαστήρια που ήταν υποδιαίρεσεις της Ηλιαίας. Επίσης, όταν κάποιος πολίτης ήθελε να καταγγείλει δημόσια έναν συμπολίτη του, μπορούσε να ζητήσει την γνώμη της Εκκλησίας (διαδικασία «προβολής»). Στη συνέχεια, οι θεσμοθέτες οδηγούσαν την υπόθεση σε δίκη. Η Εκκλησία εξέδιδε και δικές της αποφάσεις απευθείας δια «εισαγγελίας» σε περιπτώσεις εγκλημάτων επ' αυτοφώρω π.χ. μοιχεία. Τότε είχε το δικαίωμα να ορίσει και την ποινή.

4. Η νομοθετική εξουσία: Εξέδιδε νόμους ή ψηφίσματα και αυτοί οι νόμοι κάλυπταν κενά νομοθεσίας καθότι πίστευαν ότι δεν ήταν δυνατόν οι νόμοι να μεταβάλλονται λόγω της θεϊκής τους προέλευσης. Ο κάθε πολίτης μπορούσε να ασκήσει αγωγή εναντίον κάποιου που πέτυχε ψήφιση νέου νόμου χωρίς να τηρηθούν οι διαδικασίες («γραφή παρανόμων»). Έτσι, το νομοθετικό σύστημα προφυλασσόταν από άσκοπες μεταβολές.

Επομένως, κύριο έργο της Εκκλησίας ήταν η λήψη αποφάσεων για τα δημόσια πράγματα. Από αυτές τις αποφάσεις εξαρτιόταν η εσωτερική και εξωτερική πολιτική της Αθήνας.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Νόμος προϋπήρχε της πόλης, ήταν θέληση των θεών και ο νομοθέτης ερμήνευε την θεία βούληση. Όμως, συχνά οι νόμοι παραβιάζονταν απ' την ίδια την λαϊκή συνέλευση λόγω πολιτικών παθών. Ο κάθε πολίτης μπορούσε να στραφεί κατά των αποφάσεων που είχαν ληφθεί ενώπιον των ηλιαστικών δικαστηρίων, «γραφή προεδρική» ή «γραφή παρανόμων», όπως προείπαμε. Το δικαστήριο της Ηλιαίας ή επικύρωνε την απόφαση της Εκκλησίας ή την κήρυττε άκυρη. Η ακύρωση της απόφασης της Εκκλησίας μέσω της Ηλιαίας κατέληγε στο να ανατρέψει ο λαός δικαστικώς αυτό που ο ίδιος είχε πετύχει να ψηφιστεί στην Εκκλησία. Αυτό θεωρείται

ένα ασθενές σημείο του πολιτικού συστήματος. Συνήθως, όμως, η Ηλιαία επικύρωνε τις αποφάσεις της Εκκλησίας.

Ο θεσμός των νομοφυλάκων – συμβούλιο που επέβλεπε την τήρηση των νόμων – (462/461 π.Χ.) ερχόταν και αυτός σε αντίθεση με την ιδέα της δημοκρατίας, καθώς ο έλεγχος της νομιμότητας βρισκόταν στα χέρια ενός ολιγομελούς σώματος. Πάντως έχουμε την πληροφορία ότι μπορεί ο θεσμός να μην ίσχυσε. Στο τέλος δε του 4^{ου} αι. η Αθήνα είχε υπαχθεί στην Μακεδονία και το αθηναϊκό πολίτευμα ήταν ήδη περιορισμένη δημοκρατία. Η νομοφυλακία αποδίδεται στον Δημήτριο Φαληρέα (317-316 π.Χ.), στον οποίο αποδίδονται και άλλες μεταρρυθμίσεις που αποδυνάμωσαν το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας⁶².

Και για να συνδέσουμε τα παραπάνω με το λογοτεχνικό κείμενο που εξετάζουμε, ο Δημήτριος Φαληρέας αναφέρεται στο έργο της Claude Mossé ως εξής: Όπως ήδη έχουμε πει, όταν μιλήσαμε για τα χαρακτηριστικά υφολογικά στοιχεία του έργου, η κύρια διήγηση είναι εγκιβωτισμένη. Δηλαδή, βρίσκεται μέσα στο πλαίσιο μιας άλλης αφήγησης. Ο αφηγητής και πρωταγωνιστής της κύριας αφήγησης αφηγείται την ιστορία του ευρισκόμενος, μετά από κάποια χρόνια σε σχέση με την κύρια αφήγηση, στην Αλεξάνδρεια. Είναι τέλη 4^{ου} αι. π.Χ. και με θέα τον Νείλο αφηγείται την ιστορία του σε δύο άλλους άνδρες, έναν Αιγύπτιο και έναν Εβραίο. Η Αλεξάνδρεια, πρωτεύουσα της Αιγύπτου, είναι ευημερούσα πόλη της Μεσογείου με βασιλιά τον Πτολεμαίο. Ο Δημήτρης Φαληρέας έχει έρθει από την Αθήνα στην Αλεξάνδρεια ως σύμβουλος του Πτολεμαίου, που εκείνη την εποχή σχεδιάζει να συγκεντρώσει την ελληνική γραμματεία σε μια βιβλιοθήκη που θα γίνει μετέπειτα και το κόσμημα και η δόξα της Αλεξάνδρειας. Ο Δημήτρης Φαληρέας είχε κυβερνήσει την Αθήνα επί 10 έτη προηγουμένως⁶³.

Κατά την κύρια αφήγηση ο Αριστοκλής προσπαθώντας να εξιχνιάσει τον φόνο του εξαδέλφου του έρχεται σε συνάντηση με τον ρήτορα Δημοσθένη στην Εκκλησία του Δήμου. Έτσι η συγγραφέας και ιστορικός Claude Mossé έχει την ευκαιρία να μας περιγράψει τη λειτουργία της Εκκλησίας του Δήμου. Στη συγκεκριμένη συνέλευση μάλιστα το θέμα της συζήτησης είναι η εξωτερική πολιτική και σχετίζεται με τις σχέσεις Αθήνας και Μακεδόνων. Μας πληροφορεί ότι οι συνελεύσεις άρχιζαν τα

⁶² Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 111-132.

⁶³ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 10.

ξημερώματα και τελείωναν με τη δύση του ηλίου. Είχε ήδη καθιερωθεί ο μισθός για τους συμμετέχοντες και γι' αυτό «όλος ο κόσμος συνωστιζόταν στην είσοδο της Πνύκας για να εξασφαλίσει το 'σύμβολο', το εισιτήριο δηλαδή που, για τους φτωχότερους συμπολίτες μας, αντιπροσώπευε ένα χρήσιμο μικρό βοήθημα»⁶⁴. Η συνέλευση γινόταν στην Πνύκα και γίνεται λόγος για 10.000 ανθρώπους που μπορούσαν να καθίσουν σε πέτρινα σκαλοπάτια (το σύνολο των πολιτών ήταν 25.000). Ήταν δύσκολο να παρευρεθούν οι έμποροι που έλειπαν από την Αθήνα για υποθέσεις τους, οι ηλικιωμένοι, οι τεχνίτες λόγω εργασίας, οι ναυτικοί και οι στρατιώτες. Και για τους χωρικούς ήταν δύσκολο επίσης. Αλλά και οι πλούσιοι αδιαφορούσαν για τα κοινά, όπως μας πληροφορεί ο αφηγητής.

Μπροστά στο βήμα ήταν οι Πρυτάνεις και ο επιστάτης τους, καθώς επίσης και όσοι ήθελαν να πάρουν τον λόγο. Μετά την καθιερωμένη θυσία, ο κήρυκας διάβαζε την ημερήσια διάταξη. Ο Φίλιππος, βασιλιάς της Μακεδονίας, πρότεινε ειρήνη στους Αθηναίους και αποστολή διπλωματικής πρεσβείας. Ο κήρυκας καλούσε αυτούς που ήθελαν να μιλήσουν. Ανάμεσά τους ήταν και ο Δημοσθένης, γνωστός για τις θέσεις του κατά του Φιλίππου. Όμως, σε εκείνη τη συνέλευση έκπληκτος ο αφηγητής μας διαπιστώνει μεταστροφή του Δημοσθένη ως προς τις αρχικές του πολιτικές απόψεις⁶⁵. Έτσι, δίνεται η αφορμή για τον σχολιασμό των πολιτικών: «Μόνο μερικοί ονειροπόλοι σαν εσένα πιστεύουν πως οι πολιτικοί άνδρες μένουν δια βίου πιστοί στις αρχικές τους πεποιθήσεις»⁶⁶.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα μιλήσουμε εκτενέστερα για τη διαφθορά στον χώρο της πολιτικής ζωής των Αθηναίων πολιτών.

2.3 Η δημόσια ζωή των Αθηναίων πολιτών και η διαφθορά

Η ανθρωποκτονία γύρω από την οποία εκτυλίσσεται το μυθιστόρημα της Claude Mossé, λαμβάνει χώρα μετά από ένα σκάνδαλο που ξέσπασε κατά την τελευταία μέρα της θρησκευτικής εορτής των Μεγάλων Διονυσίων. Θα αναφερθούμε σ' αυτό το γεγονός δεδομένου ότι τα αδικήματα στο πλαίσιο γιορτών είχαν μια ιδιαιτερότητα ως προς την ποινική διαδικασία, αλλά και για να γίνει φανερή η διαπλοκή στη δημόσια ζωή των Αθηναίων πολιτών στην κλασική εποχή.

⁶⁴ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 85.

⁶⁵ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 85-88.

⁶⁶ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 88.

Τα γεγονότα, όπως εξελίχθηκαν την άνοιξη του 348 π.Χ. στο θέατρο, στους πρόποδες της Ακρόπολης, σύμφωνα με τον λόγο του Δημοσθένη «Κατά Μειδίου» (347/6 π.Χ.) έχουν ως εξής: Ο ρήτορας Δημοσθένης ήταν χορηγός ενός ανδρικού διθυραμβικού χορού στα Διονύσια. Ο πλούσιος Μειδίας, αφού έκανε απόπειρες να εμποδίσει την προετοιμασία του χορού για τον διαγωνισμό, ώστε να αποτύχει, την ημέρα της εκτέλεσης πλησίασε τον Δημοσθένη και τον χτύπησε στο πρόσωπο. Την άλλη μέρα ο Δημοσθένης υπέβαλε μήνυση κατά του Μειδία με τη διαδικασία της «προσβολής»⁶⁷. Σύμφωνα με τη διαδικασία αυτή, όποιος ήθελε να καταγγείλει κάποιον για αδίκημα σχετιζόμενο με γιορτή ειδοποιούσε τους πρυτάνεις, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τις συνελεύσεις της Βουλής και της Εκκλησίας, για να περιλάβουν την καταγγελία στην ημερήσια διάταξη της Βουλής ή της Εκκλησίας, την πρώτη ημέρα μετά τη γιορτή. Στην Εκκλησία καθένας από τους αντίδικους εκφωνούσε τον λόγο του και οι πολίτες ψήφιζαν υπέρ του ενός ή του άλλου. Αυτή η ψηφοφορία ήταν προδικαστική. Αν ο μηνυτής επιθυμούσε, έπρεπε να διεξαχθεί δίκη στο δικαστήριο των θεσμοθετών. Οι ένορκοι δεν δεσμεύονταν από την ψηφοφορία της Εκκλησίας. Παρόλα αυτά εκείνη η ψήφος είχε μια βαρύτητα πέρα από το ότι έδινε στους πολίτες τη δυνατότητα να εκφραστούν⁶⁸.

Ενώπιον, λοιπόν, της Εκκλησίας του Δήμου μίλησαν και οι δύο αντίδικοι, Δημοσθένης και Μειδίας. Οι πολίτες ψήφισαν κατά του Μειδία. Στον σωζόμενο λόγο του Δημοσθένη περιγράφεται η σκηνή, κατά την οποία φίλοι του Μειδία προσπάθησαν να τον πείσουν να μην φέρει την υπόθεση στο Δικαστήριο. Ο λόγος που γράφτηκε από τον Δημοσθένη, ήταν για να εκφωνηθεί στη δίκη του Μειδία που ακολούθησε. Ο Δημοσθένης ζητάει την καταδίκη του Μειδία και υπερηφανεύεται ότι δεν πείστηκε, ώστε να παραιτηθεί από την καταγγελία κάτω από τον φόβο απειλών ή προτάσεων δωροδοκίας. Η αλήθεια αποκαλύπτεται από τον Αισχύνη. Ο λόγος δεν εκφωνήθηκε ποτέ. Παρόλο που ο λαός ψήφισε σε βάρος του Μειδία στην Εκκλησία του Δήμου, ο Δημοσθένης δεν υποχρεωνόταν να εισαγάγει τη μήνυσή του σε δίκη. Έτσι, προτίμησε να δεχτεί ένα μεγάλο δώρο και να παραιτηθεί από την υπόθεση. Γίνεται επομένως κατανοητό ότι η διαδικασία της «προσβολής» δεν έφερνε πάντοτε αποτελέσματα⁶⁹.

⁶⁷ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 301-302.

⁶⁸ Όπ.π., σ. 300.

⁶⁹ Όπ.π., σ.σ. 299-303.

Το επεισόδιο ανάμεσα στον Δημοσθένη και τον Μειδία περιγράφεται στο μυθιστόρημά μας και επανέρχεται συχνά στην έκβαση που είχε, επισημαίνοντας τη διαπλοκή και τη διαφθορά στους κόλπους της πολιτικής ζωής των Αθηναίων πολιτών. Μας πληροφορεί, όπως και ο Αισχύνης, ότι ο Δημοσθένης δεν μήνυσε τελικά τον Μειδία: «Ο Δημοσθένης σαν χρειάζεται χρήματα για να ευδοκιμήσει τη σταδιοδρομία του κι αν ο Μειδίας θελήσει να τον δωροδοκήσει, κάποια ευλογοφανής δικαιολογία θα σοφιστεί και θα ξεχάσει γρήγορα την πληγωμένη του τιμή»⁷⁰. Αναφέρεται ο Δημοσθένης και σε άλλη υπόθεση διαφθοράς, δηλ. δωροδοκίας⁷¹. Φαίνεται ωστόσο το φαινόμενο της δωροδοκίας να είναι συχνό στους κόλπους των πολιτικών. «Εξαγοράστηκε κι αυτός, όπως οι άλλοι οι πολιτικοί μας δεν κοστίζουν ακριβά, ούτε αυτός (ο Δημοσθένης) διαφέρει από τους άλλους»⁷². Θίγεται και η μεταστροφή του Δημοσθένη, όσον αφορά στις πολιτικές του απόψεις για θέματα εξωτερικής πολιτικής, δηλαδή για τις σχέσεις Αθηνών – Μακεδονίας⁷³.

Η παραβίαση των νόμων, όπως η τροποποίησή τους προς τα «ίδια» συμφέροντα, φανερώνεται και με την αναφορά που γίνεται στον Περικλή, όταν κατά παράβαση του νόμου που ο ίδιος θέσπισε, αναγνώρισε ως ισότιμο με τους άλλους γιους του, τον γιο που απέκτησε με την Ασπασία⁷⁴. Για το θέμα της προσωπικής κατάστασης των ατόμων και την πολιτογράφησή τους θα μιλήσουμε εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο.

Η δωροδοκία ήταν σοβαρό θέμα στη δημόσια ζωή της Αθήνας. Η καταδίκη αφορούσε όχι μόνον αξιωματούχο, «εύθυνα», αλλά και κάθε πρόσωπο δεχόταν ή πρόσφερε δώρο στο πλαίσιο των ιδιωτικών ή δημοσίων σχέσεων. Περιβόητη υπήρξε η δίκη του Δημοσθένη (324/3 π.Χ.) με την κατηγορία ότι ιδιοποιήθηκε χρήματα που είχαν κατατεθεί στην Ακρόπολη. Σοβαρό αδίκημα ήταν και η δωροδοκία που αφορούσε μέλη της Εκκλησίας ή της Βουλής ή ενός δικαστηρίου, προκειμένου να επηρεάσει την απόφασή τους. Εξίσου σημαντικό και συχνό φαινόμενο ήταν η δωροδοκία μαρτύρων, προκειμένου να καταθέσουν ψευδώς. Αυτό το αδίκημα επέφερε τη «δίκη για ψευδομαρτυρία». Επίσης, η ψευδολογία κατά την αγόρευση στην Εκκλησία ήταν «παραπλάνηση του λαού» και οδηγούσε στην «εισαγγελία». Παράλληλα, και ο πολίτης που είχε παραβεί κάποιο νόμο και παρόλα αυτά έπαιρνε τον

⁷⁰ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 91.

⁷¹ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 265-266.

⁷² Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 162.

⁷³ Οπ.π., σ.σ. 87-89.

⁷⁴ Οπ.π., σ. 222.

λόγο στην Εκκλησία, μπορούσε να κληθεί να υποστεί μια «δοκιμασία», δηλαδή, δίκη, όπου οι δικαστές τον έκριναν και μπορούσαν να του στερήσουν τα πολιτικά του δικαιώματα⁷⁵.

Στο μυθιστόρημα της Claude Mossé η δωροδοκία μαρτύρων είναι καταφανής, δηλώνεται ευθαρσώς και καταγγέλλεται ως μια συνηθισμένη πρακτική στους δικαστικούς αγώνες⁷⁶. Ο πλούτος, ως ανερχόμενη αξία στην κλασική Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ., επικρίνεται εμφανώς από τον αφηγητή Αριστοκλή, αξία που προκαλεί κοινωνικές αλλαγές, οι οποίες με τη σειρά τους διαμορφώνουν τα χαρακτηριστικά του εγκληματικού φαινομένου της εποχής⁷⁷.

⁷⁵ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 265-268.

⁷⁶ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 19, 44, 92, 126, 160.

⁷⁷ Όπ.π., σ.σ. 13, 17, 43, 55, 121.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΤΟ ΠΟΙΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ

ΑΘΗΝΑ ΤΟΝ 4^ο Π.Χ. ΑΙΩΝΑ

3.1 Η καθιέρωση των νόμων – Ο νόμος του Δράκοντα

Το κείμενο είναι γνωστό χάρη στη μαρμάρινη στήλη που βρέθηκε το 1843 στη θέση της Μητρόπολης Αθηνών. Η στήλη χαρακτήρηκε το 409-408 π.Χ. από αναγραφείς που αναδημοσίευσαν τους ισχύοντες τότε νόμους. Το καθαυτό κείμενο κατά τον Αριστοτέλη ανάγεται στο 621-620 π.Χ.

10 *Πρῶτος ἄχσον καὶ ἑάμ με'κ [π]ρονοί[α]ς [κ]τ[ένει τίς τινα,*

φεύγ[ε]ν· δ]ικάζεν δέ τός βασιλέας αἴτιο[ν] φόν[ο] Ε...

.....Ε[β]ολεύσαντα, τος δέ ἐφέτας διαγν[ῶ]ν-

[α]ι. [αἰδέσασθαι δ' ἑάμ μὲν πατέ]ρ ἐῖ ἔ' ἀδελφός[ς] ἔχοῦτο

—

15 *ὁ σι, μέχρ' ἀνεφ[σι]ότετος καὶ [ἀνεφσιῶ, ἐάν] ἡάπαντες*

αἰ-δέσ]ασθαι ἐθέλοσι, τον κο[λύ]οντα [κ]ρα[τέν· ἐάν] δε τούτον _

μεδέηες ἐῖ, κτ[ένει] δέ ἄκο[ν], γνῶσι δέ ἡοι [πε]ντέκοντα

καὶ ἡες ἡοι ἐφέται ἄκοντ]α κτέναι, ἐσέσθ[ον] δε ἡ[οιφ]ρ-

[άτορες ἐάν] ἐθέλοσι δέκα· τούτος δ]ε ἡοι πεντέκο[ν]τ[α]καί]

20 *ἡες ἀρ[ι]στ[ίνδεν] ἡαιρέσθον. καὶ ἡοι δε πρ[ό]τε[ρ]ον κτέ-*

[ν]α[ντ]ε[ς] ἐν] τῶ[ιδε] τῶι θεσμῶι ἐνεχέσθον. προειπέν δ]ε

τῶι κτέναν[τι ἐν] ἄ]γορ[ᾷ] μέχρ' ἀνεφσιότετος καὶ ἀνεφσιῶ·

συνδιόκ]εν δε [κ] ἀνεχσ[ιός] καὶ ἀνεφσιδὼν παῖδας καὶ γαμβρός

καὶ πενθερός] καὶ φρ[ά]τ[ο]ρ[ας]..... _αἴτιος [ἐῖ] φό[νο].....

25 *.....τός πεντέκοντ]α καὶ ἡενα..... φόνο ἡέλοσ]ι.....*

.....ἐάν δ]ε [τ]ις τό[ν] ἀνδ]ρ[οφόνον] _ κτένει ἔ' αἴτιος ἐῖ φόνο, ἀπεχόμενον ἀγορᾷ]ς

ἐφορί[α]ς κ[α]ὶ

[ἄθλον καὶ ἡιερὼν Ἀμφικτυονικῶν. ἡόσπερ τόν Ἀθε-ν]αῖον

κ[τένα]ν[τα, ἐν] τοῖς αὐτοῖς ἐνέχεσθαι· διαγιγνώσκειν δέ[τ]ός] ἐ[φ]έτα[ς].

[Πρώτος πίνακας... καὶ ἐάν] κάποιος σκοτώσει ἕναν ἄλλο μὴ ἐκ προνοίας, να

εξορίζεται. Οἱ βασιλεῖς να κρίνουν τον ἐνοχο ἀνθρωποκτονίας...· Οἱ ἐφῆτες να

αποφασίζουν. Η συγγνώμη θα παραχωρεῖται, ἐάν] ὑπάρχει ὁ πατέρας ἢ ὁ ἀδελφός ἢ οἱ

γιοί, από όλους (μαζί) · σε αντίθετη περίπτωση αν κάποιος αντιτίθεται να επικρατεί. Αν δεν υπάρχει κανείς απ' αυτούς μέχρι και των εξαδέλφων και των γιων των εξαδέλφων, εάν όλοι συμφωνούν (να χορηγείται) συγγνώμη· εκείνος που αντιτίθεται να επικρατεί. Εάν δεν υπάρχει ούτε ένας απ' αυτούς και (ο ένοχος) εφόνευσε ἄκων και οι πενήνταένas Εφέτες κρίνουν ότι εφόνευσε ἄκων δέκα μέλη της φρατρίας να χορηγούν εάν θέλουν (τη συγγνώμη). Οι πενήνταένas να τους διαλέγουν με βάση τη γέννηση. Ακόμα και αυτοί που σκότωσαν προγενέστερα να δεσμεύονται απ' αυτόν το νόμο. Οι συγγενείς, μέχρι των εξαδέλφων και των παιδιών των εξαδέλφων να προβαίνουν σε μια διακήρυξη προς τον φονέα στην αγορά. Και να διώκονται μαζί από τους εξαδέλφους και τα παιδιά των εξαδέλφων, το γαμπρό, τον πεθερό και τα μέλη της φρατρίας... υπεύθυνοι για ανθρωποκτονία ...οι πενήνταένas...Εάν κάποιος σκοτώσει ή είναι υπεύθυνος για το θάνατο ενός φονέα να παραμένει μακριά από τα όρια της αγοράς, από τις αθλοπαιδιές και από τις ιερές αμφικτιονίες, να υπάγεται στις ίδιες διατάξεις (στις οποίες υπάγεται και) όποιος σκοτώνει έναν Αθηναίο. Οι εφέτες να αποφασίζουν...»⁷⁸

Γιατί ο Δράκων αποφάσισε να θεσπίσει τον νόμο γραπτά; Έπρεπε να είναι γραπτός, για να εξασφαλίσει την ακρίβεια και τη σταθερότητα των λεπτομερειών. Υπήρχε ανάγκη διευκρίνησης των κανόνων και των διαδικασιών, όπως και ανάγκη για δημιουργία νέων.

Αυτοί οι κανόνες περί ανθρωποκτονίας αντανakλούν τις παραδοσιακές πρακτικές που βρίσκουμε στον Όμηρο, όπου οι συγγενείς του θύματος έχουν την πρωτοβουλία της δίωξης του φονιά. Μέχρι τον 4^ο αι. π.Χ. η κίνηση δίωξης παρέμεινε στα χέρια των ιδιωτών. Επίσης, ο Δράκων, διατήρησε την εξορία που προβλεπόταν, αλλά και τη συνδιαλλαγή. Στο πρώτο μέρος περιέχει την ουσία του νόμου περί ανθρωποκτονίας. Αναφέρεται στην εξορία ως παραδοσιακή πρακτική. Ακολουθεί την Ομηρική πρακτική, όπου ο ηθικός αυτουργός αντιμετωπίζεται όπως ο ίδιος ο φονέας. Αρμόδια δικαστικά όργανα είναι οι βασιλείς και οι Εφέται. Οι τρεις τελευταίες διατάξεις αφορούν τη συνδιαλλαγή, την οποία ο φονέας προφανώς διακανόνιζε πληρώνοντας αποζημίωση στους συγγενείς του θύματος. Το δεύτερο μέρος περιέχει πέντε άλλες διατάξεις που εξειδικεύουν τις διαδικασίες που πρέπει να ακολουθήσουν κατήγορος και κατηγορούμενος για την περίπτωση της ανθρωποκτονίας. Πρώτα αναφέρει ποιος θα κάνει την αρχική προκήρυξη εναντίον του φονέα. Και αυτοί είναι οι συγγενείς μέχρι

⁷⁸ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σς. 446-448.

τον πρώτο εξάδελφο και ο πρώτος εξάδελφος. Μια επόμενη διάταξη ίσως να όριζε πως έπρεπε να φύγει στην εξορία ο καταδικασμένος σε φόνο. Ο άλλος κανόνας προστατεύει τον φονέα στην εξορία υπό προϋποθέσεις. Τέλος, προβλέπει ότι ένας φονέας που δεν φεύγει στην εξορία μπορεί να συλληφθεί ή να φονευθεί ατιμωρητί.

Ο Δράκων ρυθμίζει τη βιαιότητα των ανθρωπίνων πράξεων, τον φόνο, με οργανωμένο σύνολο κανόνων και διαδικασιών. Με τη λογική και συστηματική παράθεσή τους δείχνει πόσο η ικανότητα του λόγου μπορεί να «περιορίσει» τη βία. Η ίδια η πράξη της συγγραφής των νόμων συνέβαλε στην εξέλιξη της λογικής σκέψης.

Η οργάνωση των νόμων σε μεγαλύτερη κλίμακα αναλήφθηκε από τον Σόλωνα και κάλυπτε και άλλα θέματα. Διατήρησε τον νόμο της ανθρωποκτονίας. Σύμφωνα με τις μεταρρυθμίσεις του, όποιος επιθυμούσε μπορούσε να κάνει καταγγελία για τη δίωξη κάποιου. Η διαδικασία ονομαζόταν «γραφή». Πάντα η μορφή της καταγγελίας ήταν γραπτή. Η «δίκη» ήταν όρος για την αγωγή που μπορούσε να ασκήσει το θύμα της άδικης πράξης. Πάντως, η δίκη σε υπόθεση «γραφής» παρέμενε προφορική εκτός από την αρχική καταγγελία.⁷⁹

Η δίκη στην περίπτωση της ανθρωποκτονίας ονομαζόταν «δίκη φόνου». Η πράξη αποφυγής δίωξης του ανθρωποκτόνου θεωρείτο ανόσια και ονομαζόταν «γραφή ασέβειας».

Ο Δράκων διακρίνει την ανθρωποκτονία σε:

- Φόνο εκ προνοίας (φόνο προμελετημένο)
- Φόνο μη εκ προνοίας (φόνο απρομελέτητο)
- Ακούσιο φόνο (εξ αμελείας)

Στην κλασική εποχή προστέθηκε και ο δίκαιος φόνος (=νόμιμος). Κατ' αυτόν οι συνθήκες πραγματοποίησής του είναι ειδικές και δεν τιμωρείται ο φονέας π.χ. ο φόνος του μοιχού που συλλαμβάνεται επ' αυτοφώρω με τη σύζυγο Αθηναίου πολίτη αλλά και την αδελφή του, την μητέρα του ή την παλλακίδα του.

Αρμόδιος άρχοντας ήταν ο Άρχων βασιλεύς. Αυτός αναλάμβανε την προκαταρκτική ανάκριση και παράγγελλε στον φονέα να παραμείνει μακριά από ιερούς και δημόσιους χώρους. Με το πέρας της ανάκρισης προωθούσε την υπόθεση στο αρμόδιο δικαστήριο.

Αρμόδια δικαστήρια ήταν:

⁷⁹ Michael Gagarin, *Γραφή και δίκαιο στην Αρχαία Ελλάδα*, μετ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, εκδ. Α. Καρδαμήτσα, Ινστιτούτο του βιβλίου, Αθήνα 2011, σσ. 119-142.

- Άρειος Πάγος (φόνος εκ προνοίας)
- Παλλάδιον (φόνος μη εκ προνοίας)
- Δελφίνειο (δίκαιος φόνος)
- Φρεαττύδα (ακούσιος φόνος).

Όσον αφορά στις ποινές, επιβάλλονταν θάνατος για τον φόνο εκ προνοίας, εξορία για τον φόνο μη εκ προνοίας και τον ακούσιο, εκτός κι αν ο κατηγορούμενος έπαιρνε συγγνώμη από τους συγγενείς του θύματος.⁸⁰

Με τη διάκριση των φόνων έχουμε τη διάκριση της υποκειμενικής υπόστασης του εγκλήματος σε ακούσια και εκούσια. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Δράκων ρύθμισε το πρόβλημα των φόνων που ήταν εντονότατοι. Αποτέλεσε είδος επείγουσας θεραπείας των δεινών του λαού. Έδωσε τέλος στην αυτοδικία.⁸¹

Ως προς τη διαδικασία πρέπει να τονίσουμε ότι το δικαστήριο λάμβανε χώρα στην ύπαιθρο. Ο φόνος εθεωρείτο «μίασμα» που έπρεπε να οδηγήσει στον εξαγνισμό. Οι γυναίκες, τα παιδιά και οι δούλοι μπορούσαν να καταθέσουν ως μάρτυρες. Επίσης, ο κατηγορούμενος μπορούσε να επιλέξει την εξορία πριν την έκδοση της απόφασης του δικαστηρίου. Τέλος, σύμφωνα με την χρήση της «απαγωγής», ο ίδιος ο μηνυτής συλλάμβανε τον κατηγορούμενο και τον οδηγούσε στους Ένδεκα που ήταν υπεύθυνοι για την φυλακή. Μετά συγκαλούνταν η δίκη.

Αυτή η διαδικασία μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για άτομο που συλλαμβανόταν σε δημόσιο ή ιερό χώρο και ήταν υπόδικο για ανθρωποκτονία ή ήταν καταδικασμένο σε εξορία και βρισκόταν στην Αττική. Και αυτό γιατί, όπως προείπαμε, ο φόνος ήταν ανόσια πράξη και η συναναστροφή με τον λαό μπορούσε να μολύνει. Ένα πρόσωπο που ήταν ύποπτο για δολοφονία θα μπορούσε να μην διωχθεί άμεσα είτε γιατί η δολοφονία είχε διαπραχθεί τους τρεις τελευταίους μήνες του έτους, οπότε δεν εγείρονταν δίκες, ή επειδή ο δολοφονηθείς δεν είχε συγγενείς ή οι συγγενείς παρέλειπαν να δράσουν. Έτσι, τη διαδικασία της «απαγωγής» μπορούσε ο κάθε πολίτης να ασκήσει ανά πάσα στιγμή⁸².

Το σημαντικότερο συμπερασματικά όμως είναι ότι η ποινή εφαρμόζεται μετά από καταδικαστική απόφαση που δεν μπορούσε να εκδοθεί παρά όταν βεβαιωνόταν

⁸⁰ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σσ. 273-276.

⁸¹ Μαρία Σ. Γιούννη, *Νόμος πόλεως, Δικαιοσύνη και νομοθεσία στην αρχαία Ελληνική πόλη, Ι. Οι αρχαϊκοί χρόνοι*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ.σ. 330-335.

⁸² Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 184-189.

προηγουμένως η ενοχή του κατηγορουμένου⁸³. Σήμερα ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή μη προμελέτης μιλάμε για **δόλο**, δηλαδή την ένοχη βούληση, όταν ένα πρόσωπο διαπράττει ένα έγκλημα επιζητώντας το ζημιογόνο ή επικίνδυνο αποτέλεσμα που πρόκειται να έρθει ως συνέπεια της πράξης του⁸⁴.

Η **σολώνεια νομοθεσία**, στη συνέχεια, ήταν ο σύνδεσμος μεταξύ της νομοθεσίας του Δράκοντα και του ποινικού δικαίου της κλασικής περιόδου. Εισήγαγε ως ποινές εκτός από την εξορία, κυρώσεις και πρόστιμα⁸⁵.

Ο Δράκων γράφει ένα νόμο για όλους τους κατοίκους της Αττικής και συμβάλλει στην ενδυνάμωση του αισθήματος της αθηναϊκής πολιτικής ενότητας.⁸⁶

3.2 Η παραβίαση των νόμων και το πέραςμα στην πράξη, μέσα από την αφήγηση των γεγονότων στο μυθιστόρημα της Claude Mossé

Το πέραςμα στην εγκληματική πράξη απασχόλησε ορισμένους εγκληματολόγους που διατύπωσαν θεωρίες ως προεκτάσεις των αιτιολογικών θεωριών. Αναφέρθηκαν σε «προεγκληματικές καταστάσεις» (Kinberg) που προετοιμάζουν το πέραςμα στην εγκληματική πράξη. Αυτές οι καταστάσεις μπορεί να συνδέονται με την παρουσία ή μη ευκαιριών διάπραξης του εγκλήματος. Ο J. Pinatel, επίσης, μίλησε για τον «πυρήνα της προσωπικότητας» του δράστη ως αποφασιστικό παράγοντα εγκληματογένεσης. Πρόκειται για διαδικασία αλληλόδρασης δράστη και προεγκληματικής κατάστασης (A. Cohen). Γενικά, το πέραςμα στην πράξη εξαρτάται από τη σχέση που δημιουργείται μεταξύ δύο δυνάμεων, εκείνης της ώθησης και εκείνης της συγκράτησης (Kinberg).⁸⁷

Μέσα από την πορεία εξιχνίασης του κύριου εγκλήματος βίας κατά προσώπου του μυθιστορήματος θα καταφανούν οι παράγοντες εκείνοι, οι οποίοι θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην εγκληματική ενέργεια, όσο και εκείνοι που τελικά ώθησαν σ' αυτήν τον δράστη. Πάντως, η έννοια του «δόλου» εκφράζεται από πολύ νωρίς στην αφήγηση

⁸³ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ. 462.

⁸⁴ Οπ.π., σ. 456.

⁸⁵ Οπ.π., σ. 462.

⁸⁶ Michael Gagarin, *Γραφή και δίκαιο στην Αρχαία Ελλάδα*, μετ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, εκδ. Α. Καρδαμήτσα, Ινστιτούτο του βιβλίου, Αθήνα 2011, σ. 128.

⁸⁷ Ιακ. Ι. Φαρσεδάκη, *Στοιχεία εγκληματολογίας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2005, σ.σ. 107-108.

με το ερώτημα «ποιον ή ποιους ωφελούσε ο θάνατος του Νικόστρατου υλικά ή άλλως;»⁸⁸.

Βρισκόμαστε στην Αθήνα το 349 π.Χ. για μια ανθρωποκτονία εκ προμελέτης, «φόνος εκ προνοίας» κατά τους αρχαίους Έλληνες, η οποία συμπαρασύρει σε τρεις ακόμα εγκληματικές ενέργειες τον δράστη, προκειμένου να συγκαλύψει την ενοχή του. Την ανάληψη δράσης για την ανεύρεση του δολοφόνου θα αναλάβει ο Αριστοκλής, εξάδελφος του θύματος, αφηγητής και πρωταγωνιστής του έργου. Είναι ο πλησιέστερος συγγενής, που κατά τον νόμο νομιμοποιείται να ασκήσει δίωξη κατά του δράστη και να τον οδηγήσει στο δικαστήριο.

Η ιστορία ξεκινάει με την ανακάλυψη του πτώματος του Νικόστρατου σε κατάσταση στην Αγορά της Αθήνας μετά από ένα σκάνδαλο που είχε ξεσπάσει στο θέατρο την προηγούμενη ημέρα. Την τρίτη και τελευταία ημέρα των Μεγάλων Διονυσίων, στο θέατρο στους πρόποδες της Ακρόπολης, ο Δημοσθένης, διάσημος ρήτορας και γνωστός για τις πολιτικές του θέσεις κατά του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου, χαστουκίζεται από τον πλούσιο Μειδία μπροστά σε όλους τους θεατές των δραματικών αγώνων. Αυτό το γεγονός αποτελεί το θέμα των συζητήσεων στην Αγορά. Ειδικά στο κατάστημα του αργυροχρυσοχόου Παμμένη, που ετοιμάζει τα χρυσά στεφάνια της γιορτής, το γεγονός σχολιάζεται με πάθος. Εκεί βρίσκεται και το θύμα, ο Νικόστρατος με φίλους του. Ο Νικόστρατος, θαυμαστής του Δημοσθένη και επικριτής του πλούσιου Μειδία, είναι πρόθυμος να καταθέσει εναντίον του Μειδία ως μάρτυρας σε περίπτωση που ο Δημοσθένης καταθέσει μήνυση εναντίον του Μειδία. Για τον εξάδελφο του θύματος, τον Αριστοκλή, αυτά τα γεγονότα εγείρουν υποψίες για πολιτική εκδίκηση ως κίνητρο της δολοφονίας⁸⁹ «έγκλημα από ιδεολογία»⁹⁰. Στην προσπάθεια ανεύρεσης μαρτύρων ο Αριστοκλής θα συναντήσει τον ρήτορα Δημοσθένη και θα δοθεί η ευκαιρία στον συγγραφέα και ιστορικό να μιλήσει για την Εκκλησία του Δήμου και τη λειτουργία της. Πληροφορούμαστε για την πολιτική ως δραστηριότητα των Αθηναίων πολιτών, το ρόλο των ρητόρων, τη διαφθορά και τη διαπλοκή ανάμεσα σε πλούσιους και πολιτικούς άνδρες⁹¹. Έτσι, προκύπτει ένας

⁸⁸ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 79-80.

⁸⁹ Οπ.π., σ.σ. 14-20.

⁹⁰ Ιακ. Ι. Φαρσεδάκη, *Στοιχεία εγκληματολογίας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2005, σ.σ. 79.

⁹¹ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 83-94.

κοινωνικός παράγοντας εγκληματογένεσης, που είναι η άσκηση της πολιτικής εξουσίας στο πλαίσιο μιας οργανωμένης κοινωνίας, εκείνης της πόλης-κράτους κατά την κλασική αρχαιότητα.

Η προσωπικότητα του θύματος σε συνάρτηση με τις επαγγελματικές του ενασχολήσεις και τον τρόπο διαβίωσης θα καθοδηγήσουν την έρευνα του Αριστοκλή και θα επιβεβαιώσουν ότι οι ατομικοί παράγοντες, όπως ο χαρακτήρας και η κοινωνική κατάσταση ενός ατόμου προσφέρει ή όχι ευκαιρίες διάπραξης ενός εγκλήματος. Πιο συγκεκριμένα, οι ερωτικές σχέσεις του θύματος με τη σύζυγο του Παμμένη, του αργυροχρυσόχου, εγείρει την υποψία ότι δολοφονήθηκε από τον ζηλότυπο σύζυγο, αν και ο νόμος περί μοιχείας του Δράκοντα νομιμοποιούσε ένα τέτοιο έγκλημα από μέρους του συζύγου που απατήθηκε⁹². Σε αυτό έρχεται να προστεθεί και ο τρόπος διασκέδασης και οι ερωτικές απολαύσεις του Νικόστρατου σε οίκους ανοχής στον Πειραιά και μάλιστα στο σπίτι της γνωστής εταίρας Φρύνης, το βράδυ της δολοφονίας του. Ενδέχεται, λοιπόν, να πρόκειται για ένα «έγκλημα πάθους», δηλαδή σύγκρουση σχετική με τον έρωτα⁹³. Το θέμα του έρωτα, όμως, μπορεί να αποτελέσει αφορμή για εγκληματικές συμπεριφορές και κατά τη διάρκεια ενός συμποσίου στο πλαίσιο οίνοποσίας, μουσικής, χορού και συζητήσεων. Το θύμα είχε ήδη εμπλακεί σε τέτοιες συνθήκες έντασης και λογομαχιών⁹⁴. Η θέση της γυναίκας περιγράφεται παραστατικά και με λεπτομέρειες στο πλαίσιο διασκέδασης των ανδρών. Τέλος, οι εμπορικές συναλλαγές του θύματος σε σχέση με τη στάση του απέναντι στο χρήμα και τη διαχείρισή του δημιουργούν τις υποψίες για ένα έγκλημα με οικονομικά κίνητρα. Το θύμα είχε συνάψει συμβόλαιο, δανείζοντας χρήματα σε εμπόρους, επιδιώκοντας έτσι το κέρδος δια της τοκογλυφίας. Ο Πειραιάς γίνεται και πάλι το κέντρο της έρευνας και αφορμή να πληροφορηθούμε πράγματα σχετικά με το εμπόριο, τη ναυτιλία, τα δάνεια και τις εμπορικές δίκες⁹⁵.

Ο πλούτος δηλώνεται αρκετές φορές κατά την αφήγηση ως ανερχόμενη αξία και μάλιστα με μέσα για την απόκτησή του την πολιτική και το εμπόριο. *«Κι εσύ Αριστοκλή, τι σχεδιάζεις να κάνεις; Η μητέρα σου μου είπε ότι συχνάζεις στις φιλοσοφικές σχολές. Ωραία αλλά δεν είναι εκεί που θα πλουτίσεις. Γιατί δεν καταπιάνεσαι με το εμπόριο ή την*

⁹² Όπ.π., σ.σ. 226-227.

⁹³ Ιακ. Ι. Φαρσεδάκη, *Στοιχεία εγκληματολογίας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2005, σ.σ. 35.

⁹⁴ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 51-57.

⁹⁵ Όπ.π., σ.σ. 60-62, 96-106, 127-128.

πολιτική;»⁹⁶. Ο δανεισμός για προσωπική χρήση γίνεται αφορμή για να γνωρίσουμε τη λειτουργία των τραπεζών και τα συναλλακτικά ήθη⁹⁷. Στο πλαίσιο εύρεσης χρημάτων ο Αριστοκλής επισκέπτεται το Λαύριο – τη μεταλλευτική ζώνη – και περιγράφονται οι συνθήκες εργασίας των δούλων. Η δουλεία αποτελεί ξεχωριστό κεφάλαιο για έναν σύγχρονο εγκληματολόγο, προκειμένου να αναλύσει το εγκληματικό φαινόμενο κατά προσώπων. Καθόλη την εξέλιξη της μυθιστορηματικής δράσης εντοπίζονται εγκληματικές συμπεριφορές κατά των δούλων, τις οποίες θα συναντήσουμε σε επόμενο κεφάλαιο. Γενικά, η προσωπική κατάσταση του ατόμου, πολίτη, δούλου, μέτοικου, γυναίκας, δημιουργεί αντιπαραθέσεις και αποτελούν θέματα δικών στην Αρχαία Αθήνα πολύ συχνά.

Η εξιχνίαση του εγκλήματος θα φτάσει στο τέλος της μέρας από μια δίκη με υπόθεση υιοθεσίας, στην οποία θα βρεθεί ο Αρίσταρχος ως μάρτυρας. Και κατά περίεργη σύμπτωση η υιοθεσία και η κληρονομική διαδοχή είναι το κλειδί για να βρεθεί ο δράστης⁹⁸. Ο νόμος της επίκληρης κόρης που θα εκθέσουμε, οδηγεί στην εγκληματική πράξη ένα «κερδοσκοπικό έγκλημα» με στόχο την ιδιοποίηση περιουσίας⁹⁹. Θα ακολουθήσουν μαρτυρίες γυναικών εργαζομένων στο σπίτι της εταίρας Φρύνης που θα οδηγήσουν στον δράστη. Ως ‘από μηχανής’ θεός ο μάρτυρας που θα εμφανιστεί κατά τη στιγμή της ομολογίας του δράστη, θα εξασφαλίσει την καταδίκη του σε θάνατο.

Συμπερασματικά, καταλήγουμε ότι μέσα από την προσωπικότητα του θύματος, τις δραστηριότητές του και το κοινωνικό του περιβάλλον, οδηγούμαστε στον δράστη. Αναμφίβολα, και ο δράστης μέσα από αυτές τις συνθήκες δημιουργεί τις ευκαιρίες διάπραξης του εγκλήματός του. Η μελέτη της ατομικής και κοινωνικής κατάστασης του δράστη που θα ακολουθήσει, θα καταδείξει τους παράγοντες που «συνυπήρξαν και συλλειτούργησαν για το πέρασμα στην πράξη»¹⁰⁰.

Επομένως, το εγκληματικό φαινόμενο πέρα από ατομικό φαινόμενο αποδεικνύεται και συλλογικό στον βαθμό που η εποχή, οι συνθήκες και οι αντιλήψεις παίζουν καθοριστικό ρόλο.

⁹⁶ Οπ.π., σ. 139.

⁹⁷ Οπ.π., σ.σ. 165-173.

⁹⁸ Οπ.π., σ.σ. 176-188.

⁹⁹ Ιακ. Ι. Φαρσεδάκη, *Στοιχεία εγκληματολογίας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2005, σ.σ. 34.

¹⁰⁰ Οπ.π., σ.σ. 162.

3.3 Το σύστημα απονομής της δικαιοσύνης ως επίσημη κοινωνική αντίδραση.

3.3.1 Προδικαστική διαδικασία και ο ρόλος των μαρτύρων

Στο κεφάλαιο περί πολιτικής, θρησκευτικών εορτών και άλλων κοινωνικών εκδηλώσεων των Αθηναίων πολιτών αναφερθήκαμε στη διαδικασία «προβολής» όταν πρόκειται για αδικήματα που λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια γιορτών. Παρακολουθήσαμε έναν ιδιώτη, Αθηναίο πολίτη, τον Δημοσθένη να κινεί τη διαδικασία δίωξης του αντιπάλου του και να έχει το δικαίωμα να εισάγει την υπόθεσή του σε δίκη. Στην προκειμένη περίπτωση είχε και ο αρμόδιος άρχοντας δικαίωμα, ως υπεύθυνος για την ομαλή διεξαγωγή της γιορτής, να τιμωρήσει όποιον φερόταν ανάρμοστα. Μπορούσε να επιβάλλει πρόστιμα εναντίον εκείνου που τον εμπόδιζε να ασκήσει τα καθήκοντά του. Τις πιο πολλές φορές, όμως, η υπόθεση εισαγόταν από τους ιδιώτες. Ο ενδιαφερόμενος έπρεπε να αναγκάσει τον αντίπαλό του να εμφανιστεί στον αρμόδιο άρχοντα, για να υποβάλει την καταγγελία του. Ο «άρχων» δεχόταν υποθέσεις που αφορούσαν συγγενείς μεταξύ των Αθηναϊκών οικογενειών, κληρονομικές διαφορές και υποθέσεις που είχαν σχέσεις με ορισμένες θρησκευτικές εορτές, όπως τα Διονύσια. Ο «βασιλεύς» δεχόταν υποθέσεις που αφορούσαν στη θρησκεία ή την ανθρωποκτονία, ενώ ο «πολέμαρχος» ασχολούνταν με υποθέσεις των μετοίκων. Οι «θεσμοθέτες» εξέταζαν ένα ευρύ φάσμα υποθέσεων, όπως δημόσιες, εμπορικές κ.ά. Οι «Ένδεκα» αναλάμβαναν το έργο της φύλαξης των υποδίκων ή των καταδικασθέντων σε θάνατο. Οι καταγγελίες υποβάλλονταν σε καθορισμένες ημερομηνίες. Οι δε υποθέσεις ανθρωποκτονίας δεν μπορούσαν σε καμιά περίπτωση να εγερθούν στους τρεις τελευταίους μήνες του έτους¹⁰¹. Αυτό συνέβαινε, γιατί ο «βασιλιάς» διενεργούσε τρεις προδικασίες μετά την καταγγελία μέσα σε διάστημα τριών μηνών και εισήγαγε τη δίκη στο δικαστήριο τον τέταρτο μήνα. Επίσης, με τη λήξη της θητείας του δεν επιτρεπόταν να παραδώσει σε άλλον δίκη «φόνου»¹⁰². Όσον αφορά στους συγγενείς που νομιμοποιούνταν να αναλάβουν δράση, πρόκειται για τους συγγενείς μέχρι του βαθμού των εξαδέλφων. Σύμφωνα με τον νόμο, στενοί συγγενείς ήταν οι συγγενείς μέχρι τα τέκνα των εξαδέλφων, πρώτα από την πλευρά του πατέρα και κατόπιν από την πλευρά της μητέρας. Στην πράξη, ο πλησιέστερος εξ αυτών, έπαιρνε την πρωτοβουλία,

¹⁰¹ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 363-367.

¹⁰² Όπ.π., σ. 184.

ενώ οι άλλοι υποστήριζαν την υπόθεση. Αν το θύμα ήταν δούλος, τότε ήταν στην ευχέρεια του κυρίου του αν θα αναλάμβανε δράση. Δεν είναι όμως ξεκάθαρο αν και μη συγγενείς μπορούσαν να κινήσουν τη διαδικασία¹⁰³.

Στο λογοτεχνικό έργο που εξετάζουμε, ο Αριστοκλής ήταν πρώτος εξάδελφος του θύματος (Νικόστρατου) από την πλευρά του πατέρα του. Ο πρώτος στη σειρά συγγενής του ήταν ο θείος του, αδελφός του πατέρα του. Επειδή, όμως, εκείνον τον καιρό της δολοφονίας έλειπε από την Αθήνα, ανέλαβε την πρωτοβουλία δίωξης του δράστη ο Αριστοκλής. Με την ανακάλυψη του πτώματος, ευθύς εξ αρχής είχε το χρέος να βρει τον δολοφόνο παράλληλα με τις ενέργειες που αφορούσαν στη φροντίδα και κηδεία του νεκρού. Έπρεπε να καταγγείλει τον φόνο στον αρμόδιο άρχοντα με μάρτυρες¹⁰⁴. Ας σημειωθεί ότι ο δολοφόνος ήταν άγνωστος. Για τον λόγο αυτό δεν μπορούσε να υπαχθεί στον άρχοντα κατηγορούμενος, ώστε να παραπεμφθεί στο δικαστήριο του Αρείου Πάγου. Όταν αγνοείτο ο δράστης, η υπόθεση εκδικαζόταν, όπως μας πληροφορεί ο αφηγητής, σε κατώτερο δικαστήριο. Ο πρωταγωνιστής εδώ Αριστοκλής, θεωρώντας χρέος του την υπεράσπιση της μνήμης του εξαδέλφου του, επιθυμούσε να εκδικαστεί η υπόθεση στο ανώτατο δικαστήριο, τον Άρειο Πάγο, και να τιμωρηθεί ο δολοφόνος παραδειγματικά¹⁰⁵.

Όσον αφορά στην προδικασία, δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι είχε σκοπό να αποφασιστεί από τον άρχοντα ποιο δικαστήριο ήταν αρμόδιο για την εκδίκαση της υπόθεσης¹⁰⁶. Στην ανθρωποκτονία υπήρχε και άλλος τρόπος παραπομπής ενός δολοφόνου στη δικαιοσύνη. Ήταν η χρήση «απαγωγής». Ο ίδιος ο μηνυτής αναλάμβανε τον κατηγορούμενο και τον οδηγούσε στους «Ένδεκα», οι οποίοι είχαν την αρμοδιότητα της φύλαξης των υποδίκων έως τη δίκη. Στη συνέχεια, ακολουθούσε η δίκη ενώπιον τακτικού δικαστηρίου. Η χρήση της «απαγωγής» χρησιμοποιούνταν και για άτομα που συλλαμβάνονταν σε ιερά ή δημόσια μέρη ενώ ήταν υπόδικοι για ανθρωποκτονία ή για άτομα που βρίσκονταν στην Αττική ενώ είχαν καταδικαστεί σε εξορία για ανθρωποκτονία¹⁰⁷. Η ανθρωποκτονία για τους αρχαίους Έλληνες προκαλούσε μόλυνση («μίασμα») και είχε την τάση να εξαπλωθεί στην

¹⁰³ Όπ.π., σ.σ. 172-173.

¹⁰⁴ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 24-25.

¹⁰⁵ Όπ.π., σ.σ. 28-31.

¹⁰⁶ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ. 184.

¹⁰⁷ Όπ.π., σ.σ. 187-188.

κοινότητα αν δεν λαμβάνονταν μέτρα εξαφάνισης (θάνατος) ή αποκλεισμού (εξορία) του φονέα¹⁰⁸.

Στην περίπτωση που εξετάζουμε, η διαδικασία της «απαγωγής» λαμβάνει χώρα στο τέλος της μυθιστορηματικής αφήγησης, όταν ο Αριστοκλής φέρνει τον δράστη (Νικοκλή) στη θέση να ομολογήσει την πράξη του και έτσι να συλληφθεί από τους παρευρισκόμενους και να παραδοθεί στους «Ενδεκα», όπως ορίζει ο νόμος¹⁰⁹. Στην αντίθετη περίπτωση από εκείνη της «απαγωγής» θα απαιτείτο ο κατηγορος να πετύχει την εμφάνιση του αντιπάλου του ενώπιον του άρχοντα την καθορισμένη ημέρα για την υποβολή της καταγγελίας. Έπρεπε να προβεί σε κλήση προφορική προς τον ένοχο, κλήση που ήταν έγκυρη μόνο παρουσία μαρτύρων¹¹⁰. Στην υπόθεση της ανθρωποκτονίας ακολουθούσε μια διακήρυξη, η οποία διέταζε τον κατηγορούμενο να μείνει μακριά από ιερούς και δημόσιους τόπους (Αγορά, Δικαστήρια). Στην ουσία στερούνταν των πολιτικών του δικαιωμάτων («ατιμία»)¹¹¹.

Ακολουθούσε η προκαταρκτική έρευνα του άρχοντα, η «ανάκρισις». Απαγγελλόταν η κατηγορία στον εναγόμενο και ο άρχοντας έθετε ερωτήσεις στους διαδίκους, όπως και εκείνοι έθεταν ερωτήματα ο ένας στον άλλον. Ο «άρχων-βασιλέας» αρμόδιος για τις ανθρωποκτονίες διεξήγαγε τρεις «προδικασίες» σε διαφορετικούς μήνες. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη διαφορά μεταξύ «προδικασίας» και «ανακρίσεως». Πάντως, οι αντίδικοι διέθεταν περισσότερο χρόνο και την ευκαιρία να σκεφτούν αν ήθελαν να προχωρήσουν σε δίκη ή όχι. Ούτε, επίσης, γνωρίζουμε αν στην περίπτωση της «προβολής» ενώπιον της Εκκλησίας ή της Βουλής η «ανάκρισις» καθίστατο περιττή¹¹².

Κάθε διάδικος πριν τη δίκη έπρεπε να συγκεντρώσει τα στοιχεία που επιθυμούσε να προσκομίσει στο δικαστήριο. Σημαντικό αποδεικτικό μέσο ήταν οι νόμοι. Όποιος διάδικος ήθελε, είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει αντίγραφο του νόμου και να το προσκομίσει. Αν κάποιος παρουσίαζε ενώπιον του δικαστηρίου ανύπαρκτο νόμο, η ποινή ήταν θάνατος. Άλλα έγγραφα αποδεικτικά μπορούσαν να είναι διαθήκες ή

¹⁰⁸ Όπ.π., σ. 172.

¹⁰⁹ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 251-252.

¹¹⁰ Όπ.π., σ.σ. 367-368.

¹¹¹ Όπ.π., σ. 174.

¹¹² Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 371-373.

συμβόλαια. Αποδείξεις για γεγονότα παρέχονταν κυρίως από μάρτυρες. Προγενέστερα, τον 4^ο αι. π.Χ., ο μάρτυρας κατέθετε προφορικά. Κατά τον 4^ο όμως αιώνα π.Χ. διαβάζονταν στο δικαστήριο από τον γραμματέα η γραπτή έκθεση της κατάθεσης του μάρτυρα που είχε συνταχθεί εκ των προτέρων. Ο μάρτυρας επιβεβαίωνε ότι η έκθεση ήταν σωστή. Ο διάδικος δεν μπορούσε να είναι μάρτυρας του εαυτού του. Επίσης, η μαρτυρία του τύπου «*άκουσα τον τάδε να λέει αυτό*» δεν επιτρεπόταν. Κατ' εξαίρεση επιτρεπόταν να αναφέρει κάποιος τι είχε πει πρόσωπο που ήταν ήδη νεκρό. Ο πολίτης που είχε στερηθεί τα πολιτικά του δικαιώματα, δεν μπορούσε να είναι μάρτυρας. Τα παιδιά, όπως επίσης και οι γυναίκες, δεν έδιναν ποτέ μαρτυρία. Ήταν δυνατόν, όμως, να συνέβαιναν και εξαιρέσεις. Ο διάδικος είχε λοιπόν το δικαίωμα να κλητεύσει κάποιον ως μάρτυρα. Αν εκείνος δεν εμφανιζόταν, μπορούσε να τον εναγάγει για «λιπομαρτυρία». Αν ο μάρτυρας κατέθετε, όπως του ζητούσε ο διάδικος, ο αντίδικος είχε τη δυνατότητα να υποστηρίξει ότι η μαρτυρία ήταν ψευδής και να καταθέσει μήνυση για ψευδομαρτυρία. Επιπροσθέτως, μπορούσε να υποβάλει «δίκη» για ψευδομαρτυρία, πριν ψηφίσουν οι ένορκοι στην κύρια δίκη. Το δικαστήριο ψήφιζε για την απόφαση και την ποινή, αν χρειαζόταν. Η ποινή μπορεί να ήταν πρόστιμο χρηματικό και να ακολουθούσε νέα εκδίκαση της αρχικής υπόθεσης, ενώ και ο διάδικος που προσκόμιζε μάρτυρα για ψευδομαρτυρία, διώκονταν. Το αδίκημα ονομαζόταν «κακοτεχνία». Η μαρτυρία του δούλου ήταν μια ιδιαίτερη περίπτωση. Δεν είχε δικαίωμα να εμφανιστεί στο δικαστήριο, μπορούσε όμως να προσκομισθεί δήλωσή του ως μαρτυρία, η οποία συνέβαινε κατόπιν βασανισμού («βάσανος»). Έπρεπε να ασκηθεί πίεση πάνω του, για να αποκαλύψει την αλήθεια που θα μπορούσε να είναι αντίθετη από τα συμφέροντα του κυρίου του. Ως περιουσιακό στοιχείο, όμως, ο δούλος δεν μπορούσε να βασανιστεί χωρίς τη συναίνεση του κυρίου του. Θα ήταν, επίσης, και δύσκολο να πει κάτι άλλο από εκείνο που επιθυμούσε ο βασανιστής του. Οι διάδικοι θα μπορούσαν και με επίσημο όρκο μέσα σε ναό να υποστηρίξουν τη δήλωσή τους ως αληθινή. Τέλος, το δικαστήριο έκανε δεκτά ως αποδεικτικά μέσα και αντικείμενα ή πρόσωπα (δούλους).

Ο ρόλος των μαρτύρων είναι αποφασιστικής σημασίας για την έκβαση της δίκης και αυτό φαίνεται καθαρά σε όλο το έργο «*Έγκλημα στην αρχαία Αγορά*». Η αναφορά σε μάρτυρες είναι συχνή και υπογραμμίζει τον ρόλο τους τόσο στην προδικασία, όσο και στην εκδίκαση της υπόθεσης. Ο Νικόστρατος μετά το επεισόδιο ανάμεσα στον Δημοσθένη και τον Μειδία δηλώνει ενώπιον πολλών ατόμων ότι: «*είμαι έτοιμος να*

καταθέσω ως μάρτυρας»¹¹³. Αυτό εγείρει τις υποψίες του Αριστοκλή, ο οποίος αναλαμβάνει να εξιχνιάσει το έγκλημα και να αποδείξει ότι πρόκειται για «πολιτική εκδίκηση»¹¹⁴ ως προς τα κίνητρα της εγκληματικής ενέργειας. Επίσης, στο πλαίσιο της συζήτησης που διεξαγόταν εκείνο το βράδυ της δολοφονίας του Νικόστρατου στο κατάστημα του αργυροχρυσόχου Παμμένη, εκφράζονταν φόβοι για ψευδομαρτυρίες από μέρους του πλούσιου Μειδία στην περίπτωση που τον κατήγγειλε ο Δημοσθένης για την επίθεση που δέχτηκε. *«Δεν θα διστάσει να φέρει στο δικαστήριο όλο του το σόι, μέχρι και τα παιδιά του, για να προκαλέσει τον οίκτο των δικαστών. Ο άνθρωπος είναι επιτήδειος και ξέρει να ξεγλιστράει»*¹¹⁵. Από την πλευρά και ο Δημοσθένης φοβάται την ψευδομαρτυρία από μέρους του Μειδία: *«Φοβάμαι μόνο πως, ακόμη κι αν η μήνυση γίνει δεκτή και η υπόθεση φθάσει στο ακροατήριο, ο Μειδίας θα προσπαθήσει να πείσει τους δικαστές, χρησιμοποιώντας όλη την εφεδρεία γνωστών και φίλων για να καταθέσουν υπέρ του. Είναι αλήθεια ότι οι πλούσιοι πιστεύουν πως μπορούν να εξαγοράσουν τον κόσμο όλο με τα χρήματά τους»*¹¹⁶. Το μέλημα του Αριστοκλή ήταν να αναζητήσει μάρτυρες ώστε να καταγγείλει *«εμαρτύρως τον φόνο στους άρχοντες»*¹¹⁷. Βέβαια, αυτοί οι μάρτυρες πρέπει να είναι ελεύθεροι πολίτες, γιατί μόνο αυτοί έχουν το δικαίωμα να καταθέσουν. Στο σημείο αυτό η συγγραφέας δια του αφηγητή βρίσκει την ευκαιρία να εκφράσει την αποδοκιμασία της για τη μέθοδο μαρτυρίας δούλου δια βασανισμού. Την αποκαλεί «σκανδαλώδη» και μας πληροφορεί ότι αυτή η πρακτική δεν ίσχυε στις εμπορικές δίκες¹¹⁸. Η καταγγελία της δολοφονίας ενώπιον του άρχοντα «βασιλέα» μας φέρνει κοντά σ' αυτό το πρόσωπο-θεσμό και θίγεται ένα άλλο θέμα: η δια κλήρου επιλογή των αρχόντων. *«Το γεγονός ότι οι άρχοντες κληρώνονται στην τύχη, αποτελούσε πληγή του πολιτικού συστήματος. Αν και ισχυριζόμασταν ότι οι θεοί επέτευαν την κλήρωση, αυτό δεν σήμαινε ότι ήταν πάντοτε αλάνθαστοι»*¹¹⁹.

Το θέμα της εξαγοράς μαρτύρων επανέρχεται και σε άλλα σημεία του έργου. Αναμφίβολα και ο αριθμός των μαρτύρων έχει την σημασία του¹²⁰. Ως προς τον βασανισμό των δούλων ο Παμμένης, ύποπτος κατά τον Αριστοκλή για τον φόνο του

¹¹³ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 16.

¹¹⁴ Όπ.π., σ. 28.

¹¹⁵ Όπ.π., σ.σ. 17-18.

¹¹⁶ Όπ.π., σ. 19.

¹¹⁷ Όπ.π., σ. 29.

¹¹⁸ Όπ.π., σ. 29.

¹¹⁹ Όπ.π., σ. 31.

¹²⁰ Όπ.π., σ.σ. 44, 126, 160, 171, 175.

Νικόστρατου, είναι έτοιμος να του παραδώσει τους δούλους του προς βασανισμό ως απόδειξη της αθωότητάς του¹²¹. Οι μαρτυρίες των γυναικών, Θεοδότης και Μέλισσας, που λύνουν το μυστήριο της δολοφονίας δεν μπορούν να βοηθήσουν στην καταδίκη του Νικοκλή, καθότι δεν μπορούν να είναι μάρτυρες οι γυναίκες¹²². Τη λύση, όσον αφορά την εύρεση μάρτυρα, την δίνει ο Φορμίωνας, παλιός δούλος αλλά πολιτογραφηθείς Αθηναίος πολίτης, ο οποίος βρίσκεται εκεί κατά την ομολογία του δράστη και ως εκ τούτου μπορεί να τον οδηγήσει με τη μαρτυρία του στην καταδίκη¹²³. Αξίζει να σημειωθεί ότι και όταν ο θεός, ο πλησιέστερος συγγενής του θύματος που νομιμοποιείται να παντρευτεί την αδελφή του δολοφονημένου, αποφασίζει να παραιτηθεί του δικαιώματος αυτού, και τότε θα χρειαστούν μάρτυρες για τη δήλωση περί παραίτησης που θα κάνει¹²⁴.

Πριν ολοκληρώσουμε το κεφάλαιο αυτό, είναι σκόπιμο να μιλήσουμε και για τη διαιτησία ως νομική διαδικασία ρύθμισης διαφορών. Ειδικότερα, δύο άνδρες είχαν την δυνατότητα να παραπέμψουν τη διαφορά τους σε κάποιο τρίτο, για τον οποίο συμφωνούσαν ότι θα είναι αμερόληπτος και του οποίου την απόφαση ήταν πρόθυμοι να εφαρμόσουν. Αυτού του είδους η διαιτησία μπορούσε να ρυθμιστεί ιδιωτικά. Πριν αρχίσει η διαδικασία, έπρεπε να καταρτιστεί μια συμφωνία. Ο διαιτητής ήταν συνήθως μεταξύ των συγγενών και φίλων των αντιδίκων. Αν, όμως, δεν συμφωνούσαν ως προς τον διαιτητή, τότε αναλάμβανε η πόλις να διορίσει διαιτητή (δημόσια διαιτησία). Το Αθηναϊκό σύστημα δημόσιας διαιτησίας αναπτύχθηκε από ένα σύστημα περιφερειακών δικαστών, οι οποίοι αποκαλούνταν και «δικαστές κατά δήμους» και εκδίκάζαν τις διαφορές περιοδεύοντας στην Αττική. Κατά τον 4^ο αι. π.Χ. οι φυλοδικαστές ήταν άρχοντες αρμόδιοι για τις «ιδιωτικές υποθέσεις» («δίκαι») που δεν ενέπιπταν στην αρμοδιότητα των άλλων αρχόντων. Είχαν τη δυνατότητα να εκδικάσουν υποθέσεις ή να τις παραπέμψουν σε διαιτητή. Οι δημόσιοι διαιτητές επιλαμβάνονταν των υποθέσεων που ήταν αρμόδιοι οι φυλοδικαστές. Χειρίζονταν υποθέσεις «επιτροπείας» και υποθέσεις «εγγραφής στα μητρώα». Όλοι οι άρρενες Αθηναίοι πολίτες εκτελούσαν καθήκοντα διαιτητών κατά το 60^ο έτος της ηλικίας τους, όταν δηλαδή τελείωνε η υποχρέωσή τους για παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας. Η

¹²¹ Όπ.π., σ.σ. 230-231.

¹²² Όπ.π., σ. 251.

¹²³ Όπ.π., σ.σ. 252-253.

¹²⁴ Όπ.π., σ. 255.

ανάθεση καθηκόντων γινόταν με κλήρωση. Ήταν απλοί πολίτες χωρίς ιδιαίτερες ικανότητες¹²⁵.

Σχετικά με την καταγγελία που έκανε ο Δημοσθένης κατά του Μειδία για συκοφαντία, ο ρήτορας λέει: *«Έβαλα διαιτητή τον Στράτωνα από το Φάληρο, άνθρωπο φτωχό, που δεν ενδιαφερόταν για τις δημόσιες υποθέσεις, που δεν ήταν από άλλες απόψεις κακός· αντίθετα, στην πραγματικότητα ήταν πολύ αξιοσέβαστος»*¹²⁶.

Ο αφηγητής και πρωταγωνιστής στο έργο της Claude Mossé συναντάει τον Στράτωνα στο μαγαζί του Παμμένη το βράδυ μετά το σκάνδαλο Δημοσθένη-Μειδία, και πληροφορούμαστε την κατάληξη αυτής της διαιτησίας, την οποία ανέλαβε ο Στράτωνας. Καταδίκασε τον Μειδία «ερήμην του», ενώ ο Μειδίας στη συνέχεια τον καταδίκασε σε «ατιμία», δηλαδή σε στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων¹²⁷.

Η διαιτησία λάμβανε χώρα σε δημόσιο χώρο. Ο διαιτητής άκουγε τα επιχειρήματα των αντιδίκων και αρχικά, προσπαθούσε να πετύχει τον συμβιβασμό. Οι διάδικοι είχαν το δικαίωμα να αιτηθούν αναβολή της ημερομηνίας έκδοσης της απόφασης. Ο διαιτητής μπορούσε να απορρίψει το αίτημα και να εκδώσει απόφαση την καθορισμένη αρχική ημερομηνία. Γνωστοποιούσε στη συνέχεια την απόφαση στους φυλοδικαστές και αμοιβόταν με μια δραχμή («παράστασις»).

Στη δημόσια διαιτησία, αντίθετα με την ιδιωτική, όποιος διάδικος επιθυμούσε, υπέβαλε έφεση και οι φυλοδικαστές έπρεπε να εισάγουν την υπόθεση στο δικαστήριο. Στο νέο δικαστήριο, η απόφαση του διαιτητή μπορούσε να ακυρωθεί αν ο διαιτητής είχε αποφασίσει εναντίον του διαδίκου ερήμην του ή είχε ερήμην του απορρίψει το αίτημά του για αναβολή. Αν οι φυλοδικαστές έκαναν δεκτή την αίτησή του, τότε η υπόθεση θεωρούνταν ανύπαρκτη. Η άλλη περίπτωση να ακυρωθεί απόφαση διαιτητή ήταν όταν ο διάδικος που βλαπτόταν απ' την απόφαση του διαιτητή, ισχυριζόταν ανάρμοστο τρόπο διεξαγωγής της διαιτησίας. Τότε, υπέβαλλε την κατηγορία του («εισαγγελία») σε όλους τους διαιτητές του έτους. Η ποινή που μπορούσε να λάβει ο διαιτητής, ήταν η στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων. Ο Δημοσθένης περιγράφει

¹²⁵ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 315-323.

¹²⁶ Όπ.π., σ. 323.

¹²⁷ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 16.

αυτήν την περίπτωση διαιτησίας. Δεν γνωρίζουμε αν ο Στράτωνας είχε παραβιάσει τη διαδικασία, όπως και δεν γνωρίζουμε να υπέβαλε αίτηση¹²⁸.

3.3.2 Τα Δικαστήρια, η Δίκη, το δικαστικό αξίωμα και ο καθορισμός των ποινών

Κατά την κλασική εποχή η απονομή της Δικαιοσύνης ανήκε στους άρχοντες, που διαδέχτηκαν τους βασιλείς, και στη Βουλή του Αρείου Πάγου. Σταδιακά ο ρόλος του αποδυναμώθηκε. Η δικαστική εξουσία μεταβιβάστηκε στους πολίτες, με αποτέλεσμα την εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας. Δημιουργήθηκε το δικαστήριο της Ηλιαίας (*ἀλής*= ο αθροισμένος σε ένα όλο, *ἀλίζω* και *εἰλῶ* = συγκεντρώνω), γιατί αρχικά συγκροτείτο από όλους τους Αθηναίους πολίτες. Αργότερα, γίνεται το αντιπροσωπευτικό σώμα των 6.000 δικαστών.

Το δεύτερο βασικό όργανο μετά την Εκκλησία του Δήμου ήταν η Βουλή των Πεντακοσίων, ενώ η πρώτη Αθηναϊκή Βουλή είχε συστηθεί από τον Σόλωνα με 400 βουλευτές και αναδιοργανώθηκε από τον Κλεισθένη το 508/7 π.Χ.. Προετοιμάζε τα θέματα και τους νόμους για την Εκκλησία του Δήμου και επέβαλλε ποινές. Τον 4^ο αι. π.Χ. η εξουσία της περιορίστηκε και οι αποφάσεις της υπόκειντο σε έφεση. Ο Άρειος Πάγος με τα ισόβια μέλη του από διατελέσαντες άρχοντες αποδυναμώθηκε το 462/1 π.Χ. με τη μεταβίβασή των αρμοδιοτήτων του στην Εκκλησία, την Βουλή των 500 και την Ηλιαία. Ο Άρειος Πάγος δικάζε μόνο ανθρωποκτονίες εκ προθέσεως¹²⁹. Είναι βέβαιο ότι ο Σόλωνας με την Ηλιαία έδωσε στον αθηναϊκό λαό ένα βαθμό ελέγχου πάνω στις δικαστικές αποφάσεις των αρχόντων με τη διαδικασία της έφεσης, η οποία δεν είχε δαπάνη. Έτσι, η προσφυγή στην Ηλιαία εναντίον δικαστικών αποφάσεων των αρχόντων αυξήθηκε, ο πληθυσμός των Αθηναίων αυξανόταν και η Ηλιαία έπρεπε να συνεδριάζει συχνότερα. Οι άρχοντες από τον φόβο της έφεσης απέφευγαν να εκδίδουν τελεσίδικες αποφάσεις και προσδιόριζαν τη δίκη ενώπιον τακτικών δικαστηρίων μετά τη διαδικασία της «ανάκρισης». Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς οι άρχοντες έπαψαν να εκδίδουν αποφάσεις. Η αύξηση των υποθέσεων και κατά συνέπεια των δικών είχε ως αποτέλεσμα να δικάζει ένας περιορισμένος αριθμός πολιτών, αντιπροσωπευτικός του

¹²⁸ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 323-327.

¹²⁹ Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα (5^{ος}, 4^{ος} αι. π.Χ.)*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2008, σ.σ. 13-16.

συνόλου.. Αυτό συνέβη στα μέσα περίπου του 5^{ου} αι. π.Χ.. Το σώμα των 6.000 δικαστών συγκροτούνταν από 600 πολίτες, που επιλέγονταν με τη διαδικασία της κλήρωσης από καθεμία από τις δέκα φυλές, και η θητεία τους διαρκούσε ένα έτος. Κατά συνέπεια, τα δικαστήρια καταρτιζόνταν από τον κατάλογο των 6000 δικαστών. Δεν συνεδρίαζαν όλα κάθε μέρα και επίσης δεν συνεδρίαζαν όταν λάμβανε χώρα συνέλευση της Εκκλησίας ή σε περίοδο γιορτών. Η αμοιβή των δικαστών ήταν 2 οβολοί και αργότερα 3 οβολοί (425 π.Χ.). Δεν θεωρείτο υψηλή αμοιβή και για κάποιον που εργαζόταν, θα κέρδιζε περισσότερα από την εργασία του παρά από το να ασκεί το λειτούργημα του δικαστή. Επομένως, ήταν δικαιολογημένη η προσφορά των περισσότερων ηλικιωμένων, καθώς το «τριώβολο» αποτελούσε γι' αυτούς ένα είδος σύνταξης. Αυτό το γεγονός διακωμωδεί και ο Αριστοφάνης στις «Σφήκες», όταν συνωστίζονταν οι ηλικιωμένοι κατά την κλήρωση των δικαστών. Επρόκειτο για αυτούς τους φτωχούς γέροντες, των οποίων το «τριώβολο» ήταν η δικαστική αμοιβή¹³⁰. Την ίδια αναφορά στην κωμωδία του Αριστοφάνη εντοπίζουμε στο έργο της Claude Mossé επιβεβαιώνοντας τα λόγια του Ντάγκλας Μακντάουελ: *«Πιστεύεις πως όλοι αυτοί οι άνθρωποι συνωστίζονται εδώ με την προσδοκία να πάρουν το βράδυ το τριώβολο; Λες να είχε δίκιο ο Αριστοφάνης; ...Σίγουρα. Παρατήρησες την πληθώρα των ηλικιωμένων... Η περιέργεια και η προσδοκία ενός έστω πενιχρού μισθού, προσελκύουν όλους αυτούς που δεν έχουν τίποτε καλύτερο να κάνουν»*¹³¹.

Για να διασφαλιστεί το «αδέκαστον» στην απονομή της δικαιοσύνης, η διαδικασία επιλογής των δικαστών γινόταν με κλήρωση το πρωί της ημέρας που θα διεξαγόταν η δίκη. Έτσι, αποτρεπόταν η διαφθορά που είχε παρατηρηθεί στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ.. Δεν γνώριζε κανείς πριν από την ημέρα της δίκης ποια ομάδα ενόρκων θα εκδίκαζε την εκάστοτε υπόθεση. Το σύστημα αυτό τροποποιήθηκε εκ νέου, όταν μοιραζόταν σε κάθε δικαστή του συγκεκριμένου έτους το «πινάκιον» που έφερε το όνομά του και ένα από τα πρώτα γράμματα της αλφαβήτου (1 για κάθε φυλή). Αυτό το σύστημα των πινακίων ίσχυε τον 4^ο αι. π.Χ.. Με αυτόν τον τρόπο οι Αθηναίοι έδειχναν εμπιστοσύνη

¹³⁰ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 46-55.

¹³¹ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 179.

στην κλήρωση για τη διασφάλιση της δικαιοσύνης¹³². Εξάλλου, ο μεγάλος αριθμός των δικαστών δεν ευνοούσε τις δωροδοκίες.

Οι δικαστές δεν ήταν επαγγελματίες και οι διάδικοι είχαν ίσες ευκαιρίες να πείσουν τους δικαστές ο καθένας από την πλευρά του. Βέβαια, παλιοί λόγοι που εκφωνήθηκαν στα αθηναϊκά δικαστήρια, προέρχονταν από τους λογογράφους, οι οποίοι γνώριζαν καλύτερα τους νόμους και τους ερμήνευαν, χωρίς όμως να διαθέτουν ιδιαίτερη νομική τεκμηρίωση. Πώς, όμως, ένας Αθηναίος πολίτης που τυχαία επιλεγόταν, μπορούσε να εκδώσει αποφάσεις; Αυτός ο προβληματισμός εκφράζεται στο έργο της Claude Mossé κατά τη συζήτηση του Αριστοκλή με τους άλλους δύο άνδρες στην Αλεξάνδρεια: *«Τώρα κατανοώ καλύτερα γιατί ο Πλάτων παραπονιόταν ότι η δικαιοσύνη στην πόλη σας ήταν στα χέρια μιας πλειοψηφίας αμαθών. Πώς μπορεί να δεχθεί κανείς ότι ο ορισμός του δικαίου και του αδίκου εξαρτάται από μια απόφαση που λαμβάνεται από ανθρώπους εκλεγμένους στην τύχη το πρωί της δίκης;»*¹³³.

Μετά τη συγκέντρωση των αποδεικτικών στοιχείων από τους διάδικους, ο Άρχων προωθούσε την υπόθεση στο δικαστήριο («εισάγειν») και προσδιόριζε την ημέρα της δικασίμου. Αυτή η δεύτερη αρμοδιότητα σιγά-σιγά παραχωρήθηκε στους θεσμοθέτες. Τα δικαστήρια, όπου διεξαγόταν η δίκη, ήταν ένα από τα δικαστήρια στα οποία κατανέμονταν τα 6.000 μέλη της Ηλιαίας. Τον 5^ο αι. π.Χ. οι δικαστές ήταν 501 για υπόθεση δημοσίου συμφέροντος, 401 για ιδιωτικές υποθέσεις και 201 δικαστές για ιδιωτικές με αξία επίδικου αντικειμένου μικρότερη των χιλίων δραχμών. Καθοριζόταν το σώμα των δικαστών, ο άρχων που θα προεδρεύει και δέκα δικαστές από κάθε φυλή με επιπλέον καθήκοντα. Ο ένας ήλεγχε τον χρόνο ομιλίας των ρητόρων με τη βοήθεια της κλεψύδρας, οι τέσσερις είχαν καθήκοντα ψηφολέκτη και οι υπόλοιποι πέντε παρακολουθούσαν τους προηγούμενους. Ο κήρυκας ανήγγελλε την έναρξη της δίκης («καλεῖν τήν δίκην» ή «καλεῖν τήν γραφήν») και ο γραμματέας διάβαζε την αγωγή του ενάγοντος. Τα διάδικα μέρη λάμβαναν τον λόγο ανεβαίνοντας στο «βήμα». Με αίτηση του διαδίκου, το δικαστήριο μπορούσε να επιτρέψει να μιλήσουν και γνωστοί ή φίλοι προς υπεράσπιση του διαδίκου. Οι λόγοι που απήγγειλαν οι διάδικοι, συνήθως είχαν συνταχθεί από έναν λογογράφο και μπορούσαν οι διάδικοι να δευτερολογήσουν. Για τον ρόλο των μαρτύρων αναφερθήκαμε στο προγενέστερο κεφάλαιο. Η κατάθεση των

¹³² Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 58-65.

¹³³ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 187.

μαρτύρων τον 4^ο αι. π.Χ. ήταν έγγραφη κατά τη διεξαγωγή της δίκης. Στο δικαστήριο επιβεβαίωναν τις καταθέσεις αυτές, τις οποίες είχαν ετοιμάσει οι διάδικοι. Στην πρώτη ψηφοφορία καθοριζόταν η ενοχή ή όχι του κατηγορουμένου και στη δεύτερη η ποινή που θα επιβαλλόταν επιλέγοντας ανάμεσα σ' εκείνη που πρότεινε ο κατήγορος κι εκείνη που πρότεινε ο κατηγορούμενος για τον εαυτό του. Συνήθως, ο κατηγορούμενος δεν πρότεινε μικρές ποινές, για να μην αναγκαστούν οι δικαστές να δεχτούν εκείνη του κατηγορού.

Οι αποφάσεις της Ηλιαίας ήταν οριστικές. Ήταν δυνατόν να προσβληθούν είτε για πλάνη είτε για μη τήρηση των τύπων, αλλά και ως προς την ουσία. Επίσης, η ψευδής κατάθεση μπορούσε να οδηγήσει σε δίκη ψευδομαρτυρίας. Υπήρχε και δυνατότητα να ασκηθεί ανακοπή ερημοδικίας. Έχουμε ήδη αναφερθεί στις ιδιωτικές δίκες, οι οποίες υποβάλλονταν στην κρίση των δημοσίων διαιτητών. Οι αποφάσεις των διαιτητών προσβάλλονταν με έφεση, για να κριθούν στην Ηλιαία. Οι διαιτητικές αυτές αποφάσεις αναπλήρωναν στη νέα δίκη τη φάση της «ανάκρισης»¹³⁴.

Στο μυθιστόρημα της Claude Mossé έχουμε περιγραφή δίκης όταν ο Αριστοκλής καλείται από φίλο του να καταθέσει υπέρ του σε μια υπόθεση υιοθεσίας σχετιζόμενης και με κληρονομική διαδοχή. Παρενύσκεται, λοιπόν, στην κλήρωση των δικαστών και τη συγκρότηση του δικαστηρίου. Παρακολουθεί την αγόρευση των διαδίκων, ο χρόνος των οποίων μετριέται με τη βοήθεια της κλεψύδρας. Περιγράφει τις κάλπες, στις οποίες οι δικαστές θα τοποθετήσουν τα κέρματα, ώστε να υπολογιστούν κατά την ψηφοφορία. Η όλη διαδικασία συμβάλλει στην αποφυγή της νοθείας και την εξασφάλιση της συμμετοχής όλων των δικαστών στην ψηφοφορία. Εκείνος θα κληθεί να μαρτυρήσει υπέρ του φίλου του, αφού δώσει όρκο στον Ποσειδώνα, τον Δία και τη Δήμητρα ότι θα πει την αλήθεια. Το δικαστήριο είχε 401 μέλη, διότι η υπόθεση, και δη η κληρονομική διαφορά που εκδικαζόταν, αφορούσε ποσό άνω των 5.000 δραχμών. Ο φίλος του Αριστοκλή έχασε τη δίκη, γιατί υπήρχε ως αποδεικτικό στοιχείο διαθήκη που πιστοποιούσε την υιοθεσία, την οποία εκείνος υποστήριζε ότι ήταν αληθής: «Ο θεός μου δεν ήταν στα συγκαλά του όταν υιοθέτησε τον Κλεοφράδη»¹³⁵.

¹³⁴ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 424-429.

¹³⁵ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θέμελιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 176-183.

Στο λογοτεχνικό μας έργο δεν έχουμε τη δίκη του Νικόστρατου. Η πλοκή σταματάει στην ομολογία, τη σύλληψη και την παράδοσή του στους «ένδεκα» που ήταν και αρμόδιοι για τη φυλάκισή του έως την ημέρα της δίκης. Το αποτέλεσμα της δίκης το γνωστοποιεί ο Αριστοκλής στη συζήτηση που κάνει με τους δύο άνδρες στην Αλεξάνδρεια. Ο Νικοκλής καταδικάζεται σε θάνατο και η απόφαση εκτελείται. Αποφασιστική ήταν η μαρτυρία του Φορμίωνα, ο οποίος παραβρέθηκε κατά την ομολογία του εγκλήματος από τον ίδιο τον δράστη. Επρόκειτο για ανθρωποκτονία «εκ προνοίας», δηλαδή για προμελετημένο φόνο κατά τη νομοθεσία του Δράκοντα. Τις διατάξεις περί αυτού του φόνου μπορούμε μόνο να τις εικάσουμε, διότι αυτές που σώζονται, ρυθμίζουν τον φόνο τον «μη εκ προνοίας», δηλαδή τον μη προμελετημένο φόνο.

Ο Δράκοντας δεν άλλαξε τον κανόνα περί θανάτωσης του φονέα ούτε εκείνον που εναποθέτει την απόδοση της δικαιοσύνης στην οικογένεια του θύματος. Θέλησε, όμως, να προηγείται η βεβαίωση της ενοχής του κατηγορουμένου από το αρμόδιο δικαιοδοτικό όργανο που ήταν ο Άρειος Πάγος. Για τον φόνο τον «μη εκ προνοίας» η ποινή ήταν η εξορία, την οποία ο ένοχος μπορούσε να αποφύγει χάρη στον θεσμό της «αιδέσεως». Οι συγγενείς του θύματος (πατέρας, αδελφός, γιοι αλλά και εξάδελφοι ή γιοι των εξαδέλφων) μπορούσαν να παρέχουν συγγνώμη. Αν δεν υπήρχαν συγγενείς, οι εφέτες αποφάσιζαν ότι ο φονέας ενήργησε παρά τη θέλησή του και τη συγγνώμη παραχωρούσε η φατρία. Όπως έχουμε πει ήδη, οι συγγενείς μέχρι και τους γιους των εξαδέλφων υποχρεώνονταν να δηλώσουν δημόσια το όνομα του φονέα και την πρόθεσή τους να τον καταδιώξουν. Ακούσια δολοφονία ήταν ο φόνος ο «μη εκ προνοίας», ο μη προμελετημένος, και ο ακούσιος φόνος. Εκούσιος ήταν μόνο ο «εκ προνοίας». Οι έννοιες αυτές για εμάς είναι διαφορετικές. Η ύπαρξη του δόλου είναι ανεξάρτητη από την ύπαρξη ή μη προμελέτης¹³⁶.

Η ψυχική διάθεση του φονέα δημιούργησε και τους τύπους της ανθρωποκτονίας. Αυτό στην ομηρική εποχή ήταν αδιάφορο ως προς τον καθορισμό της ποινής. Η εγκληματική συμπεριφορά οδηγούσε στην αντεκδίκηση. Το σημαντικό είναι ότι η ποινή εφαρμοζόταν μόνο ύστερα από καταδικαστική απόφαση και αφού πρώτα βεβαιωνόταν η ενοχή του κατηγορουμένου. Η σολώνεια νομοθεσία εισήγαγε κι άλλου είδους ποινές, όπως την απαγόρευση παρουσίας στα δημόσια και ιερά μέρη και

¹³⁶ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 450-456.

διάφορα πρόστιμα. Συνεπώς, αναφερόμαστε σε ένα αρνητικό ποινικό δίκαιο, εφόσον ο ένοχος στερούνταν την προστασία των θεών, αλλά και την προστασία των νόμων. Είναι σημαντικό να αναφερθούμε και στην ποινή της ατιμίας για ορισμένα αδικήματα. Πρόκειται για διαρκή ποινή με διάφορες διαβαθμίσεις απ' την ολική απόλυτη ατιμία που ισοδυναμεί με πλήρη απώλεια δικαιοπρακτικής ικανότητας έως τη μερική ατιμία. Έπανε μόνο με έκδοση ειδικού ψηφίσματος αποκατάστασης του καταδικασμένου σ' αυτήν¹³⁷.

Κατά τον 4^ο αι. π.Χ. έχουμε πολλές κυρώσεις, κυρίως σε βάρος οφειλετών δημοσίου. Αυτό εξηγείται από τις προσθήκες νέων μέσων καταστολής, όπως οι εξής: σύλληψη του οφειλέτη, διπλασιασμός της οφειλής του, εκποίηση της περιουσίας του.

Σε εξαιρετικές περιπτώσεις ο αρχηγός της οικογένειας είχε το δικαίωμα για παράδειγμα να διαπράττει φόνο, όταν συλλαμβάνει επ' αυτοφώρω τον εραστή της γυναίκας του ή της παλλακίδας, μητέρας, αδελφής ή θυγατέρας του.

Η λέξη «δίκη» αρχικά σήμαινε κανόνα συμπεριφοράς και κατόπιν την ίδια τη διαδικασία της εκδίκασης της υπόθεσης στο δικαστήριο. Τελικώς, κατέληξε να σημαίνει ιδιωτικές αγωγές, οι οποίες έβλαπταν το ιδιωτικό συμφέρον. Η λέξη «γραφή» δήλωνε τη γραπτή καταγγελία ή τη δικαστική διαδικασία. Τελικά, αφορούσε αγωγή δημοσίου συμφέροντος. Επειδή, όμως, η διάκριση ιδιωτικού και δημοσίου συμφέροντος ήταν ασαφής, ασαφής ήταν και η διάκριση ανάμεσα σε «δίκες» και «γραφές». Οι χρηματικές ποινές στις «δίκες» εισπράττονταν από τους βλαπτόμενους, οι δε χρηματικές ποινές των «γραφών» κατέληγαν στα ταμεία της πόλης¹³⁸.

Στο έργο της Claude Mossé γίνεται αναφορά στο γεγονός ότι οι μισθοί των δικαστών πληρώνονταν από τα πρόστιμα και τα πλειστηριάσματα, πράγμα το οποίο προκαλούσε την αποδοκιμασία των πλουσίων: *«Μερικοί φίλοι μου καταφέρονταν με δριμύτητα εναντίον εκείνων των δικαστηρίων (λαϊκών) υποστηρίζοντας ότι οι πλούσιοι ήταν πάντοτε στο στόχαστρό τους γιατί ο μισθός των δικαστών πληρωνόταν από τα πρόστιμα και τα πλειστηριάσματα»*¹³⁹.

¹³⁷ Όπ.π., σ.σ. 457-463.

¹³⁸ Όπ.π., σ.σ. 464-468.

¹³⁹ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 176.

3.3.3 Η συκοφαντία

Θα αναφερθούμε στο φαινόμενο της συκοφαντίας, απασχόληση που απέδιδε κέρδη όπου γινόταν συστηματικά: *«Κυκλοφορούσε η φήμη ότι ο Σωκράτης είχε κάνει χρυσές δουλειές ασκώντας την συκοφαντία κατά σύστημα. Ο γρήγορος πλουτισμός ορισμένων προκαλούσε συχνά τέτοιες κατηγορίες»*¹⁴⁰. Επινοήθηκε η ενθάρρυνση εθελοντών να υποβάλλουν καταγγελίες για την προσαγωγή εγκληματιών ενώπιον της δικαιοσύνης. Η μεγαλύτερη προθυμία ήταν για υποθέσεις με οικονομική ανταμοιβή αν κέρδιζαν την υπόθεση. Υπήρχαν, όμως, και οι περιπτώσεις που δια της συκοφαντίας πετύχαιναν να πλήξουν πολιτικά πρόσωπα ή προσωπικούς ανταγωνιστές. Ήταν και κάποιες φορές μέσον, ώστε να δωροδοκηθεί ο μηνυτής για να αποσύρει την καταγγελία. Για την αποφυγή κατάχρησης αυτού του θεσμού επιβαλλόταν ποινή, πρόστιμο ή και στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων (δηλαδή απαγόρευση να εισάγει ο συκοφάντης στο μέλλον καταγγελίες ίδιου τύπου). Εάν δεν πλήρωνε το επιβληθέν πρόστιμο, τότε υφίστατο ολική στέρηση δικαιωμάτων ως οφειλέτης προς την πολιτεία. Με τη διαδικασία της «προβολής» στην Εκκλησία του Δήμου επιτρεπόταν να παραιτηθεί ο μηνυτής από την υπόθεση και να μην παραπεμφθεί ενώπιον δικαστηρίου. Το αίτημα αποβολής από τον μηνυτή μπορούσε να είναι πλάγιος παράιτησης από μια υπόθεση όταν δεν ζητούσε τον καθορισμό νέας ημερομηνίας. Πάντως, οι έξυπνοι συκοφάντες απέφευγαν την τιμωρία, όταν δωροδοκούνταν για να παραιτηθούν της υπόθεσης. Κάθε Αθηναίος είχε τη δυνατότητα να υποβάλλει στην Εκκλησία του Δήμου καταγγελία ότι ο τάδε ήταν συκοφάντης. Έτσι, οι δικαστές μπορούσαν να αποφασίσουν αν κάποιος ήταν συκοφάντης ή όχι. Η αποκάλυψη τυχόν δωροδοκίας είχε μεγάλη σημασία, καθώς οι Αθηναίοι δυσκολεύονταν για την καταστολή της συκοφαντίας¹⁴¹.

¹⁴⁰ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 43.

¹⁴¹ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 98-104.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΑΤΟΜΙΚΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΣΕ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟ ΕΓΚΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΚΤΟΝΙΑΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ

4.1 Η προσωπική κατάσταση του ατόμου ως γενεσιουργός ή ενισχυτικός παράγοντας εγκληματογένεσης στο έργο της Claude Mossé

4.1.1 Η ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη, η λειτουργία της συνέλευσης του Δήμου και η Ατιμία

Τα δικαιώματα του ατόμου και μάλιστα η δικαιοπρακτική του ικανότητα στην κλασική Αθήνα εξαρτιόταν από την προσωπική του κατάσταση, δηλαδή από το αν ήταν «πολίτης» ή «αστός» ή «ξένος» ή «δούλος». Η Αθήνα περιλάμβανε την Αττική με κέντρο το αθηναϊκό άστυ για κάθε πολιτική δραστηριότητα, με αποτέλεσμα η Αττική να αποτελεί «πολιτική γη»¹⁴².

Αρχικά, η πόλη σχηματίστηκε από τη συνένωση ενηλίκων ανδρών, ικανών να φέρουν όπλα, κάτι που υποδηλώνει τον στρατιωτικό χαρακτήρα της πόλης. Η γυναίκα, όπως και ο ανήλικος, μπορούσαν να χαρακτηριστούν «αστοί», όχι όμως «πολίτες». Επίσης, ανάξιοι να μετέχουν στην πόλη ήταν οι προδότες, οι λιποτάκτες, οι δειλοί στις μάχες και χαρακτηρίζονταν απλώς ως «αστοί». Μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ένα πρόσωπο ήταν πολίτης της Αθήνας, εάν είχε την ιδιότητα αυτή και ο πατέρας του. Το 451/0 π.Χ., όμως, ο Περικλής άλλαξε το καθεστώς. Για να έχει κάποιος την ιδιότητα του πολίτη, έπρεπε και οι δύο γονείς να είναι πολίτες¹⁴³.

Ο Αριστοκλής στο έργο της Claude Mossé μάς πληροφορεί ότι ο νόμος αυτός κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου είχε ατονήσει: *«Χρειαζόμασταν άνδρες για τον πόλεμο και παραβλέπαμε την νομιμότητα της καταγωγής. Όταν η δημοκρατία αποκαταστάθηκε... ο νόμος εφαρμόστηκε εκ νέου. Αποφύγαμε να του προσδώσουμε αναδρομική ισχύ»*¹⁴⁴. Πρέπει να επισημάνουμε πως στο έργο αναφέρεται ότι η ιδιότητα

¹⁴² Ι. Βελισσαροπούλου-Καρακώστα, *Θεσμοί της αρχαιότητας, Ι. η πόλις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, σ. 32.

¹⁴³ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ. 107.

¹⁴⁴ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 42.

του πολίτη απαιτούσε και νόμιμο γάμο¹⁴⁵. Ο Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ αμφισβητεί την ύπαρξη αυτής της προϋπόθεσης ως αναγκαίας και μιλάει για σύγχυση της ιδιότητας του πολίτη και των κληρονομικών δικαιωμάτων που απορρέουν από τον γάμο¹⁴⁶. Το θέμα της καταγωγής για τον Δημοσθένη αποτελούσε αιτία επικρίσεων από τους αντιπάλους του, δεδομένου ότι ο πατέρας της μητέρας του είχε παντρευτεί νεαρή Ελληνοσκύθισσα και η μητέρα του Κλεοβούλη γεννήθηκε από εκείνον τον γάμο. Αν ο νόμος του Περικλή είχε αναδρομική ισχύ, ο Δημοσθένης δεν θα είχε αποκτήσει την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη¹⁴⁷. Επίσης, δια του έργου πληροφορούμαστε ότι ο νόμος καταστρατηγείτο, όταν με την εξαγορά μαρτύρων βεβαιωνόταν ότι δήθεν γνώριζαν τους γονείς κάποιου του οποίου αμφισβητούνταν η καταγωγή του. Πολλά νόθα παιδιά αναγνωρίζονταν ως νόμιμα και ο άνδρας, αν δεν είχε από την νόμιμη σύζυγό του παιδιά, παρουσίαζε ως νόμιμα παιδιά που είχε αποκτήσει από την παλλακίδα του¹⁴⁸. Παράδειγμα έχουμε τον πατέρα του Νικοκλή, ο οποίος πιεζόμενος από την παλλακίδα του Σαμία να αναγνωρίσει ως νόμιμο το παιδί της, τυχαία ανακάλυψε ότι εκείνο το παιδί ήταν του Νικοκλή, του γιου του, που απέκτησε με την Σαμία. Αυτός ήταν και ο λόγος που ο Νικοκλής αποκληρώθηκε από τον πατέρα του και διώχτηκε από το σπίτι¹⁴⁹. Και άλλη περίπτωση μας γίνεται γνωστή στο έργο. Πρόκειται για τον Θεαγένη, ο οποίος είχε και το δημόσιο αξίωμα του άρχοντα-«βασιλέα». Ο Θεαγένης είχε παντρευτεί την κόρη κάποιου Στεφάνου, την Φανώ, ο οποίος Στέφανος ζούσε με την πρώην εταίρα Νέαιρα. Το σκάνδαλο ξέσπασε όταν «ως σύζυγος του Βασιλέα κλήθηκε να πρωτοστατήσει στις τελετές της γιορτής των Ανθεστηρίων». Ο Θεαγένης παραπέμφθηκε από τον Άρειο Πάγο - που του επέβαλε πρόστιμο – στη Βουλή και εκεί ισχυρίστηκε ότι δεν γνώριζε τίποτα για την καταγωγή της γυναίκας του. Διατήρησε το δικαστικό αξίωμα έως το τέλος του έτους, αφού έδωσε τη Φανώ¹⁵⁰.

Ο Αριστοκλής παρευρίσκεται στη συνέλευση του δήμου του, μια συνέλευση πολύ διαφορετική από εκείνη της Εκκλησίας του Δήμου: *«Όσο αμήχανα αισθανόμουν στην εκκλησία του δήμου, μέσα σε εκείνο το θορυβώδες πλήθος, που παθιαζόταν με το παραμικρό, τόσο άνετα ένιωθα στις συνελεύσεις του δήμου μας, περιστοιχισμένος από*

¹⁴⁵ Όπ.π., σ. 42.

¹⁴⁶ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ. 108.

¹⁴⁷ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 42.

¹⁴⁸ Όπ.π., σ. 43.

¹⁴⁹ Όπ.π., σ. 192.

¹⁵⁰ Όπ.π., σ. 30.

οικεία πρόσωπα τα οποία γνώριζα από τότε που γράφτηκα στο μητρώο, με την ενηλικίωσή μου»¹⁵¹. Και στο σημείο αυτό, αναπολεί την ημέρα της εγγραφής του στο μητρώο του δήμου, όταν ο πατέρας του τον παρουσίασε στους συμπολίτες του. Ήταν 18 ετών και αισθανόταν περήφανος που «επιτέλους γινόμενους Αθηναίους πολίτες», παρόλο που θα ακολουθούσαν δύο χρόνια εκπλήρωσης στρατιωτικών καθηκόντων¹⁵².

Αρχικά, οι πολίτες ήταν οργανωμένοι σε τέσσερις «φυλές» και η ιδιότητα του μέλους των φυλών ήταν κληρονομική. Αλλά από το 508/7 π.Χ. έχουμε νέα οργάνωση σε δήμους κατόπιν πρότασης του Κλεισθένη. Η διαίρεση σε δήμους γίνεται με βάση την καταγωγή και μπορούσε να είναι ένα χωριό με τη γύρω αγροτική περιοχή ή μια συνοικία της Αθήνας. Οι δήμοι ήταν ταξινομημένοι σε δέκα φυλές, οι οποίες δεν είχαν σχέση με τις παλιές φυλές. Κάθε πολίτης ήταν μέλος του δήμου όπου κατοικούσε, ανεξάρτητα αν άλλαζε κατοικία. Ο τρόπος αυτός οργάνωσης σε φυλές και δήμους εξυπηρετούσε τον διορισμό των αξιωματούχων. Ο κάθε δήμος έδινε κάθε χρόνο έναν άρχοντα και στη Βουλή έναν ορισμένο αριθμό βουλευτών. Διατηρούσε μητρώο, δηλαδή κατάλογο από τα άρρενα ενήλικα μέλη του, που αποτελούσαν τους μόνους καταλόγους των πολιτών. Κάθε δήμος με κλήρωση διόριζε αρχηγό ή πρόεδρο, για να προεδρεύει στις συνελεύσεις των μελών του δήμου και με την αρμοδιότητα να φυλάσσει το μητρώο. Προσθήκες στο μητρώο γίνονταν στην πρώτη συνέλευση κάθε χρονιάς. Όταν ο γιος κάποιου, λοιπόν, έφτανε στο 18^ο έτος της ηλικίας του, παρουσιαζόταν αυτοπροσώπως. Τα μέλη ψήφισαν ενόρκως αν θα έπρεπε να εγγραφεί στο μητρώο. Η φυσική του κατάσταση και οι καταθέσεις των μαρτύρων επιβεβαίωναν την ηλικία του. Γινόταν, επίσης, και έλεγχος της καταγωγής του. Αν τον έκριναν αρνητικά, μπορούσε να καταφύγει στο δικαστήριο, το οποίο στην περίπτωση που το έχανε, τιμωρούνταν με μετατροπή του σε δούλο. Η εγγραφή στο μητρώο μπορούσε να επανεξεταστεί με τη διαδικασία της «δοκιμασίας» από τη Βουλή και να τιμωρηθούν τα μέλη του δήμου με πρόστιμο, αν είχαν παραβιάσει τις προϋποθέσεις νομιμότητας της εγγραφής.

Αν κάποιος ασκούσε δικαίωμα ως πολίτης, ενώ δεν ήταν, διώκονταν με «γραφή», την «ξενία» και, αν βρισκόταν ένοχος, γινόταν δούλος και πουλιόταν. Οι Αθηναίοι πολίτες ανήκαν παράλληλα σε μια φατρία ή ένα γένος, κάτι που δεν άλλαζε τη νομική

¹⁵¹ Όπ.π., σ. 40.

¹⁵² Όπ.π., σ. 41.

τους κατάσταση, αλλά αντιθέτως ήταν ένδειξη γνήσιας Αθηναϊκής καταγωγής. Υπήρχε και η περίπτωση αναθεώρησης του μητρώου του κάθε δήμου¹⁵³.

Το κεντρικό θέμα της συνέλευσης του Σφηττού, όπου θα παρευρεθεί ο Αριστοκλής, είναι η αναθεώρηση του μητρώου του δήμου, το οποίο αποφασίστηκε από την Εκκλησία του Δήμου: *«Ο λόγος ήταν προφανής: η οικονομική κατάσταση δεν ήταν καθόλου λαμπρή εξαιτίας του κρυφού πολέμου εναντίον του Φιλίππου. Συνεπώς, η διαγραφή μερικών πολιτών θα περιόριζε αντιστοίχως τις μισθοδοσίες και κυρίως τα θεωρικά, τα οποία η πόλη μας πρόσφερε από το δημόσιο ταμείο θεαμάτων, εν είδη αποζημίωσης προκειμένου να παρακολουθούμε τις δραματικές παραστάσεις. Ο Εύβουλος είχε αυξήσει το ποσό των θεωρικών προκαλώντας την οργισμένη αντίδραση όσων, όπως ο Δημοσθένης, υποστήριζαν ότι εκείνα τα χρήματα έπρεπε να διατεθούν για την κάλυψη στρατιωτικών δαπανών»*¹⁵⁴.

Βλέπουμε καθαρά με αυτήν την αναφορά πόσο πολιτικές αποφάσεις και οικονομικές ανάγκες, και μάλιστα συνδεδεμένες με την εξωτερική πολιτική της πόλης της Αθήνας, επηρεάζουν νομοθετικές διαδικασίες, τροποποιούν νόμους και τους προσαρμόζουν στις εκάστοτε συνθήκες.

Το παράδειγμα του Ευκράτη αποτελεί μια ακόμα περίπτωση αμφισβήτησης της καταγωγής Αθηναίου πολίτη. Η αμφισβήτηση της καταγωγής κάποιου ήταν μια επιπλέον αφορμή για αντιπαράθεση, και αντιπαλότητα ανάμεσα στους πολίτες: *«Όσοι όμως είχαν ανοικτούς λογαριασμούς με τον βίαιο και αλαζονικό Ευκράτη, άδραξαν την ευκαιρία για να του επιτεθούν»*¹⁵⁵. Με τον ισχυρισμό ότι είδαν την μητέρα του «*να πουλά κορδέλες και γυναικεία κοσμήματα στην Αγορά*» πράγμα ανάρμοστο για Αθηναία, αμφισβήτησαν την καταγωγή του. Εκείνος, επικαλούμενος τη φτώχεια και την ανάγκη που είχε να θρέψει τα παιδιά της, αντέκρουσε τους αντιπάλους του. Λεγόταν ότι ο Ευκράτης είχε πλουτίσει με την άσκηση της συκοφαντίας και αυτό δημιουργούσε αντιπάθειες. Πάντως, είχε το δικαίωμα να οδηγήσει την υπόθεση στα δικαστήρια *«επιστρατεύοντας όλους τους συγγενείς του και εξαγοράζοντας ενδεχομένως μερικούς μάρτυρες»*¹⁵⁶.

¹⁵³ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 107-113.

¹⁵⁴ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 41.

¹⁵⁵ Όπ.π., σ. 43.

¹⁵⁶ Όπ.π., σ.σ. 43-44.

Από τον ίδιο τον αφηγητή πληροφορούμαστε την εξέλιξη που είχε ο θεσμός της πολιτογράφησης αρκετά χρόνια αργότερα από την εποχή της κύριας αφήγησης: *«Σήμερα, έπειτα από τα δεινά που γνωρίσαμε και τις πολιτειακές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν κατά την τελευταία εικοσαετία, είχαμε λιγότερους πολίτες στην Αθήνα, αλλά είναι ευκολότερη η πολιτογράφηση αρκεί βέβαια να είναι κανείς πλούσιος»*¹⁵⁷. Σε άλλη περίπτωση, συγκρίνει τους νόμους πολιτογράφησης της Αθήνας με εκείνους της Αίγινας, οι οποίοι είναι λιγότερο αυστηροί. Ένας γάμος είναι νόμιμος κι όταν η γυναίκα είναι ξένη, αρκεί η οικογένειά της να είναι καιρό εγκατεστημένη στην πόλη. Εκφράζει δε ο αφηγητής τη γνώμη ότι θα έπρεπε και στην Αθήνα να νομιμοποιηθούν γάμοι με ξένες γυναίκες. Επιχειρηματολογεί λέγοντας ότι σπουδαίοι πολιτικοί άνδρες αν και ήταν νόθα τέκνα, δεν εμποδίστηκαν να δοξάσουν την Αθήνα (Θεμιστοκλής, Κίμων). Στη συνέχεια, επανέρχεται στα οικονομικά κριτήρια που επηρεάζουν την εφαρμογή ή μη υφιστάμενων νόμων: *«Έχεις δίκιο, οι πολιτικοί μας επανέφεραν σε ισχύ τον νόμο του Περικλή μετά την τυραννία των Τριάκοντα, προφανώς γιατί σκέφτηκαν ότι δεν έπρεπε να αυξηθεί ο αριθμός των πολιτών, προπαντός τώρα που αμείβονταν οι συμμετέχοντες στην Εκκλησία του Δήμου»*¹⁵⁸.

Είναι πάντως γεγονός ότι ο Κλεισθένης το 508/7 π.Χ., όταν οργάνωσε το σύστημα των δήμων και των φυλών, συμπεριέλαβε στον κατάλογο των Αθηναίων πολιτών πολλούς ξένους και δούλους, οι οποίοι κατοικούσαν στην Αθήνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά από τη συμμαχία της πόλης των Πλαταιών με την Αθήνα (519 π.Χ.), οι Πλαταιείς έγιναν πολίτες της Αθήνας. Το 406 π.Χ. οι Αθηναίοι θέλοντας να επανδρώσουν τα πλοία τους για τον πόλεμο με τους Σπαρτιάτες, έδωσαν την ιδιότητα του πολίτη σε αυτούς που θα υπηρετούσαν στο ναυτικό. Επίσης, η ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη αποτελούσε και ανταμοιβή για υπηρεσία που είχε προσφερθεί στο όνομα της δημοκρατίας. Τον 4^ο αι. π.Χ. καθιερώθηκε η διαδικασία για απονομή της ιδιότητας του πολίτη σε ξένους ατομικά, με αιτιολογία την «ανδραγαθία», εφαρμοζόμενη με ψήφισμα από την Εκκλησία του Δήμου. Δεν μπορούσε, όμως, αυτός ο πολίτης να αναλάβει ιερατικά αξιώματα ή να γίνει ένας από τους άρχοντες. Υπάρχει και η περίπτωση ανδρών, που είχαν έρθει να ζήσουν στην Αθήνα, επειδή η φιλία τους προς την πόλη είχε προκαλέσει την απέλασή τους απ' την

¹⁵⁷ Όπ.π., σ. 47.

¹⁵⁸ Όπ.π., σ. 199.

πατρίδα τους. Τέτοιος ήταν ο Φορμίωνας¹⁵⁹. Για κάποιο Φορμώνα γίνεται λόγος και στο μυθιστόρημα. Πρόκειται για έμπορο, ο οποίος ζούσε σε αριστοκρατική συνοικία του Πειραιά και υπήρξε πρώην δούλος του Πασίωνα. Πολιτογραφήθηκε Αθηναίος πολίτης και συσσώρευσε μεγάλη περιουσία από το εμπόριο. Παντρεύτηκε τη χήρα του Πασίωνα και τον διαδέχτηκε στην Τράπεζα. Ως πλούσιος τραπεζίτης απολάμβανε τον σεβασμό στον κόσμο του εμπορίου¹⁶⁰.

Η **ατιμία** αποτελούσε ποινή για διάφορα εγκλήματα. Σήμαινε ότι έχανε κάποιος δικαιώματα και προνόμια. Κατά τον 6^ο αι. π.Χ. και αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. η ατιμία ήταν θέσει εκτός νόμου. Ήταν δυνατόν να επιβληθεί τόσο σε ξένους όσο και σε Αθηναίους. Αν κάποιος ήταν «άτιμος», ο καθένας είχε τη δυνατότητα να τον σκοτώσει, χωρίς να διωχθεί. Αργότερα, όμως, σήμαινε αποκλεισμό απ' τα προνόμια της αθηναϊκής δημοκρατικής ζωής. Επιβαλλόταν μόνο σε πολίτες. Στερούνταν το δικαίωμα ψήφου, ενώ παράλληλα δεν επιτρεπόταν να μπει σε ιερά και στην Αγορά. Επίσης, δεν μπορούσε να κατέχει δημόσιο αξίωμα ούτε να είναι μέλος της Βουλής ή Δικαστηρίου. Είχε, όμως, το δικαίωμα να παντρευτεί Αθηναία ή να κατέχει γη στην Αττική. Κατέβαλλε φόρους και εκτελούσε στρατιωτική υπηρεσία. Δεν είχε τη δυνατότητα να υποβάλει μήνυση. Η στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων ήταν ισόβια, αλλά μπορούσε να είναι και κληρονομική. Τέλος, και οι οφειλέτες δημοσίου θεωρούνταν στερημένοι πολιτικών δικαιωμάτων, έως ότου εξοφλούσαν τα χρέη τους.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι υπήρχε και η μερική ατιμία. Αν έπιαναν τον «άτιμο» να βρίσκεται κάπου ή να επιτελεί απαγορευμένη λειτουργία, μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν εναντίον του τη διαδικασία της «ένδειξης». Τον 4^ο αι. π.Χ. σήμαινε υποβολή έγγραφης κατηγορίας στους θεσμοθέτες ή στους «Ένδεκα» ή στον «βασιλέα» και ο μηνυτής είχε τη δυνατότητα να συλλάβει τον κατηγορούμενο και να τον οδηγήσει στη φυλακή μέχρι τη δίκη. Πάντως, το όλο θέμα της ατιμίας δεν είναι αρκετά σαφές¹⁶¹.

Στο μυθιστόρημά μας ο πλούσιος Μειδίας είχε καταδικάσει τον δημόσιο διαιτητή Στράτωνα σε ατιμία, δηλαδή σε στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων. Στην πράξη

¹⁵⁹ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 113-116.

¹⁶⁰ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 170-172.

¹⁶¹ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 117-120.

αυτή προέβη, επειδή ο Στράτωνας τον είχε καταδικάσει ερήμην του στην αντιδικία που είχε ο ίδιος με τον Δημοσθένη και μάλιστα θεωρώντας ότι αυτό το πέτυχε ο Μειδίας λόγω της εύρωστης οικονομικής του κατάστασης: *«Για δέστε αυτούς τους πλούσιους που πιστεύουν ότι όλα τους επιτρέπονται θεωρώντας ότι οι νόμοι δεν φτιάχτηκαν για αυτούς και ότι μπορούν να τους αψηφούν ατιμωρητί!»*¹⁶².

4.1.2 Ξένοι, Μέτοικοι, Δούλοι, Απελεύθεροι, Δημόσιοι δούλοι

Οι ξένοι δεν είχαν δικαίωμα να κατέχουν δημόσιο αξίωμα στην Αθήνα, να γίνουν δικαστές ή μέλη της Βουλής ή της Εκκλησίας. Δεν επιτρεπόταν να κατέχουν γη ή σπίτια στην Αττική ούτε να παντρευτούν Αθηναία. Για να εμπορευτούν στην Αγορά έπρεπε να πληρώσουν ειδικό φόρο «τα ξενικά». Είχαν τη δυνατότητα, όμως, να παρουσιαστούν σε δικαστήριο ως διάδικοι ή μάρτυρες. Ωστόσο, απαγορευόταν να εισάγουν όλα τα είδη δημοσίων υποθέσεων. Όταν υποβαλλόταν μήνυση εναντίον ξένου, ο μηνυτής μπορούσε να απαιτήσει εγγυητές για την εμφάνιση του ξένου στο δικαστήριο. Υπήρχε περίπτωση ο ξένος να διαφύγει. Οι πολιτείες είχαν τη συνήθεια να συνάπτουν επίσημη συνθήκη, τα «σύμβολα», για να καθορίζουν το δίκαιο μεταξύ των πολιτών των πολιτειών. Έτσι, οι ξένοι μπορούσαν να εμφανίζονται σε Αθηναϊκό δικαστήριο, όπου εφαρμοζόταν το αθηναϊκό δίκαιο. Ο πολέμαρχος ήταν ο αρμόδιος άρχων για τις υποθέσεις, όταν ένας των διαδίκων δεν ήταν Αθηναίος.

Με την ανάπτυξη του εμπορίου και τη συχνή επαφή με τους ξένους άρχισαν να ασχολούνται με τις υποθέσεις των ξένων οι «ξενοδίκες». Το θέμα μελετάται εκτενέστερα και σε συσχετισμό με τους εμπορικούς νόμους¹⁶³.

Οι μέτοικοι δεν ήταν πολίτες και δεν είχαν περισσότερα πολιτικά δικαιώματα από τους άλλους ξένους. Παρόλα αυτά ήταν αποδεκτοί ως μέλη της κοινωνίας. Πλήρωναν τον ειδικό φόρο το «μετοίκιον» και κινδύνευαν να γίνουν δούλοι, αν δεν τον κατέβαλλαν. Αυτό συνέβη στον φιλόσοφο Ξενοκράτη, αλλά ο Δημήτριος ο Φαληρεύς τον αγόρασε και τον ελευθέρωσε. Όταν του το ζητούσαν, υπηρετούσε στο στρατό ή στο ναυτικό. Ο Αριστοκλής μάς πληροφορεί ότι η δημιουργία του λιμανιού του

¹⁶² Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 16.

¹⁶³ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 121-122.

Πειραιά έπαιξε ρόλο στην αύξηση του πληθυσμού της Αττικής: «*Πλήθος ξένων άρχισαν να συρρέουν (στον Πειραιά) δημιουργώντας την τάξη των μετοίκων, οι οποίοι με το πέρασμα των χρόνων διαρκώς πλήθαιναν*»¹⁶⁴. Θα έπρεπε κάθε ελεύθερος ξένος που κατοικούσε μόνιμα στην Αττική, να ήταν μέτοικος. Δεν είναι λογικό να επέτρεπαν σε έναν ξένο να απολαμβάνει τα πλεονεκτήματα ζώντας στην πόλη χωρίς να έχει κάποιες υποχρεώσεις, όπως είχαν οι μέτοικοι. Για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα μπορούσε κανείς να μείνει στην πόλη ως επισκέπτης. Εκείνος που επιθυμούσε να παραμείνει στην πόλη, έπρεπε να το ζητήσει και να γραφτεί στα μητρώα ως μέτοικος. Για τον λόγο αυτό, έπρεπε να έχει έναν Αθηναίο πολίτη ως εγγυητή ή ως προστάτη. Ο Διονυσόδωρος ήταν μέτοικος που ασχολούνταν με το εμπόριο. Ο αδερφός του Χαρίσιος είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα πριν χρόνια, για να παρακολουθήσει τα μαθήματα του ρήτορα Ισοκράτη. Ο τόπος καταγωγής του ήταν η Μίλητος. Αφού ο Χαρίσιος απέκτησε την ιδιότητα του μετοίκου, κάλεσε και τον αδερφό του στην Αθήνα. Προστάτης του ήταν ο Αρχιμενίδης από την Λευκονόη¹⁶⁵.

Επίσης, σε άλλο σημείο πληροφορούμαστε ότι οι μέτοικοι είχαν αποκτήσει το δικαίωμα να καταθέτουν απευθείας αγωγή χωρίς τη διαμεσολάβηση του Αθηναίου προστάτη τους¹⁶⁶. Υπήρχε, όμως, μια επιφύλαξη απέναντι στους μέτοικους: «*Εμείς τους αποδεχόμαστε στην πόλη μας και εκείνοι το μόνο που σκέφτονται είναι πως να μας ταπεινώσουν. Τίποτε δεν μας εγγυάται πως θα επιστρέψει (ο Διονυσόδωρος) και πως θα μπορέσουμε ποτέ να τον ξεσκεπάσουμε*»¹⁶⁷. Γενικά, δεν είναι σαφή τα στοιχεία για τον ρόλο του προστάτη ενός μετοίκου. Λέγεται ότι όταν κάποιος μέτοικος εμπλεκόταν σε νομική υπόθεση, ο προστάτης του όφειλε να μιλήσει για λογαριασμό του. Ωστόσο, είναι γνωστές αρκετές υποθέσεις που ο μέτοικος μιλούσε ο ίδιος αυτοπρόσωπα για λογαριασμό του. Τέλος, για να εισάγουν μια υπόθεση σε δίκη, απευθύνονταν σε διαφορετικό άρχοντα απ' ότι οι άλλοι ξένοι¹⁶⁸.

Οι περισσότεροι δούλοι ήταν ξένοι αιχμάλωτοι ή απόγονοί τους. Ένα πρόσωπο που αιχμαλωτιζόταν γινόταν δούλος των ανθρώπων που τον αιχμαλώτιζαν, εκτός κι αν οι συγγενείς ή οι φίλοι του πλήρωναν λύτρα, προκειμένου να τον ελευθερώσουν. Η

¹⁶⁴ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 61.

¹⁶⁵ Όπ.π., σ. 98.

¹⁶⁶ Όπ.π., σ. 105.

¹⁶⁷ Όπ.π., σ. 80.

¹⁶⁸ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 124-125.

δουλεία, όμως, ήταν δυνατόν να επιβληθεί και ως ποινή για αδίκημα. Όποιος είχε ελευθερωθεί έναντι λύτρων και δεν επέστρεφε το ποσό σ' αυτόν που το είχε καταβάλει, γινόταν δούλος του. Στην Αθήνα η δουλεία για χρέη απαγορεύτηκε από τον Σόλωνα τον 6^ο αιώνα π.Χ.¹⁶⁹. Ένα άτομο που οι γονείς του ήταν και οι δύο δούλοι, ήταν και ο ίδιος δούλος εκ γενετής¹⁷⁰. Ο Αριστοκλής μας πληροφορεί: *«Φθάνοντας στο αγρόκτημα διαπίστωσα με ικανοποίηση ότι οι δούλοι είχαν ήδη στρωθεί στην δουλειά. Είχαμε καμιά εικοσαριά δούλους, οι μισοί απ' αυτούς είχαν γεννηθεί στο κτήμα μας. Τους υπόλοιπους τους είχαμε αγοράσει»*¹⁷¹. Αλλά και ο υπεύθυνος των γεωργικών εργασιών, ο Τύρωνας, ήταν δούλος. Ο πατέρας του τον είχε αγοράσει καταβάλλοντας το σεβαστό ποσό των 2.000 δραχμών¹⁷². Ένας δούλος μπορούσε, όπως και οποιοδήποτε άλλο περιουσιακό στοιχείο, να αγοραστεί, να πουληθεί, να ενοικιαστεί, να κληροδοτηθεί ή να δωρηθεί. Είναι ενδιαφέρουσα η ιστορία μιας γυναίκας, την οποία συνάντησε ο Αριστοκλής στο σπίτι της εταίρας Φρύνης: *«Την είχαν αρπάζει οι πειρατές, που αφού την κακοποίησαν στην συνέχεια την πούλησαν, μόλις προσάραξαν σε ένα λιμάνι της Λιβύης Ο έμπορος που την αγόρασε ήρθε στον Πειραιά και την μεταπούλησε στη Φρύνη. Το έμπειρο μάτι της αμέσως διείδε στην κοπέλα κάποια αριστοκρατική χάρη που θα την έκανε εταίρα περιωπής»*¹⁷³.

Σε άλλο σημείο μαθαίνουμε ότι ο πατέρας του Αριστοκλή είχε αγοράσει δούλο από έμπορο Μασσαλιώτη: *«Ο γέροντας (δούλος) δεν έπαυε να νοσταλγεί την πατρίδα του - αρκετά βόρεια της Μασσαλίας – όπου, καθώς έλεγε, η γη ήταν πάντοτε καταπράσινη και τον χειμώνα το χιόνι έπεφτε ασταμάτητα για πολλούς μήνες»*¹⁷⁴. Κι ο πατέρας του Νικοκλή, ο Δημέας, όταν ανακάλυψε ότι η παλλακίδα Σαμία, την οποία είχε στο σπίτι του, έκανε παιδί με τον γιο του, τον Νικοκλή, τότε την πούλησε μαζί με το παιδί¹⁷⁵.

Κατά την εξέλιξη των γεγονότων, στην αφήγηση του Αριστοκλή παρατηρούμε τους δούλους να συνοδεύουν τους κυρίους τους στις διάφορες δουλειές τους ή τις

¹⁶⁹ Όπ.π., σ.σ. 126-127.

¹⁷⁰ Όπ.π., σ. 127.

¹⁷¹ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 33.

¹⁷² Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 33.

¹⁷³ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 52.

¹⁷⁴ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 73.

¹⁷⁵ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 192-193.

Αθηναίες στις εξόδους τους, να κάνουν ψώνια στην Αγορά ή στο λιμάνι του Πειραιά, να εκτελούν γεωργικές εργασίες ή να απασχολούνται στα εργαστήρια των κυρίων τους τεχνιτών, να περιπολούνται στον οίκο αυτούς και τους επισκέπτες τους, να υπηρετούν τους προσκεκλημένους στα συμπόσια, όπως και να αναλαμβάνουν την περιποίηση των νεκρών κατά το έθιμο¹⁷⁶.

Ο δούλος δεν μπορούσε να κατέχει τίποτα. Ο κύριος είχε τη δυνατότητα να τον ξυλοκοπήσει ή να τον κακομεταχειριστεί¹⁷⁷. Ο οικονόμος του Αριστοκλή, ο Τύρωνας, είχε αντιληφθεί δούλο να κλέβει πότε-πότε, αλλά δεν τον είχε πιάσει επ' αυτοφώρω. Ο Αριστοκλής του έδωσε το ελεύθερο να τον συνετίσει: *«Δεν είναι πολύ σοβαρό. Λίγες ραβδιές θα τον επαναφέρουν στον ορθό δρόμο. Κι αν ξαναρχίσει τα ίδια, να του πεις ότι θα τον πουλήσω στην αγορά»*¹⁷⁸. Ο δούλος σε περίπτωση κακομεταχείρισης από τον κύριό του θα μπορούσε να ζητήσει άσυλο στο Θησείο και να ζητήσει να πουληθεί σε άλλον. Επίσης, δεν είχε τη δυνατότητα να αναλάβει αυτοπροσώπως νομική δράση εναντίον ενός παραβάτη, αλλά μόνο δια μέσου του κυρίου του. Κι αν ένας δούλος δολοφονούνταν, ήταν έργο του ιδιοκτήτη να αναλάβει δράση κατά του δολοφόνου. Κανονικά ο δούλος βρισκόταν υπό την εποπτεία και τον έλεγχο του ιδιοκτήτη του. Πολλοί, όμως, δούλοι ζούσαν κι εργάζονταν στο αγρόκτημα ή στο εργαστήριό του¹⁷⁹.

Ο αργυροχρυσόχος Παμμένης είχε δούλους στο εργαστήριό του στην Αγορά και όταν θεωρήθηκε ύποπτος για τον φόνο του Νικόστρατου, προθυμοποιήθηκε να παραδώσει τους δούλους του στον Αριστοκλή προς βασανισμό, ώστε να μαρτυρήσουν για την υπόθεση¹⁸⁰.

Ήταν συνηθισμένο έμπιστοι δούλοι να εργάζονται και να ζουν μόνοι τους βλέποντας σπάνια τον ιδιοκτήτη τους¹⁸¹. Είναι η περίπτωση του οικονόμου του Αριστοκλή, Τύωνα, για τον οποίο έγινε λόγος ανωτέρω ή στον οποίο έγινε αναφορά ανωτέρω. Ως προς τη νομική δράση των δούλων φαίνεται να υπήρξε μια εξαίρεση

¹⁷⁶ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 21, 22, 25, 28, 33, 68-69, 123, 138, 212.

¹⁷⁷ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ. 128.

¹⁷⁸ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 34-35.

¹⁷⁹ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ. 129.

¹⁸⁰ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 24, 29, 230-231.

¹⁸¹ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ. 129-130.

στους εμπορικούς νόμους τον 4^ο αι. π.Χ., όταν όλοι οι έμποροι και οι καπετάνιοι ήταν ανεξάρτητα πρόσωπα ασχέτως της πολιτικής τους κατάστασης¹⁸².

Ο ιδιοκτήτης είχε τη δυνατότητα να απελευθερώσει έναν δούλο χωρίς κάποια διαδικασία. Εκείνος μπορούσε να επιστρέψει στην πατρίδα του. Αν έμενε στην Αθήνα, είχε «προστάτη» τον πρώην κύριό του καθώς και την υποχρέωση να καταβάλει το αντίτιμο της ελευθερίας του. Στην περίπτωση που δεν καταβαλλόταν, ο πρώην κύριος είχε τη δυνατότητα να εγείρει δίκη για «εγκατάλειψη». Στην περίπτωση ενοχής γινόταν πάλι δούλος. Η απελευθέρωση δούλου μπορεί να περιλαμβανόταν σε διαθήκη Αθηναίου πολίτη¹⁸³. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση αφοσίωσης της δούλης-παραμάνας του Αριστοκλή, η οποία του δόθηκε κατά τη διανομή της πατρικής περιουσίας ανάμεσα σε εκείνον και τον αδελφό του. Αλλά, θα πει: «*Αν και της είχα χαρίσει την ελευθερία της, εκείνη δεν θέλησε να με εγκαταλείψει*»¹⁸⁴.

Το 406 π.Χ. στους δούλους που πολέμησαν για την Αθήνα δόθηκε όχι μόνο η ελευθερία, αλλά και η ιδιότητα του πολίτη. Οι δημόσιοι δούλοι ήταν επιστάτες δημοσίων κτιρίων, δημόσιοι νομισματοελεγκτές και οι τοξότες με αστυνομικά καθήκοντα υπό τους Ένδεκα. Η νομική κατάσταση των δημοσίων δούλων ήταν πολύ διαφορετική από εκείνη του δούλου¹⁸⁵.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο έργο της Claude Mossé στους μεταλλωρύχους δούλους του Λαυρίου. Μέσω του αφηγητή μας Αριστοκλή πληροφορούμαστε τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας τους: «*Η περιοχή των μεταλλείων ήταν πράγματι εντελώς διαφορετική από την υπόλοιπη Αττική. Ήταν πυκνοκατοικημένη κατά ένα μεγάλο μέρος από δούλους που ζούσαν σε κάτι χαμόσπιτα, στριμωγμένος ο ένας δίπλα στον άλλο, με τις γυναίκες και τα παιδιά τους*»¹⁸⁶. Το επάγγελμά τους ήταν κουραστικό και επώδυνο. Έπρεπε να δουλεύουν συνήθως ξαπλωμένοι μπρούμυτα, εκτός από τις στοές που είχαν ξύλινα υποστηρίγματα: «*Ναι, αλλά οι μεταλλωρύχοι είναι δούλοι, όταν πεθαίνουν τους αντικαθιστούμε*»¹⁸⁷. Στα ορυχεία δεν εργάζονταν

¹⁸² Όπ.π., σ. 130.

¹⁸³ Όπ.π., σ. 131-132.

¹⁸⁴ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 21.

¹⁸⁵ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ. 132.

¹⁸⁶ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 166.

¹⁸⁷ Όπ.π., σ.σ. 167-168.

ελεύθεροι πολίτες. Μπορούσαν, όμως, να είναι επιστάτες μέτοικοι ή ελεύθεροι βάρβαροι. Μας δίνει, επίσης, και πληροφορία για μια και μοναδική εξέγερση των δούλων, όταν ο βασιλιάς της Σπάρτης Άγισ εισέβαλε στην Αττική και κατέλαβε το φρούριο της Δεκέλειας. Τότε 20.000 δούλοι αυτομόλησαν.

Ο Αριστοκλής επισημαίνει τη μεγάλη διαφορά εκείνων των δούλων που αντίκριζε στο Λαύριο με τους δικούς του δούλους στην Αθήνα: *«Οι θεραπεινίδες της μητέρας μου και οι υπηρέτες που είχαμε στη διάθεσή μας εγώ κι ο Δημήτριος μοιράζονταν τη ζωή μας και ήταν έμπιστοι άνθρωποι»*¹⁸⁸.

Τέλος, δεν πρέπει να παραλείψουμε και την ενοικίαση δούλων. Οι ιδιοκτήτες των ορυχείων του Λαυρίου μίσθωναν δούλους από τους ιδιοκτήτες τους, γιατί δεν είχαν αρκετά χρήματα για να αγοράσουν ικανοποιητικό αριθμό. Και παρά τη χαμηλή τιμή ενοικίου επρόκειτο αναμφισβήτητα για μια υπέρογκη δαπάνη, καθώς ήταν αναγκαίο να τους σιτίζουν, να τους στεγάζουν, ενώ παράλληλα όφειλαν να καταβάλουν αποζημίωση στην περίπτωση που πέθαιναν.

4.2 Η οικογένεια και οι θεσμοί της

Η έννοια του οίκου

Ο οίκος είναι ένα σύνολο προσώπων, πραγμάτων και θρησκευτικών συνηθειών. Είχε ένα δικό του σύστημα κανόνων αυτόνομο, το οποίο προϋπήρξε του δικαιοκράτορα της πόλης. Με τον καιρό άρχισαν τα δύο συστήματα να συμπορεύονται. Αυτό που τα συνέδεσε ήταν ο πολίτης, μέλος της πόλης αλλά και κύριος του οίκου, στον οποίο ανήκε. Τα υπόλοιπα μέλη (πλην των ανήλικων γιων) ήταν ελεύθεροι μεν, αστοί δε. Τα μέλη της οικογένειας είχαν δικαιώματα συμμετοχής στα περιουσιακά και σε άλλα στοιχεία του οίκου. Διαχειριστής, όμως, θεωρούνταν ο επικεφαλής της οικογένειας πολίτης. Η πόλη είχε το δικαίωμα να τον καλέσει να λογοδοτήσει για τυχόν παράβασή του όσον αφορά στα δικαιώματα των μελών του οίκου (γραφή κακώσεως). Εάν δε δεν ασκούσε καταγγελία σε περίπτωση φόνου μέλους της οικογένειας, μπορούσε να μηνυθεί δια της «γραφής ασέβειας»¹⁸⁹. Φαίνεται όμως στο

¹⁸⁸ Όπ.π., σ. 168.

¹⁸⁹ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 167-169.

έργο της Claude Mossé να αποτελούσε και άγραφο κανόνα η καταγγελία και δίωξη του φονέα από τους συγγενείς του δολοφονημένου. Έτσι ο Αριστοκλής μάς λέει: «*Εγώ επωμιζόμουν αυτό το καθήκον... Είχαμε χρέος να υπερασπιστούμε την μνήμη του ξαδέρφου μου*» και αλλού «*είναι ζήτημα τιμής*»¹⁹⁰.

Ο γάμος

Η πιο παλιά μορφή γάμου στον ελληνικό κόσμο θεωρείται ο γάμος «δι' αρπαγής». Κατά την ομηρική ήδη εποχή αντικαταστάθηκε από το γάμο «δι' αγοράς» και στη συνέχεια από τον γάμο «δι' εγγύης»¹⁹¹. Στο μυθιστόρημά μας γίνεται αναφορά στον γάμο «δι' αρπαγής» ή πιο συγκεκριμένα σ' ένα σχέδιο φυγής του Αριστοκλή με την Πλαγγόνα, την αρραβωνιαστικιά του, προκειμένου να αποφύγουν τον γάμο της με τον θείο της, όπως όριζε ο νόμος για την επίκληρη κόρη. Βέβαια, αυτή η λύση της φυγής δεν αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερη εύνοια και από τους δύο ενδιαφερόμενους. Αποτελεί αποδοκιμαστέα πράξη και έσχατη λύση στο πρόβλημά τους: «*Αδύνατον Αριστοκλή! Κάτι τέτοιο θα προσέβαλε την μητέρα μου και την μνήμη του πατέρα και του αδερφού μου. ένα κορίτσι δεν δραπετεύει έτσι, σαν κακοποιός*»¹⁹². Κατά την κλασική εποχή ο γάμος συναπτόταν με τη διαδικασία της εγγύης (ή εγγυήσεως). Αποτελούσε ανταλλαγή υπόσχεσης μεταξύ του κυρίου της γυναίκας και του μέλλοντα συζύγου. Ακολουθούσε η παράδοση της γυναίκας στον σύζυγό της σε διαφορετικό χρόνο. Η σχέση γάμου επικυρωνόταν, όταν η γυναίκα πήγαινε να κατοικήσει με τον σύζυγό της. Η διαδικασία της εγγύης ήταν προϋπόθεση της νομιμότητας του γάμου. Η εγγύη ήταν ένα είδος μνηστείας, απαραίτητη για τη νομιμότητα του γάμου, μάλλον μετά την επέμβαση του Σόλωνα¹⁹³.

Ο Αριστοκλής είχε μνηστευθεί την εξαδέλφη του: «*Οι πατέρες μας είχαν προνοήσει γι' αυτόν τον γάμο που ενίσχυε την ενότητα της οικογένειας. Όταν ο Νοκόστρατος έγινε κηδεμόνας της αδερφής του, μετά τον θάνατο του πατέρα του, μας αρραβόνιασε*»¹⁹⁴. Και σε άλλο σημείο στο έργο πληροφορούμαστε την προσωπική ιστορία του ρήτορα

¹⁹⁰ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 25, 29, 117.

¹⁹¹ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ. 170.

¹⁹² Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 152-156.

¹⁹³ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 170-172.

¹⁹⁴ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 20.

Δημοσθένης: «Είχε χάσει τον πατέρα του όταν ήταν ακριβώς επτά χρονών. Ο πατέρας του λεγόταν κι αυτός Δημοσθένης... Είχε φροντίσει, πριν πεθάνει, να εξασφαλίσει την γυναίκα του ορίζοντας ως σύζυγό της τον ανιψιό του, τον Άφοβο, και προνόησε για τον γάμο της κόρης του, που ήταν τότε μόλις πέντε χρόνων»¹⁹⁵. Γενικά, ο πατέρας, ως «κύριος» της κόρης του, είχε τη δυνατότητα να αποφασίσει για τον γάμο της: «Αλλά ξέρεις τουλάχιστον αν ο πατέρας της δεν την προόριζε για κάποιον άλλον;»¹⁹⁶, και αλλού: «Ήμουν πεπεισμένος ότι ο πάμπλουτος κι αλαζονικός Δημέας δεν θα δεχόταν να του δώσει το χέρι της κόρης του»¹⁹⁷. Ένας γάμος μπορούσε να λυθεί: 1) με τον θάνατο, 2) με τη θέληση του ενός των συζύγων ή 3) με τη θέληση κάποιου τρίτου. Ο σύζυγος είχε τη δυνατότητα να αποπέμψει τη σύζυγό του, αλλά και εκείνη να εγκαταλείψει τη συζυγική στέγη. Ωστόσο κι ένα τρίτο πρόσωπο είχε το δικαίωμα να λύσει έναν γάμο («αφαίρεσις»). Ο τρίτος αυτός μπορεί να ήταν ο πατέρας της γυναίκας. Επίσης, και από τους αγχιστείες της «επικλήρου», δηλαδή γυναίκας που μένει μόνη εκπρόσωπος ορισμένου οίκου, μπορούσε κάποιος να λύσει τον γάμο. Η επίκληρος ήταν το μέσον διά του οποίου μεταβιβαζόταν στους άρρενες κληρονόμους, δηλαδή στους γιους της, η οικογενειακή περιουσία. Ο νόμος όριζε η επίκληρος γυναίκα να παίρνει ως σύζυγο τον πλησιέστερο αγχιστέα της, προκειμένου να μην μεταβιβαστεί η περιουσία σε άλλους εκτός οίκου. Κατά τη στιγμή θανάτου του πατέρα, σε περίπτωση που η επίκληρος ήταν ήδη παντρεμένη, αλλά δεν είχε αποκτήσει γιους, ο πλησιέστερος αγχιστέας είχε το δικαίωμα να λύσει τον γάμο της, ασκώντας «αφαίρεση επίκληρου», για να την παντρευτεί ο ίδιος μετά από απόφαση δικαστηρίου (επιδικασία)¹⁹⁸.

Όλη η πλοκή του μυθιστορήματος της Claude Mossé και η κύρια ανθρωποκτονία του Νικόστρατου στηρίζεται στον νόμο της επίκληρης γυναίκας της Πλαγγόνας. Η Πλαγγόνα μένοντας απροστάτευτη μετά τον θάνατο του αδερφού της Νικόστρατου έπρεπε σύμφωνα με τον νόμο να παντρευτεί τον πλησιέστερο συγγενή της, που ήταν ο θείος της Διόγνητος. Αυτή ήταν τώρα κληρονόμος της περιουσίας του αδερφού της. Ο θείος είχε το δικαίωμα να διεκδικήσει την κληρονομιά με το να την παντρευτεί. Είχε, όμως, και τη δυνατότητα να αποποιηθεί αυτό το δικαίωμα, αν το ήθελε¹⁹⁹. Τα αισθήματα δεν έπαιζαν κανέναν ρόλο ούτε λαμβάνονταν υπόψη από τον νόμο: «Ο

¹⁹⁵ Όπ.π., σ. 18.

¹⁹⁶ Όπ.π., σ. 116.

¹⁹⁷ Όπ.π., σ. 135.

¹⁹⁸ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 172-174.

¹⁹⁹ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θέμελιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 143-148.

νόμος που αποσκοπούσε στην διατήρηση της πατρογονικής περιουσίας στους κόλπους της ίδιας της οικογένειας χωρίς να προβλέπει τον ενδεχόμενο δεσμό δύο νεαρών ανθρώπων»²⁰⁰. Ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι και η μητέρα της Πλαγγόνας, η θεία του Αριστοκλή, η οποία είχε δύο γάμους: «Ήταν παντρεμένη με τον Κτησία από την Κηφισιά με τον οποίο απέκτησε μία κόρη που πέθανε σε μικρή ηλικία. Ο Κτησίας την αρραβώνιασε στη συνέχεια με τον θείο Ανθεμίωνα με την προίκα που είχε πάρει από τον πατέρα της. Και αυτό συνέβη διότι όταν πέθανε ο αδερφός του Κτησία, άφησε κληρονόμο την κόρη του την οποία διεκδίκησε ο Κτησίας, όπως ο νόμος του έδινε το δικαίωμα, για να μην φύγει η περιουσία από την οικογένεια»²⁰¹. Και σε αυτό το σημείο ο Αριστοκλής εκφράζει πόσο άδικος και «αυταρχικός» είναι ο νόμος, ο οποίος μπορεί να διαλύσει έναν γάμο «ίσως ευτυχισμένο»²⁰².

Λύση του γάμου επέρχεται και από τον σύζυγο. Ήταν υποχρεωμένος να λύσει το γάμο με τη μοιχαλίδα σύζυγό του, αλλιώς καταδικαζόταν σε «ατιμία». Όταν δε η μοιχεία λάμβανε χώρα εντός του οίκου, ο σύζυγος είχε το δικαίωμα να φονεύσει τον εραστή. Αντίθετα, στο Σπαρτιατικό δίκαιο δεν υπήρχε μοιχεία. Η Σπαρτιάτισσα γυναίκα μπορούσε να έχει σχέσεις με άνδρα εκτός του οίκου της. Εκείνο που ενδιέφερε ήταν μόνο να κάνει υγιή παιδιά²⁰³.

Στο μυθιστόρημά μας ο αργυροχρυσόχοος Παμμένης θα μπορούσε να είναι ο δράστης του φόνου του Νικόστρατου, δεδομένου ότι ο Νικόστρατος είχε σχέσεις ερωτικές με τη σύζυγό του. Ο νόμος τού έδινε το δικαίωμα να τον σκοτώσει αν τον έπιανε επ' αυτοφώρω. Πρόκειται για τον νόμο του Δράκοντα περί μοιχείας²⁰⁴. Αλλά και ο πατέρας, «κύριος» της κόρης του, θα μπορούσε νόμιμα να σκοτώσει επιτόπου κάποιον που ερωτοτροπούσε μαζί της. Σε ανάλογη περίπτωση στο έργο «τα πράγματα διευθετήθηκαν». Ο νέος που ερωτοτροπούσε, ο Αριστόμαχος, κατέβαλε τρεις χιλιάδες δραχμές στον πατέρα της κοπέλας²⁰⁵.

Η προίκα

Η προίκα δινόταν στη γυναίκα που έφευγε από την οικογένειά της, για να παντρευτεί. Με αυτά που της έδιναν, ήταν σαν να εφαρμόζονταν τα κληρονομικά της

²⁰⁰ Όπ.π., σ.σ. 149-150.

²⁰¹ Όπ.π., σ. 26.

²⁰² Όπ.π., σ. 26.

²⁰³ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 174-176.

²⁰⁴ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 226-227.

²⁰⁵ Όπ.π., σ. 125.

δικαιώματα πάνω στην οικογενειακή περιουσία. Κατά κανόνα η σύσταση της προίκας συνόδευε τη σύναψη της εγγύης. Παράλληλα, και η πόλη είχε το δικαίωμα να ασκήσει αγωγή σ' όποιον είχε την οικονομική δυνατότητα και δεν είχε φροντίσει να προικίσει τη γυναίκα της οποίας ήταν κύριος. Παρόλα αυτά, η προίκα δεν ήταν προϋπόθεση ουσιώδους εγκυρότητας του γάμου. Σε περίπτωση λύσης του γάμου υπήρχε η υποχρέωση επιστροφής της προίκας, των όσων δηλαδή είχαν συμφωνηθεί²⁰⁶.

Και επανερχόμαστε στην προσωπική ιστορία του ρήτορα Δημοσθένη, ο οποίος δεν μπόρεσε να μορφωθεί, όπως θα του επέτρεπε λογικά η περιουσία του. Το γιατί μάς το αναφέρει ο Αριστοκλής: *«(ο πατέρας του) έδωσε και στις δύο (την γυναίκα του και την κόρη του) μεγάλες προίκες. Όμως η επιλογή των κηδεμόνων της γυναίκας και των παιδιών του αποδείχτηκε καταστροφική διότι, εκείνοι, κυρίως ο Άφοβος, βιάστηκαν να καταχραστούν την περιουσία την οποία όφειλαν να διαχειρίζονται μέχρι την ενηλικίωση του αγοριού (Δημοσθένη)»*²⁰⁷. Και σε άλλο σημείο μαθαίνουμε ότι ο Αριστοκλής από τον αρραβώνα του με την Πλαγγόνα πήρε προίκα από τον αδερφό της, τον Νικόστρατο, *«οκτώ χιλιάδων δραχμών»*²⁰⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ποσό των δύο χιλιάδων δραχμών ήταν μια μικρή προίκα για τη μητέρα του Αριστοκλή, όταν την πάντρεψε ο πατέρας της: *«Χρεοκόπησε όμως και όταν ήρθε η ώρα να αρραβωνιάσει την μητέρα με τον πατέρα μου, της έδωσε για προίκα μόνο δύο χιλιάδες δραχμές»*²⁰⁹. Μια μικρή προίκα μπορούσε, όμως, να αντισταθμιστεί με μια αριστοκρατική καταγωγή: *«Από την άλλη ο Δημέας είναι πλούσιος. Δεν μπορώ να διανοηθώ ότι καταδέχτηκε να παντρευτεί μια γυναίκα κατώτερης τάξης»*. *«Κατ' αρχάς κάνεις λάθος ως προς την θεία. Μπορεί ο πατέρας της να την πάντρεψε με μικρή προίκα, διότι οι δουλειές του δεν είχαν πάει καλά, αλλά η οικογένειά της είναι παλαιά οικογένεια της Αθήνας που κάποτε γνώρισε δόξες... Όπως όλοι οι νεόπλουτοι, καμάρωνε παίρνοντας μια αριστοκράτισσα, έστω φτωχή»*²¹⁰.

Οι σχέσεις γονέων και τέκνων και το ζήτημα των νόθων γιων

Οι γιοι διακρίνονταν σε γνήσιους και νόθους. Γνήσιοι θεωρούνταν εκείνοι που προέρχονταν από γάμο βάσει συνοίκησης και με προηγούμενη εγγύη. Χρειάζονταν όμως και η σχετική δήλωση του πατέρα τη δέκατη μέρα της γέννησής του, κατά την

²⁰⁶ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 176-180.

²⁰⁷ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 16.

²⁰⁸ Όπ.π., σ. 20.

²⁰⁹ Όπ.π., σ. 73.

²¹⁰ Όπ.π., σ.σ. 201-202.

παρουσίασή του στη φατρία. Μπορούσαν να θεωρηθούν ως γνήσιοι και οι γιοι – ύστερα από νομιμοποίηση – που είχαν αποκτηθεί εκτός γάμου από μητέρα αστή-ατθίδα. Έχουμε τους νόθους εξ αστής και τους νόθους εκ ξένης. Οι νόθοι εκ ξένης δεν είχαν τη δυνατότητα να νομιμοποιηθούν, και μάλιστα ούτε ως πολίτες της πόλης (σύμφωνα με το ψήφισμα του Περικλή 451/450), εκτός κι αν εκδιδόταν ψήφισμα πολιτογράφησης υπέρ αυτών. Ο νόθος εξ αστής ήταν αστός και άρα πολίτης μετά την ενηλικίωσή του· μπορούσε, όμως, με την αναγνώριση του πατέρα του να γίνει γνήσιος γιος και να είναι μέλος του οίκου του πατέρα του²¹¹. Στο έργο, η τεκνοποιία, ως πρωταρχικός σκοπός του γάμου, ομολογείται δια στόματος του θείου Διόγνητου: «σε αυτό πρωτίστως χρειάζεται η σύζυγος»²¹². Πολλές ήταν οι δικαστικές διαμάχες με θέμα τη γνησιότητα των τέκνων. Πολύκροτη ήταν εκείνη του Βοιωτού γιου του Μαντία από το Θορικό και τον ετεροθαλή αδερφό του Μαντίθεο: «η μητέρα του είχε αναγκάσει τον Μαντία να τους αναγνωρίσει, να τους εγγράψει στον δήμο του και να τους παρουσιάσει στη φατρία του. Τότε ο Βοιωτός πήρε το όνομα του πατέρα του Μαντία, Μαντίθεος, προς μεγάλη δυσaréσκεια του νόμιμου γιου του, που είχε κι εκείνος το ίδιο όνομα. Χάρη στην υπεράσπιση του Δημοσθένη ο Μαντίθεος κέρδισε τελικά την δίκη κι ο Βοιωτός υποχρεώθηκε να ξαναπάρει το αρχικό του όνομα»²¹³.

Όσον αφορά στους γάμους με ξένες γυναίκες, πληροφορούμαστε από το έργο της Claude Mossé ότι στην Αίγινα οι προϋποθέσεις πολιτογράφησης δεν είναι τόσο αυστηρές. Ένας γάμος με ξένη είναι νόμιμος, όταν η οικογένειά της είναι εγκατεστημένη από καιρό στην πόλη. Πριν το ψήφισμα του Περικλή τα πράγματα ήταν πιο εύκολα. Κι εδώ γίνεται αναφορά στον Θεμιστοκλή και τον Κίμωνά που παρότι ήταν νόθοι, γιατί οι μητέρες τους ήταν ξένες, «δεν τους εμπόδισε να δοξάσουν την Αθήνα χαρίζοντάς της τις μεγαλύτερες στρατιωτικές επιτυχίες!»²¹⁴.

Σε σχέση με την πατρική εξουσία υπήρχαν ο θεσμός της επιβεβαίωσης και της αποκήρυξης. Κατά τον θεσμό της επιβεβαίωσης ο γιος, ακόμη κι όταν ήταν ενήλικος, όφειλε να ζητά τη συγκατάθεση του πατέρα του για τον γάμο του. Όμως, δεν γνωρίζουμε αν αυτό το επέβαλε κάποιος νόμος ή οι κοινωνικές αντιλήψεις. Η αποκήρυξη σήμαινε αποπομπή του γιου από τον οίκο και γινόταν με κήρυκα, ο οποίος

²¹¹ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 180-183.

²¹² Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 147.

²¹³ Όπ.π., σ.σ. 115-116.

²¹⁴ Όπ.π., σ.σ. 198-199.

ανακοίνωνε την πατρική απόφαση σε όλα τα μέλη της πόλης. Επρόκειτο για τιμωρία σε παραπτώματα του γιου που θεωρούνταν σοβαρά. Πάντως, σε μια οικογένεια μπορούσαν να ζουν περισσότεροι πολίτες που μοιράζονταν την ευθύνη του οίκου. Ο πρώτος μεταξύ ίσων βέβαια, απολάμβανε τον σεβασμό και την τιμή των ενήλικων γιων του²¹⁵. Ο δράστης στη δολοφονία του Νικόστρατου, ο Νικοκλής, είχε αποκληρωθεί από τον πατέρα του μετά από το παράπτωμά του να διατηρεί ερωτικές σχέσεις με τη γυναίκα του πατέρα του. Μάλιστα, η Σαμία είχε αποκτήσει γιο με τον Νικοκλή και ζητούσε από τον Δημέα, που την είχε σπίτι του ως παλλακίδα, να τον αναγνωρίσει ως νόμιμο. Ο μεγάλος του γιος δεν συμφωνούσε και ο Νικοκλής προσπαθούσε να τον πείσει. Όταν από τυχαία συνομιλία ο Δημέας έμαθε ότι η Σαμία ήταν ερωμένη του γιου του Νικοκλή και το παιδί ήταν δικό του, τον έδιωξε από το σπίτι και στη διαθήκη του άφησε όλη την περιουσία στον πρωτότοκο γιο του από τον πρώτο του γάμο²¹⁶.

Η υιοθεσία

Με πράξη του αρχηγού του οίκου («ποίησης») μπορούσε κάποιος να αποτελέσει μέρος της οικογένειας με υιοθεσία, αρκεί ο αρχηγός να μην είχε νόμιμους γιους. Ο υιοθετούμενος δεν μπορούσε να συντάξει διαθήκη, αλλά και κατά τον θάνατό τους, αν υπήρχαν αγχιστείες καλούνταν εκείνοι στην κληρονομιά του υιοθετήσαντος. Αν στον οίκο υπήρχε επίκληρος κόρη, τα πράγματα ήταν πιο περίπλοκα, αλλά δεν απαγορευόταν η υιοθεσία²¹⁷. Στο μυθιστόρημά μας ο Νικοκλής – δράστης στον φόνο του Νικόστρατου – είχε υιοθετηθεί από τον θείο του Νικόστρατου, ενώ εκείνος ήταν οικονομικά κατεστραμμένος. Θα έπρεπε μάλιστα να ανακοινώσει στους φατρίτες την υιοθεσία του Νικοκλή, για να ολοκληρωθεί επίσημα η πράξη²¹⁸. Ο Διόγνητος, ο θείος, στον γάμο του με την Πλαγγόνα εξασφάλιζε μια περιουσία και ο Νικοκλής την «προοπτική μιας σπουδαίας κληρονομιάς... αρκεί ο θείος, αν παντρευόταν την ξαδέρφη όπως σχεδίαζε, να μην αποκτούσε αγόρι, γιατί τότε ο Νικοκλής έπρεπε να την μοιραστεί μαζί του»²¹⁹. Εξάλλου, το 18^ο κεφάλαιο του μυθιστορήματος είναι αφιερωμένο στη δίκη με θέμα υπόθεση υιοθεσίας. Ο Κλεοφράδης, γιος μιας χήρας που είχε

²¹⁵ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 183-186.

²¹⁶ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 192, 202.

²¹⁷ Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 187-188.

²¹⁸ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 189-190, 243.

²¹⁹ Όπ.π., σ. 194.

εγκατασταθεί στο σπίτι του θείου Θεοδώρου, ισχυριζόταν ότι είχε υιοθετηθεί. Ο θείος δεν είχε προλάβει να τον παρουσιάσει στην φατρία και τον δήμο του. Κατά συνέπεια, αμφισβητούνταν η νομιμότητα της υιοθεσίας και ο ρόλος της χήρας. Η υπόθεση αφορούσε κληρονομική διαφορά άνω των 5.000 δραχμών και θα εκδικαζόταν από δικαστήριο 401 μελών. Ο Ευκτήμονας, όμως, είχε αφήσει διαθήκη κι έτσι πιστοποιούσε την υιοθεσία και, παρότι ο Κλεοφράδης με τη μαρτυρία του Αριστοκλή επικαλέστηκε την καλή σχέση με τον θείο του, έχασε την δίκη²²⁰. Η περίπτωση υιοθεσίας που βασιζόταν σε διαθήκη, ήταν μια περίπλοκη υπόθεση. Οι νόμιμοι κληρονόμοι μπορούσαν να αμφισβητήσουν την υιοθεσία, αν ο διαθέτης στερούσαν τα λογικά του ή βρισκόταν υπό την επίδραση γυναίκας. Ο Θεόδωρος ισχυρίστηκε στη δίκη ότι ο θείος του υιοθέτησε τον Κλεοφράδη υπό την επίδραση γυναίκας, της χήρας που έμενε σπίτι του. Όμως, η υιοθεσία είχε γίνει ζώντος του θετού πατέρα κι έτσι αντικρούστηκαν τα επιχειρήματα του Θεόδωρου με αποτέλεσμα να χάσει τη δίκη²²¹.

Η γυναίκα και ο «κύριός» της

Ως φορέας των δικαιωμάτων της γυναίκας ήταν πάντα κάποιος άνδρας, ο πατέρας της ή ο αδερφός της αν δεν υπήρχε πατέρας, ή ο σύζυγός της αν ήταν παντρεμένη ή ο μεγαλύτερος από τους γιους της αν ήταν χήρα με ενήλικους γιους. Με την προίκα εξαντλούνταν όλα τα κληρονομικά της δικαιώματα («επίτροικος»). Αν στον οίκο δεν υπήρχαν γιοι, η γυναίκα «επίκληρος» παραλάμβανε όλη την κληρονομιά. Δεν μπορούσε, όμως, να είναι κύριος του κλήρου παρά μόνο η γέφυρα μέσω της οποίας περνούσε η κληρονομιά στους γιους. Ο νόμος όριζε η επίκληρος να έρχεται στον πλησιέστερο συγγενή. Αυτός είχε το δικαίωμα να την παντρευτεί, έστω κι αν ήταν παντρεμένη (διαδικασία της αφαίρεσης). Η γέννηση γιου συνέδεε τη γυναίκα με τον οίκο του συζύγου της. Η «γραφή κακώσεως» αφορούσε αγωγή κακομεταχείρισης επίκληρης γυναίκας, αλλά και η καταγγελία «εισαγγελία» ήταν επέμβαση υπέρ των συμφερόντων της ενόπιον άρχοντα²²². Στο Αττικό δίκαιο υπήρχε και η επιτροπία, στην οποία έθεταν κυρίως τους ανήλικους. Τρία τα είδη της επιτροπίας: η εκ διαθήκης, η νόμιμος και η δοτή. Από τη στιγμή που γινόταν πολίτης, ο ανήλικος είχε δικαιοπρακτική ικανότητα και ήταν ο ίδιος φορέας δικαιωμάτων²²³.

²²⁰ Όπ.π., σ.σ. 176-183.

²²¹ Όπ.π., σ.σ. 186-187.

²²² Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷, σ.σ. 188-189.

²²³ Όπ.π., σ.σ. 194-196.

Παλλακεία

Ο άνδρας δεν είχε τη δυνατότητα να έχει περισσότερες από μία νόμιμες γυναίκες. Δεν απαγορευόταν, όμως, να έχει μία παλλακίδα, η οποία διέμενε στο σπίτι του άνδρα και είχε στενές σχέσεις μαζί του. Η λέξη *εταίρα* δεν υποδήλωνε ότι η γυναίκα ζει με τον άνδρα, ενώ η λέξη *πόρνη* χρησιμοποιείτο για τη γυναίκα που πρόσφερε τις σεξουαλικές υπηρεσίες με αντάλλαγμα. Υπήρχαν οι παλλακίδες, τις οποίες εκτιμούσαν για να γεννήσουν ελεύθερα παιδιά, αλλά και εκείνες που ήταν δούλες του άνδρα, με συνέπεια και τα παιδιά τους να είναι δούλοι. Η παλλακίδα μπορούσε να είναι ξένη που είχε γεννηθεί ελεύθερη. Αντίθετα, η παλλακίδα που θα γεννούσε ελεύθερα παιδιά ήταν δυνατόν να είναι κόρη Αθηναίου πολίτη. Στην περίπτωση αυτή έμοιαζε με τον γάμο, αλλά δεν υπήρχε «εγγύη». Αν υπήρχε ψήφισμα που καθιστούσε το παιδί παλλακίδας γνήσιο, μάλλον καταργήθηκε στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ.. Στον 4^ο αιώνα π.Χ. μόνο τα παιδιά μιας νόμιμα παντρεμένης ήταν γνήσια²²⁴.

²²⁴ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 141-143.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΓΕΝΕΣΗΣ ΚΑΙ ΣΕ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

5.1 Περιουσία: περιουσία και ιδιοκτήτες, ορυχεία, μίσθωση, δάνεια και ασφάλεια

Περιουσία και ιδιοκτήτες

Οι αθηναϊκοί νόμοι που ήταν σχετικοί με την περιουσία ήταν απλοί. Πριν την εφεύρεση των χρημάτων, το πιο σημαντικό είδος περιουσίας ήταν η γη μαζί με τα κτίρια που βρίσκονταν πάνω σ' αυτή και τις καλλιέργειες. Επίσης, είδος περιουσίας αποτελούσαν και οι δούλοι. Μπορούσε ακόμα να κατέχει κανείς ζώα, πλοία, έπιπλα, ρούχα, κοσμήματα διάφορα μέταλλα, όπως χρυσό. Από τον 6^ο αιώνα π.Χ. υπήρχε και το χρήμα σε μορφή νομισμάτων. Κάθε άτομο είχε τη δυνατότητα να κατέχει κάποιο από τα παραπάνω είδη περιουσίας. Ο ξένος δεν μπορούσε να κατέχει γη ή κτίρια στην Αττική, όπως και ο δούλος δεν είχε δικαίωμα κατοχής σε τίποτα. Τα αδέρφια είχαν τη δυνατότητα να κατέχουν από κοινού το ίδιο περιουσιακό στοιχείο που κληρονόμησαν από τον πατέρα τους²²⁵.

Έτσι και στο έργο βλέπουμε τον Αριστοκλή να μοιράζεται την κληρονομιά που άφησε ο πατέρας του με τον αδερφό του Δημήτριο. Όσον αφορά στη γη, επρόκειτο για ένα κτήμα δυόμισι χιλιάδων πλέθρων περίπου, με δέντρα κι έναν αμπελώνα. Είκοσι δούλοι δούλευαν στο κτήμα με τον Τύρωνα οικονόμο. Επρόκειτο για δούλους απόλυτης εμπιστοσύνης, τους οποίους είχε αγοράσει ο πατέρας τους. Στην αγορά πουλούσαν καθημερινά τα ξύλα και το κρασί που τους περίσσευε. Με τα χρήματα που κέρδιζαν, πλήρωναν τους φόρους καλύπτοντας και άλλες ανάγκες²²⁶.

Η κληρονομιά ήταν ο συνηθισμένος τρόπος απόκτησης της περιουσίας. Η πολιτεία μπορούσε να επιβάλει δήμευση ως ποινή. Άλλοι τρόποι απόκτησης περιουσίας ήταν η πώληση ή η δωρεά. Ο κύριος είχε το δικαίωμα να διαθέσει την περιουσία του, όπως ήθελε. Τα γνήσια τέκνα ενός νεκρού, και συγκεκριμένα τα άρρενα τέκνα, αποκτούσαν

²²⁵ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 205-206.

²²⁶ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 33-34.

την περιουσία του χωρίς διατυπώσεις. Ωστόσο, και ο υιοθετημένος γιος ήταν δυνατόν να κληρονομήσει, αν είχε υιοθετηθεί ζώντας του υιοθετούντος. Στους ανήλικους και στις γυναίκες δεν επιτρεπόταν να διαθέσουν την περιουσία τους. Ο άνδρας που κατείχε αξίωμα, περιοριζόταν ως προς τη διάθεση της περιουσίας του, μέχρι να υποστεί την «εύθυνα» για την περίπτωση κατάχρησης δημοσίου χρήματος²²⁷.

Έχουμε ήδη αναφερθεί σε υπόθεση διαφθοράς -δωροδοκίας-, στην οποία ήταν αναμειγμένος ο ρήτορας Δημοσθένης²²⁸. Επίσης, έχουμε ήδη μιλήσει για περιγραφή δίκης με υπόθεση υιοθεσίας και κληρονομικές αξιώσεις από υιοθετημένο γιο θανόντος. Στην περίπτωση αυτή, στο δικαστήριο είχε παρουσιαστεί διαθήκη του αποθανόντος, με την οποία τον υιοθετούσε. Οι άλλοι διεκδικητές, ο Θεόδωρος εν προκειμένω, ισχυριζόταν ότι ήταν άκυρο το έγγραφο, διότι ο αποθανών το συνέταξε ενώ στερούνταν τα λογικά του ή είχε επηρεαστεί από την γυναίκα που έμενε μαζί του, ή και ακόμα ότι ήταν πλαστή η διαθήκη²²⁹.

Πάντως, τα σπουδαιότερα χαρακτηριστικά της κληρονομιάς στην αρχαία Αθήνα ήταν: ο ακίνητος χαρακτήρας της περιουσίας, ο ρόλος της «επικλήρου» για την εξασφάλιση της κληρονομικής διαδοχής σε κάποιον, η έγγραφη διαθήκη που θα μπορούσε να παραποιηθεί εύκολα, η δυσκολία απόδειξης συγγενειών, η έλλειψη επίσημων πιστοποιητικών γέννησης και τέλος η ασάφεια του δικαίου²³⁰.

Τα ορυχεία

Τα ορυχεία στην περιοχή του Λαυρίου, στην Αττική, ήταν από τα πιο πλούσια ορυχεία της Ελλάδας. Όποιος ήθελε να ανοίξει ή να δουλέψει ένα ορυχείο, όφειλε να το δηλώσει στους «πωλητές» (τους πωλητές της δημόσιας περιουσίας). Ήταν αδίκημα να εκμεταλλεύεται κανείς αδήλωτο ορυχείο. Έπρεπε να μισθώσει απ' αυτούς το ορυχείο για περίοδο μερικών ετών. Η περίοδος μίσθωσης ενός ορυχείου σε λειτουργία ήταν για τρία χρόνια. Για νέο ορυχείο που μεταβιβαζόταν σε νέο μισθωτή, παρεχόταν μεγαλύτερος χρόνος μίσθωσης. Αυτό που δεν είναι ξεκάθαρο, είναι το νομικό καθεστώς του εδάφους που βρισκόταν πάνω σε ένα ορυχείο. Μερικά ορυχεία βρίσκονταν στη γη ιδιωτών. Μπορεί η πολιτεία να αγόραζε μέρος της γης του ιδιώτη

²²⁷ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 206-207.

²²⁸ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 93.

²²⁹ Όπ.π., σ.σ. 178, 185.

²³⁰ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ. 169.

γύρω από το ορυχείο ή ο ιδιώτης να έπαιρνε ενοίκιο για τη γη που παραχωρούσε. Ο «μεταλλικός» νόμος αναφερόταν σε αδίκημα, όταν κάποιος εμποδίζει άλλον από την εκμετάλλευση του ορυχείου. Συνήθως, ο ιδιοκτήτης του κτήματος ήταν αυτός που παρεμπόδιζε τον μισθωτή να έχει πρόσβαση στο ορυχείο του. Οι δίκες αυτές, γνωστές ως «μεταλλικαί δίκαι», έρχονταν ενώπιον των θεσμοθετών και κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. γίνονταν δεκτές κάθε μήνα. Η εκμετάλλευση αδήλωτου ορυχείου κατά κανόνα έγειρε μήνυση και μπορούσε κάθε πολίτης να καταφύγει σ' αυτήν²³¹.

Ο Αριστοκλής στο έργο της Claude Mossé, με αφορμή την αναζήτηση χρημάτων για να πραγματοποιήσει το σχέδιο φυγής του με την Πλαγγόνα, βρίσκεται στη μεταλλευτική ζώνη του Λαυρίου, στο Θορικό και μας δίνει την εικόνα, την οποία αναγνωρίζει ως εντελώς διαφορετική από την υπόλοιπη Αττική: «*Τα εργαστήρια κατεργασίας του μετάλλου βρίσκονταν κι αυτά στον Θορικό, αλλά η εκμετάλλευση εκτεινόταν σε ολόκληρη την περιοχή του Λαυρίου, περιλαμβανομένων των δήμων Νάπης, Σουνίου και Αναφλύστου*»²³². Επισημαίνει τη μίσθωση εργασίας δούλων: «*Όσοι εργάζονται στο εργαστήριό μου είναι δικοί μου, αλλά τους μεταλλωρύχους τους μισθώνουμε από τον ιδιοκτήτη τους γιατί δεν έχουμε να αγοράσουμε έναν επαρκή αριθμό δούλων*»²³³. Ο Αριστοκλής δίνει την εικόνα για τις συνθήκες ζωής και εργασίας στα ορυχεία του Λαυρίου: «*τα απάνθρωπα μέρη που θύμιζαν τον Άδη*», «*...μία ομάδα μεταλλωρύχων ανέβαινε από το μεταλλείο του Φανόδημου και του Αγνώνα. Ήταν μισόγυμνοι, ισχυροί και κάτωχροι*»²³⁴. Ο Φανόδημος, όμως, του οποίου οι πρόγονοι ήταν κι αυτοί παλιότερα ανάδοχοι στα μεταλλεία του Λαυρίου, τον καθησυχάζει λέγοντας: «*Ναι, αλλά οι μεταλλωρύχοι είναι δούλοι. Όταν πεθαίνουν τους αντικαθιστούμε όπως σου εξήγησα προηγουμένως*», και παραδέχεται ότι: «*Πρέπει να μην έχει κανείς που την κεφαλή κλίνει για να δεχτεί να κερδίζει το ψωμί του κάτω από τέτοιες συνθήκες*»²³⁵.

Η μίσθωση

Επειδή μιλήσαμε για μίσθωση δούλων στα ορυχεία, θα δούμε το θέμα σε γενικές γραμμές. Ο κύριος μιας περιουσίας επέτρεπε σ' έναν ενοικιαστή (τον μισθωτή) να έχει την κατοχή και χρήση της περιουσίας για ορισμένα έτη σε αντάλλαγμα της καταβολής

²³¹ Όπ.π., σ.σ. 211-213.

²³² Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 166.

²³³ Όπ.π., σ. 166.

²³⁴ Όπ.π., σ.σ. 167-168.

²³⁵ Όπ.π., σ. 168.

ενοικίου. Μια μίσθωση δεν επικυρωνόταν με γραπτή συμφωνία, για να είναι έγκυρη. Όταν ο εκμισθωτής ήταν η πολιτεία ή ένας δήμος, οι όροι μίσθωσης καταγράφονταν σε πέτρα. Αν ο μισθωτής παρέλειπε να καταβάλει ενοίκιο, υπήρχαν νόμοι που τον ανάγκαζαν να πληρώσει. Κάποιες φορές έχανε και τα πολιτικά του δικαιώματα, μέχρι να πληρώσει²³⁶.

Δάνεια και ασφάλεια

Ένας άνδρας μπορούσε να δανείσει χρήματα σε κάποιον άλλο και να ζητήσει πληρωμή τόκου επί του δανείου. Το συνηθισμένο επιτόκιο ήταν 1/100 τον μήνα. Όμως, γενικά αφορούσε συμφωνία μεταξύ δανειστή και οφειλέτη. Αν κάποιος δανειζόταν χρήματα και δεν τα επέστρεφε, ο πιστωτής μπορούσε να γίνει κύριος της περιουσίας του ή αυτού του ίδιου (ως δούλου). Η δουλεία λόγω χρεών καταργήθηκε από τον Σόλωνα στις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ.. Για τον κίνδυνο κατάσχεσης της περιουσίας, ο δανειζόμενος είχε συμφέρον να ενεχειριάσει ένα συγκεκριμένο περιουσιακό στοιχείο. Αυτό ενθάρρυνε και τον δανειστή, γιατί τον εξασφάλιζε σε περίπτωση που δεν έπαιρνε τα χρήματά του πίσω. Έτσι, προσφερόταν περιουσία ως ασφάλεια για κάθε δάνειο. Το ενέχυρο ήταν η πιο απλή μορφή ασφάλειας. Η γη και τα σπίτια ήταν οι πιο σίγουρες εξασφαλίσεις. Το ναυτοδάνειο ήταν τύπος δανείου σημαντικός, στο οποίο ένας πλοίαρχος ή ένας έμπορος δανειζόταν χρήματα με εγγύηση ένα σκάφος και το φορτίο του. Αυτό ενέπιπτε στους εμπορικούς ναυτικούς νόμους²³⁷. Αυτό το θέμα θα το εξετάσουμε στο κεφάλαιο σχετικά με το εμπόριο. Ο ξάδερφος του Αριστοκλή, ο Νικόστρατος, είχε συνάψει τέτοιο δάνειο με τον μέτοικο Διονυσόδωρο²³⁸. Αλλά και ο Αριστοκλής καταφεύγει στον δανεισμό χρημάτων, για να πραγματοποιήσει το σχέδιο φυγής του με την Πλαγγόνα. Κατ' αρχήν επιθυμούσε να δανειστεί από φίλους, για να αποφύγει τον τόκο. Η τελική λύση ήταν ο τραπεζίτης Φορμίωνας. Τότε, όμως, έπρεπε να προβεί σε υποθήκευση μέρους της περιουσίας του: *«Θα μου χορηγήσει ένα δάνειο και θα βάλω υποθήκη σε ένα τμήμα του κτήματός μας στον Σφηττό»*²³⁹. Η διαδικασία που ακολουθούνταν στην περίπτωση αυτή, περιγράφεται στο έργο ως εξής: *«Πρέπει να πας να βρεις τον Κίττο, τον δούλο που διαχειρίζεται την τράπεζά μου με εξαιρετική*

²³⁶ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 217-219.

²³⁷ Όπ.π., σ.σ. 220-224.

²³⁸ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 71.

²³⁹ Όπ.π., σ. 154.

τιμότητα. Εκείνος θα σου εξηγήσει τα καθέκαστα. Πρέπει να χαράζει το ποσό του δανείου και την αξία της υποθήκης σε έναν λίθινο όρο τον οποίο θα τοποθετήσει σε έναν από τα χωράφια σου». Η τράπεζα του Φορμίωνα βρισκόταν στον Πειραιά κοντά στην Μακρά Στοά. «Εκεί στέκονταν οι αργυραμοιβοί, μπροστά στα τραπέζια τους. Η τράπεζα του Φορμίωνα ξεχώριζε... ήταν γεμάτη από αρκετούς πελάτες που είχαν έρθει να ανταλλάζουν ξένα νομίσματα και να καταθέσουν ρευστό στις θυρίδες». Ο Κίττος του επανέλαβε τη διαδικασία: «πρέπει να στείλω έναν από τους βοηθούς μου να εξετάσει το κτήμα σου και να τοποθετήσει έναν πέτρινο οροθέτη στον οποίο θα αναγράψω το ύψος της υποθήκης και την αξία του δανείου που θα σου παραχωρήσει η τράπεζα. Ο τόκος θα είναι πολύ χαμηλότερος απ' ό,τι είναι σε ένα ναυτιλιακό δάνειο»²⁴⁰. Η υποθήκευση γης δεν ήταν κάτι απλό και ευχάριστο: «λυπόμουν που αναγκάστηκα γι αυτόν τον λόγο να υποθηκεύσω την γη μου, πράγμα που ποτέ δεν είχε πράξει ο πατέρας μου όσο ζούσε»²⁴¹. Ο Αριστοκλής είχε προσπαθήσει να αποφύγει την υποθήκευση της γης του²⁴², πράγμα που τελικά δεν κατάφερε.

5.2 Εμπορική δραστηριότητα: εργασία, εμπόριο, ναυτικό εμπόριο, εμπορικοί νόμοι

Εργασία

Το πρώτο καθήκον ενός Αθηναίου ήταν να συντηρεί τον εαυτό του και την οικογένειά του. Υπήρχε και νόμος κατά της σκηνιρίας. Ο Δράκων είχε θεσπίσει νόμο για την έντιμη πηγή απόκτησης χρημάτων για τα προς το ζην, με προβλεπόμενη ποινή τον θάνατο. Ο Σόλων ελάφρυνε την ποινή σε πρόστιμο 100 δραχμών ή στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων. Ο Αθηναίος ήταν ελεύθερος να διαλέξει τον τρόπο που θα κέρδιζε την ζωή του, αρκεί να ήταν έντιμος²⁴³. Στο έργο μας, όμως, ο Αριστοκλής επικρίνει τον πλουτισμό ως ανερχόμενη αξία που αδιαφορεί για τον τρόπο πλουτισμού: «Η περιουσία έγινε αξία στην οποία όλοι υποκλίνονταν χωρίς να ενδιαφέρονται να μάθουν πως γινόταν κανείς πλούσιος»²⁴⁴. Αντίθετα, για τους Σπαρτιάτες πιστευόταν ότι

²⁴⁰ Όπ.π., σ.σ. 171-173.

²⁴¹ Όπ.π., σ. 173.

²⁴² Όπ.π., σ.σ. 158, 168.

²⁴³ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 238-239.

²⁴⁴ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 55.

«δεν έχουν αλλοτριωθεί από την συσσώρευση του χρήματος και του χρυσού»²⁴⁵. Επίσης, η επίδειξη του πλούτου ήταν ένα θέμα αποδοκιμαστέο: «ο Μειδίας με ενοχλεί γιατί επιδεικνύει με άσχημο τρόπο τον πλούτο του»²⁴⁶. Ο Αριστοκλής είναι περήφανος για τον πατέρα του: «Είναι όμως γεγονός ότι ο πατέρας μου, ο Αριστοκλείτης, και ο θεός μου ο Ανθεμίων, διαχειρίστηκαν τα αγαθά τους με σύνεση αποφεύγοντας τις περιττές δαπάνες στις οποίες επιδίδονταν οι νεόπλουτοι θέλοντας να δείξουν ότι είναι υπεράνω κάθε κοινού θνητού»²⁴⁷. Η καλή διαχείριση της πατρικής περιουσίας ήταν για τον Αριστοκλή βασική του φροντίδα: «Είχα στα χέρια μου την πραγματεία περί της οικονομικής τέχνης και της διαχείρισης την οποία είχε συνθέσει ο Ξενοφώντας κατά την διάρκεια της εξορίας του στην Πελοπόννησο – με την ελπίδα να μου εμπνεύσει κάποια καλή ιδέα ώστε να διαχειριστώ την περιουσία μας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και να αυξήσω τα έσοδά μας»²⁴⁸. Γι' αυτό και ο πατέρας του είχε αφήσει σ' αυτόν την εποπτεία του οικονόμου που είχε αναλάβει την διαχείριση του κτήματός τους²⁴⁹. Τα πολυτελή σπίτια αποτελούσαν έναν συχνό τρόπο επίδειξης του πλούτου: «...μερικοί εύποροι συμπολίτες, που έδειχναν όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την προσωπική τους άνεση, είχαν χτίσει περίλαμπρα σπίτια σε ορισμένες συνοικίες της περιφέρειας»²⁵⁰. Και αλλού γίνεται λόγος για τον θείο Ανθεμίωνα, ο οποίος ασχολούμενος με το ναυτικό εμπόριο και τα ναυτικά δάνεια αποκόμιζε μεγάλα κέρδη: «Έτσι μπορούσε να φτιάξει ένα ωραιότατο σπίτι. Βέβαια, το σπίτι του δεν συγκρίνονταν με εκείνο του Μειδία στην Ελευσίνα. Αλλά τα δωμάτια γύρω από την κεντρική αυλή ήταν ευρύχωρα»²⁵¹. Όσο για το σπίτι του Μειδία στην Ελευσίνα και την άνετη ζωή που έκανε, έχουμε την εξής περιγραφή: «Αληθινό παλάτι! Και το άρμα με τα λευκά άλογα από την Σικυώνα! Έχετε δει την γυναίκα του πως καμαρώνει μέσα στο αμάξι όταν πηγαίνει στην γιορτή των Ελευσινίων; Κι ας μην μιλήσουμε για τους αμφορείς και τα αγγεία που στιβάζονται στο σπίτι του!»²⁵². Και βέβαια, δεν είναι σπάνιες οι φορές που εκφράζεται στο έργο η παραβίαση των νόμων από τους πλούσιους: «Για δέστε αυτούς τους πλούσιους που πιστεύουν ότι όλα τους επιτρέπονται θεωρώντας ότι οι νόμοι δεν φτιάχτηκαν γι' αυτούς, ότι μπορούν να τους αψηφούν ατιμωρητί!»²⁵³.

²⁴⁵ Όπ.π., σ. 121.

²⁴⁶ Όπ.π., σ. 116.

²⁴⁷ Όπ.π., σ. 17.

²⁴⁸ Όπ.π., σ. 22.

²⁴⁹ Όπ.π., σ. 72.

²⁵⁰ Όπ.π., σ. 13.

²⁵¹ Όπ.π., σ. 25-26.

²⁵² Όπ.π., σ. 17.

²⁵³ Όπ.π., σ. 16.

Το εμπόριο

Ο πιο συνηθισμένος τρόπος για να κερδίσει κανείς τα προς το ζην ήταν η καλλιέργεια ενός προϊόντος ή η κατασκευή και η πώλησή του. Στην Αγορά, στο κέντρο της Αθήνας, όποιος κατασκεύαζε κάτι, το πουλούσε απευθείας στους πελάτες του. Αλλά, υπήρχε και η αγορά του Πειραιά. Η Αγορά στην Αθήνα ήταν η κύρια αγορά για όλη την Αττική. Εκεί, επίσης, οι άνθρωποι συναντιόνταν και συζητούσαν. Όποιος κατηγορούνταν για ανθρωποκτονία, αποκλειόταν από τον χώρο της Αγοράς, ενώ και οι ξένοι δεν επιτρέπονταν να εμπορεύονται εκεί. Υπάρχει, όμως, και αναφορά για τον φόρο «ξενικά», τον οποίον πλήρωναν οι ξένοι, για να έχουν τη δυνατότητα να πωλούν τα εμπορεύματά τους στην Αγορά.

Πιθανόν, οι Αθηναίοι να ονόμαζαν «Αγορά» όλο το αστικό κέντρο και την περιοχή της αγοράς, ενώ τα όρια δεν ορίζονταν με ακρίβεια. Οι αγορανόμοι είχαν τον ρόλο των ελεγκτών της αγοράς, πέντε για την Αθήνα και πέντε για τον Πειραιά, διοριζόμενοι κάθε χρόνο με κλήρωση. Ενδέχεται να υπήρχε και ρύθμιση τιμών. Οι αγορανόμοι επόπτευαν και τη δημόσια τάξη στην Αγορά με το σιτάρι και το αλεύρι να πωλούνται σε ιδιαίτερα σημεία της. Τον 4^ο αιώνα π.Χ. εποπτεύονταν από τους σιτοφύλακες. Τα παραπάνω αφορούν στο λιανικό εμπόριο. Όσο για το χονδρεμπόριο του σιταριού, αυτό το εισήγαγαν από το εξωτερικό και το πουλούσαν στους σιτοπώλες. Οι συναλλαγές αυτές διεξάγονταν στην περιοχή «εμπόριον», στο λιμάνι του Πειραιά. Σε περιόδους έλλειψης του σιταριού στην Αθήνα εισάγονταν νόμοι που απαγόρευαν την εισαγωγή σιταριού σε άλλες αγορές εκτός της Αθήνας. Στις διαδικασίες συνέβαλλαν και οι μετρονόμοι, ελεγκτές μέτρων, με σκοπό την επιθεώρηση μέτρων και σταθμών που χρησιμοποιούσαν οι έμποροι. Επίσης, ο ελεγκτής νομισμάτων εξέταζε τη γνησιότητα των νομισμάτων. Για αδικήματα σχετικά με το εμπόριο η νομική διαδικασία ονομαζόταν «φάσις» και μπορούσε να υποβληθεί από οποιονδήποτε. Αν ο μηνυτής κέρδιζε την υπόθεση, έπαιρνε το μισό²⁵⁴ του προστίμου που επιβάλλονταν στον παραβάτη.

Στο έργο της η Claude Mossé μάς δίνει πληροφορίες για την Αγορά δια στόματος Αριστοκλή: *«Στο κέντρο της πόλης όμως επικρατούσε μονίμως αταξία, εκεί, μέσα στα στενά σοκάκια, γύρω από την Αγορά...»*²⁵⁵ και θόρυβος *«πόσο διέφερε εκείνη*

²⁵⁴ Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 239-244.

²⁵⁵ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 13-14.

η ολύμπια γαλήνη από τον σάλο της Αγοράς!»²⁵⁶. Αποτελούσε, όμως, το κέντρο του εμπορίου: «όταν έφθασα στην Αγορά ήταν ακόμη πολύ νωρίς. Οι έμποροι μόλις άρχιζαν να τακτοποιούν τους πάγκους με τα εμπορεύματά τους»²⁵⁷. Η Μακρά Στοά, επίσης, αναφέρεται στο μυθιστόρημα όταν ο Αριστοκλής πηγαίνει για να εξιχνιάσει τον φόνο του ξαδέρφου του²⁵⁸ γίνεται λόγος για ψαραγορά και ανθρώπους που «αναλαμβάνουν την συνοδεία φορτίων για λογαριασμό των εμπόρων που αδυνατούν να μετακινηθούν οι ίδιοι»²⁵⁹. Ο Πειραιάς σε αντίθεση με την Αθήνα και τους «άναρχους και στρεβλούς δρόμους», ήταν «όμορφη πόλη, με τους ευθύγραμμους, παράλληλους και κάθετους δρόμους της»²⁶⁰. Ο Πειραιάς ήταν έργο του αρχιτέκτονα Ιππόδαμου. Μαθαίνουμε, επίσης, ότι ο Θεμιστοκλής είχε την ιδέα να κάνει τον Πειραιά λιμάνι της Αθήνας «μεταβάλλοντας αισθητά τον πληθυσμό της Αθήνας». «Πλήθος ξένων άρχισαν να συρρέουν, δημιουργώντας την τάξη των μετοίκων, οι οποίοι με το πέρασμα των χρόνων διαρκώς πλήθαιναν»²⁶¹. Και αλλού ο Αριστοκλής μάς περιγράφει τον Πειραιά με τους «πανομοιότυπους δρόμους... το κοσμοπολίτικο πλήθος»²⁶². Η ατμόσφαιρα δε της ψαραγοράς κοντά στη Μακρά Στοά είναι πολύ ζωντανή μέσα από τις περιγραφές του Αριστοκλή: «Εκείνη την ώρα επέστρεφαν στο λιμάνι τα ψαροκάικα που είχαν σαλπάρει το χάραμα οι ψαράδες αράδιαζαν στους πάγκους τους τα ψάρια που ακόμη σπαρταρούσαν μέσα στα μεγάλα κοφίνια. Γύρω τους σπρώχνονταν οι δούλες που είχαν έρθει για να ψωνίσουν για τα μεγάλα σπίτια της πόλης. Όλος εκείνος ο κόσμος μιλούσε δυνατά και κάθε τόσο κάποιος ξεσπούσε σε φωνές ότι η προτεινόμενη τιμή του φαινόταν υπερβολικά υψηλή. Οι άνθρωποι περιφέρονταν ανάμεσα στα εμπορεύματα και οι συζητήσεις έδιναν κι έπαιρναν άλλοτε για τα νεοφερμένα καράβια από τον Πόντο ή την Σικελία κι άλλοτε για την πρόσφατη πτώχευση κάποιου τραπεζίτη. Μέσα σε εκείνο το ετερόκλητο πλήθος όπου ακούγονταν κάθε λογής ακατανόητες γλώσσες και προφορές...»²⁶³. Ο Αριστοκλής βέβαια σε άλλο σημείο θα μας πει: «...προτιμούσα την περιοχή του λιμανιού από τα άθλια σοκάκια όπου με είχε παρασύρει η αναζήτηση της άτυχης Αβροτόνου»²⁶⁴. Για πληρέστερη εικόνα του Πειραιά θα πρέπει να αναφερθούμε στους οίκους ανοχής και την πορνεία. Γίνεται λόγος για «χαμόσπιτο όπου ο

²⁵⁶ Όπ.π., σ. 34.

²⁵⁷ Όπ.π., σ. 22.

²⁵⁸ Όπ.π., σ. 59.

²⁵⁹ Όπ.π., σ.σ. 59-60.

²⁶⁰ Όπ.π., σ.σ. 60-61.

²⁶¹ Όπ.π., σ. 61.

²⁶² Όπ.π., σ. 70.

²⁶³ Όπ.π., σ.σ. 68-69.

²⁶⁴ Όπ.π., σ. 155.

μεγαλοπροαγωγός σπítωνε τα κορίτσια που εξέδιδε στο λιμάνι»²⁶⁵ και σε άλλο σημείο χαρακτηρίζεται ο Πειραιάς ως «παράδεισος ακολασίας». «Έντονα φτιασιδωμένα κορίτσια παραμόνευαν του ς περαστικούς πελάτες στις γωνίες των δρόμων. Φωνές, γέλια κι άσεμνα τραγούδια ξεγλιστρούσαν από όλες τις λαμπερά φωτισμένες ταβέρνες»²⁶⁶. Επίσης, στα «χαμαιτυπεία του λιμανιού» συνέβαιναν καθημερινά βρώμικες ιστορίες²⁶⁷. Μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργείται και η σύνδεση του περιβάλλοντος με παραβατικές συμπεριφορές. Τα πορνεία ήταν πολυάριθμα²⁶⁸. «Οι οίκοι ανοχής πλήθαιναν με γοργούς ρυθμούς»²⁶⁹. Περίφημο ήταν το σπίτι της Φρύνης της Σαμίας. «Φαίνεται πως τα κορίτσια εκεί είναι υπέροχα».²⁷⁰ Η Claude Mossé αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο με τον τίτλο «ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΤΗΣ ΦΡΥΝΗΣ». Βρισκόταν σε μια «περίοπτη συνοικία όπου κατοικούσαν πλούσιοι αλλοδαποί κι όχι σε κάποιο άθλιο συνοικισμό όπου περιφέρονται ναυτικοί αναζητώντας φτωχές πόρνες, κορίτσια που εκδίδονταν για λίγους οβολούς»²⁷¹.

Ναυτικό εμπόριο και εμπορικοί νόμοι

Πολλοί Αθηναίοι δεν έφευγαν ποτέ από την Αττική, παρά μόνο σε στρατιωτικές ή ναυτικές εκστρατείες. Οι έμποροι επισκέπτονταν άλλες πολιτείες κι έτσι αναφύονταν αναπόφευκτα διαφορές μεταξύ ενός Αθηναίου και ενός ξένου. Το συνηθισμένο πρόβλημα στις περιπτώσεις διαφοράς ανάμεσα σε Αθηναίο και ξένο ήταν ποιο δίκαιο θα εφαρμοζόταν. Η λύση δόθηκε με τα «σύμβολα». Ήταν επίσημη συνθήκη που καθόριζε το δίκαιο και τη διαδικασία που θα εφαρμοζόταν σε νομικές υποθέσεις μεταξύ πολιτών δύο πολιτειών. Σώζονται πολλές συνθήκες γραμμένες σε πέτρα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και η Αθήνα είχε συνάψει πολλές με αρκετές πολιτείες. Ωστόσο, η έλλειψη συνθήκης δεν εμπόδιζε τις νομικές διαδικασίες μεταξύ πολιτών διαφορετικών πολιτειών. Ένας ξένος εναγόμενος μπορούσε να υποχρεωθεί να δώσει εγγυήσεις ενώπιον του πολέμαρχου, για να εγγυηθεί την εμφάνισή του σε δίκη. Σε κάποια χρονική στιγμή, ο πολέμαρχος ήταν εκείνος που εκδίκασε όλες τις υποθέσεις των ξένων. Κατά το πρώτο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., όταν το αθηναϊκό ναυτικό και εμπόριο έφερε σε συχνή επαφή τους Αθηναίους με τους ξένους, πλήθυναν οι μηνύσεις από και κατά ξένων. Ο

²⁶⁵ Όπ.π., σ. 125.

²⁶⁶ Όπ.π., σ. 107.

²⁶⁷ Όπ.π., σ. 208.

²⁶⁸ Όπ.π., σ. 135.

²⁶⁹ Όπ.π., σ. 37.

²⁷⁰ Όπ.π., σ. 37.

²⁷¹ Όπ.π., σ. 63.

πολέμαρχος δεν αρκούσε να εκδικάζει όλες αυτές τις υποθέσεις, κι έτσι έχουμε άλλους άρχοντες, τους «ξενοδίκες». Κατά τον 4^ο αι. π.Χ. οι δημόσιες υποθέσεις όπου εμπλέκονταν ξένοι, πιθανότατα να ακολουθούσαν την ίδια διαδικασία με αυτές στις οποίες εμπλέκονταν πολίτες. Πάντως, η μείωση των αρμοδιοτήτων του πολέμαρχου δείχνει τη μείωση των διακρίσεων ανάμεσα στους πολίτες και τους μέτοικους. Η Αθηναϊκή Ηγεμονία κατά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. οδήγησε στην αύξηση του αριθμού των δικών που ενέπλεκαν ξένους. Αφορούσαν συχνά υποθέσεις σχετικές με τον φόρο υποτέλειας που πλήρωναν οι σύμμαχοι στην Αθήνα. Γενικά, οι Αθηναίοι παρέμβαιναν στη δικαιοδοσία των πόλεων της Αθηναϊκής Ηγεμονίας, γιατί ήθελαν να διατηρήσουν τον πολιτικό έλεγχο πάνω σε αυτές χωρίς να αποκλείονται τα κοινωνικά και οικονομικά κίνητρα. Η Αθήνα εξανάγκαζε τους συμμάχους να ταξιδεύουν στην πόλη για να δικαστούν. Οι «ναυτοδίκαί» ήταν δικαστές των ναυτικών και έργο είχαν να εισάγουν σε δίκη υποθέσεις, στις οποίες εμπλέκονταν Αθηναίοι που ταξίδευαν δια θαλάσσης ή ταξίδευαν ως ναυτικοί ή έμποροι.

Συμπερασματικά, η ανάπτυξη αφενός του αθηναϊκού ναυτικού εμπορίου και αφετέρου της Αθηναϊκής Ηγεμονίας αύξησαν τον αριθμό δικών που εμπλέκονταν ξένοι. Οι ειδικοί άρχοντες ναυτοδίκες ή ξενοδίκες εργάζονταν με βάση ειδικό ημερολόγιο, ώστε να ξέρουν οι διάδικοι πότε να βρίσκονται στην Αθήνα για τις δίκες τους. Αυτοί οι άρχοντες και μετά τη διάλυση της Αθηναϊκής Ηγεμονίας εξακολούθησαν να υπάρχουν τον 4^ο αι. π.Χ.. Όμως, κατά το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. υπήρχαν δυσарέσκειες όσον αφορά στην ταχύτητα και αποδοτικότητα διευθέτησης των διαφορών από τους ναυτοδίκες. Έτσι, προέκυψε αίτημα μεταρρύθμισης (355 π.Χ.). Οι ναυτοδίκες και ξενοδίκες καταργήθηκαν και τις υποθέσεις αναλάμβαναν οι θεσμοθέτες. Οι υποθέσεις, όμως, στις οποίες εμπλέκονταν έμποροι ξένοι ή Αθηναίοι και πλοίαρχοι κατατάσσονταν στις «εμπορικές υποθέσεις» («δίκαί εμπορικά»). Είναι απαραίτητο να διευκρινιστούν οι όροι: «Πλοίαρχος» («ναύκληρος») ήταν εκείνος που κυβερνούσε εμπορικό πλοίο. Είχε τη δυνατότητα να είναι ιδιοκτήτης πλοίου ή υπάλληλος ή δούλος του πλοιοκτήτη. «Έμπορος» ήταν εκείνος που αγόραζε αγαθά σε μια πόλη, για να πουλήσει σε μια άλλη. Συνήθως, θα ταξίδευε ως επιβάτης στο πλοίο όπου μετέφερε αγαθά. Μπορούσε, όμως, κάποιος να μεταφέρει τα προϊόντα του στο δικό του πλοίο. Ένας έμπορος θα δανειζόταν συχνά κεφάλαιο, για να μπορέσει να αγοράσει μεγαλύτερες ποσότητες προϊόντων,

χρησιμοποιώντας τα προϊόντα ως ασφάλεια για το δάνειο. Το είδος του δανείου συχνά προκαλούσε διαφορές.

Με βάση τη νέα νομοθεσία, «εμπορικοί νόμοι», οι υποθέσεις υποβάλλονταν ενώπιον των θεσμοθετών. Οι αιτήσεις για υποβολή μηνύσεων γίνονταν δεκτές κάθε μήνα. Για να εισαχθεί μια υπόθεση, έπρεπε να υπάρχει μεταξύ των διαδίκων κάποια συμφωνία ενσωματωμένη σε γραπτό συμβόλαιο, την οποία συμφωνία είχε παραλείψει ο κατηγορούμενος να εκπληρώσει. Η συμφωνία μπορούσε να είχε συναφθεί στην αθηναϊκή αγορά. Αν το δικαστήριο έκρινε ότι κάποιος έπρεπε να καταβάλει ποσό, σε περίπτωση που δεν το έκανε, φυλακιζόταν μέχρι να το πληρώσει. Αν, όμως, κρινόταν ότι αβάσιμα είχε κατηγορηθεί, τότε ο μηνυτής διωκόταν ως συκοφάντης.

Οι ρυθμίσεις είχαν στόχο την ταχύτητα εκδίκασης των διαφορών, ώστε να μην είναι οι έμποροι ή οι πλοίαρχοι υποχρεωμένοι να παραμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Αθήνα. Το σύστημα εισαγωγής της υπόθεσης κάθε μήνα επεκτάθηκε τον 4^ο αι. π.Χ. και σε άλλες υποθέσεις, κυρίως οικονομικές. Το χαρακτηριστικό των εμπορικών νόμων ήταν η επιμονή σε γραπτά συμβόλαια. Τα εμπορικά δάνεια απαιτούσαν γραπτή διατύπωση, γιατί ήταν περίπλοκοι οι όροι τους. Ένα δάνειο ήταν δυνατόν να ασφαλιστεί με ένα πλοίο ή με τους δούλους που είχε πλήρωμα, με το φορτίο ή μέρος του φορτίου. Ο οφειλέτης μπορούσε να υποχρεωθεί να αγοράσει ορισμένα είδη προϊόντων σ' ένα ορισμένο λιμάνι, να τα μεταφέρει σε άλλο λιμάνι, να τα πουλήσει εκεί, να χρησιμοποιήσει τα χρήματα για την αγορά άλλων προϊόντων κ.ο.κ., προτού τελικά εξοφλήσει με τόκο τα δάνειο. Σε περίπτωση ναυαγίου του πλοίου ή σε περίπτωση απόρριψης μέρους του φορτίου ή σε περίπτωση καταιγίδας υπήρχαν ειδικές ρήτρες που την ρύθμιζαν. Στους νέους εμπορικούς νόμους δεν γινόταν διάκριση μεταξύ Αθηναίων και ξένων. Κατά τον 4^ο αι. π.Χ. οι Έλληνες έμποροι αποτελούν μια κοσμοπολίτικη κοινότητα. Οι εμπορικοί νόμοι συνέβαλλαν στην ενότητα του ελληνικού κόσμου²⁷².

Στο μυθιστόρημά μας ο ξάδερφος του Αριστοκλή, ο Νικόστρατος, είχε αναμιχθεί σε εμπορική υπόθεση συνεταιριζόμενος με τον Διονυσόδωρο, μέτοικο που ασχολούνταν με το ναυτικό εμπόριο και τα ναυτικά δάνεια. Ο Διονυσόδωρος είχε έρθει στην Αθήνα από τη Μίλητο, καλεσμένος από τον αδερφό του Χαρίσιο, αφού ο

²⁷² Ντάγκλας Μ. Μακντάουελ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵, σ.σ. 340-362.

δεύτερος απέκτησε την ιδιότητα του μέτοικου. Έχοντας τα αδέρφια κληρονομήσει μεγάλη περιουσία από τον πατέρα τους, ο Διονυσίδωρος αποφάσισε να ασχοληθεί με τα ναυτικά δάνεια: *«Αποφάσισα να ρισκάρω με την προοπτική να πραγματοποιήσω σημαντικά κέρδη... Ξέρεις ότι οι τόκοι μπορούν να φθάσουν μέχρι τριακόσια τις χιλιάδες»*. Σύναψαν, λοιπόν, ένα συμβόλαιο με δύο εμπόρους, τον Ζηνοθέμι και τον Ηγέστρατο από την Ηράκλεια, και τους δάνεισαν 4.000 δραχμές, για να συμπληρώσουν το εμπόρευμα που είχαν φορτώσει στο καράβι του πλοιοκτήτη Λάμπιδος. Το ταξίδι θα ήταν από την Αθήνα στη Σκιώνη της Χαλκιδικής και από εκεί στη Θεοδοσία του Πόντου. Ο τόκος είχε οριστεί στα διακόσια είκοσι πέντε τοις χιλίοις, εάν ξεκινούσαν πριν το φθινόπωρο και τριακόσια τοις χιλίοις μετά από εκείνη την ημερομηνία δεδομένου ότι οι κίνδυνοι για ναυάγιο ήταν μεγαλύτεροι κατά τη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου.

Ο Αριστοκλής διάβασε το συμβόλαιο του ξαδέρφου του, που βρισκόταν στον τραπεζίτη Έρμιππο. Δεν έκρυψε τον θαυμασμό του για τον τρόπο που συναλλασσόταν ο εμπορικός κόσμος. Μας πληροφορεί ότι κατά τη σύνταξη ενός τέτοιου συμβολαίου έπρεπε να παρίστανται μάρτυρες, για να μπορέσουν να τους επικαλεστούν, αν χρειαζόταν. Οι δύο Ηρακλειώτες έμποροι είχαν δεσμευτεί να συμπληρώσουν το φορτίο αγοράζοντας 3.000 αμφορείς με ντόπιο κρασί στη Σκιώνη. Οι πιστωτές εξασφαλιζόνταν με μια υποθήκη επί εμπορεύματος διπλάσιας αξίας από την αξία του δανείου. Το συμβόλαιο προέβλεπε ότι οι δύο έμποροι με τα χρήματα από την πώληση του εμπορεύματος θα αγόραζαν σιτάρι, για να το φέρουν στην Αθήνα με το ίδιο καράβι. Πουλώντας το σιτάρι στην Αθήνα θα εξασφάλιζαν το ποσό, για να εξοφλήσουν, μέσα σε είκοσι μέρες από την επιστροφή τους, το κεφάλαιο και τους τόκους. Αν δεν το πουλούσαν, αναλάμβαναν οι πιστωτές την πώληση του σιταριού. Αν δεν καλυπτόταν το συμφωνημένο ποσό, μπορούσαν να προχωρήσουν σε κατάσχεση των περιουσιακών στοιχείων των δύο εμπόρων. Το συμβόλαιο προέβλεπε, επίσης, ότι σε περίπτωση ναυαγίου οι πιστωτές δεν είχαν καμία απαίτηση. Ο Διονυσίδωρος μετά από προσωπική έρευνα που έκανε, διαπίστωσε ότι οι δύο έμποροι δεν είχαν ναυαγήσει, αλλά είχαν επιστρέψει στον Πειραιά και προσπάθησαν να εισάγουν τα εμπορεύματα λαθραία, για να αποφύγουν την πληρωμή του δασμού. Ο Αριστοκλής εξέφρασε την έκπληξή του: *«Εγώ, που ήμουν πεπεισμένος ότι η πόλη μας είχε τον απόλυτο έλεγχο του ναυτικού εμπορίου και ότι κανείς δεν μπορούσε να ξεφύγει από την αρπαγή του νόμου, ανακάλυπτα*

ότι τίποτε από αυτά δεν ίσχυε και ότι οι λαθρέμποροι περιφέρονταν ανενόχλητοι στον Πειραιά αφαιμάσσοντας τα έσοδα της πόλης μας».

Ο Διονυσίδωρος κατέθεσε μήνυση κατά των Ηγέστρατου και Ζηνοθέμιδος στους θεσμοθέτες που προεδρεύουν στο εμποροδικείο. Είχε δικαίωμα ως μέτοικος εδώ και καιρό να καταθέσει απευθείας εμπορική αγωγή χωρίς τη διαμεσολάβηση του Αθηναίου προστάτη του²⁷³. Και σε άλλο σημείο του έργου ο Αριστοκλής μάς μιλάει για ένα του ταξίδι στη Μασσαλία, όταν ένας έμπορος Μασσαλιώτης τού ζήτησε να συνοδεύει το εμπόρευσμά του, γιατί εκείνος αδυνατούσε να μετακινηθεί. Έπρεπε να επιβλέπει το φορτίο κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Και όταν φτάνει στην Μασσαλία, μάς περιγράφει τον τόπο: *«Τι κίνηση! Δεν φαντάζεσαι την πληθώρα των καραβιών που πηγαινοέρχονται. Έφταναν στ' αυτιά μου όλες οι γλώσσες. Εκεί συναντάς επίσης πολλούς βάρβαρους που έρχονται από την ενδοχώρα. Κοντά κυλάει ένα ποτάμι που τον λένε Ροδανό. Αυτός ο ποταμός διοχετεύει στην ενδοχώρα τον κασσίτερο, τον οποίο οι μασσαλιώτες έμποροι προμηθεύονταν από τους ιθαγενείς των μακρινών κασσιτερίδων νήσων που βρίσκονται πέρα απ' τον ωκεανό. Οι Μασσαλιώτες μου έδωσαν την εντύπωση πολύ δραστήριων ανθρώπων»*²⁷⁴.

²⁷³ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 96-106.

²⁷⁴ Όπ.π., σ.σ. 76-77.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Η ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΩΣ ΕΝΙΣΧΥΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΕΚΔΗΛΩΣΗΣ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΩΝ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ CLAUDE MOSSE

6.1 Ο γάμος και ο έρωτας στην ομηρική εποχή και στην αρχαϊκή και κλασική Αθήνα

Κατά τους ομηρικούς χρόνους η συνηθισμένη μορφή ζωής ήταν ο γάμος. Αυτός εξασφάλιζε τη διατήρηση και επαύξηση της περιουσίας, αλλά κατά κύριο λόγο τους απογόνους. Η γυναίκα ασχολούνταν με την εσωτερική διοίκησή του, οικοκυρικά και ο άνδρας φρόντιζε για τις δουλειές έξω από το σπίτι. Η ανθρώπινη διάσταση του γάμου περιγράφεται, όταν η Πηνελόπη συναντά τον Οδυσσέα. Η αγάπη και η τρυφερότητα εμπεριέχονταν στο ιδεώδες του γάμου. Δεν υπήρχε νομική αξίωση για ισόβια διατήρηση του γάμου. Γι' αυτό και ο Οδυσσέας φοβάται, όταν επιστρέφει, μήπως βρει την Πηνελόπη ξαναπαντρεμένη. Ο γάμος διαλυόταν σε περίπτωση μοιχείας, αλλά μόνο στην περίπτωση που διαπραττόταν εκ μέρους της γυναίκας, δεδομένου ότι εκείνη ήταν υποχρεωμένη να γεννήσει γνήσια παιδιά και άρα νόμιμους κληρονόμους. Αντίθετα, για τον σύζυγο επιτρέπονταν οι σεξουαλικές σχέσεις με άλλες γυναίκες. Το να έχει ένας άνδρας στο σπίτι την παλλακίδα δεν φαίνεται να ήταν γενικά αποδεκτό ούτε μπορούσε να είναι και αυτονόητο. Αλλά για τον Μενέλαο που απέκτησε παιδί με παλλακίδα, ήταν διαφορετικά τα πράγματα, εφόσον η Ελένη δεν μπορούσε να κάνει παιδί μαζί του. Συνήθως, οι παλλακίδες ως αιχμάλωτες πολέμου βρίσκονταν στη διάθεση των νικητών. Η παλλακίδα δεν είχε κανένα δικαίωμα, αλλά συναισθηματικά και σεξουαλικά δημιουργούσε αισθήματα ανταγωνισμού στο συζυγικό ζευγάρι. Η συζυγική απιστία του άνδρα ήταν γενικώς αδιάφορη για την κοινωνία και δεν υπήρχε μονογαμία ως απαίτηση σεξουαλικών κανόνων²⁷⁵.

Ο γάμος εξακολουθεί και μετά την ομηρική εποχή να αποτελεί τον πυρήνα της οικογένειας και στον βαθμό που εξασθενεί η δύναμη των γενών, η πόλις προστατεύει τον θεσμό της οικογένειας. Η κεντρική λειτουργία του γάμου συνεχίζει να είναι η γέννηση των παιδιών – κληρονόμων. Γι' αυτόν τον λόγο ο σύζυγος της επίκληρης, όταν

²⁷⁵ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 17-30.

ήταν ανίκανος να γονιμοποιήσει η γυναίκα, είχε το δικαίωμα να συνουσιασθεί με τον πλησιέστερο πατρικό της συγγενή. Αρκούσε ο γεννήτοράς του να ανήκει στον οίκο. Όσον αφορά στον απόγονο αυτής της ένωσης, ο σύζυγος υποχρεωνόταν να έχει με την επίκληρο γενετήσια επικοινωνία τουλάχιστον τρεις φορές τον μήνα. Γενικώς, ο θεσμός του γάμου εξυπηρετούσε τη λειτουργία της δημοκρατίας με τους νόμους να υπηρετούν την προστασία της κοινότητας της πόλης. Ο γάμος βρισκόταν στην υπηρεσία του κράτους και των αναγκών του και αυτό φάνηκε, όταν χαλάρωσε ο νόμος του Περικλή κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο [414-411 π.Χ.]. Στόχος ήταν να διορθώσει τις πολεμικές απώλειες στις τάξεις των πολιτών, ενώ η νομοθεσία νωρίτερα ήθελε να περιορίσει τον κύκλο εκείνων που αξίωναν πολιτικά δικαιώματα. Πρόκειται καθαρά για πολιτικό υπολογισμό.

Τα κορίτσια αρραβωνιάζονταν ή παντρεύονταν, αφού είχαν μεγαλώσει κλεισμένα από τον πατέρα τους, τον «κύριό» τους. Από τη νομική εξουσία του πατέρα μετέβαιναν στη νομική εξουσία του συζύγου²⁷⁶. Και στο μυθιστόρημά μας γίνεται λόγος για την έλλειψη ελευθερίας της Αθηναίας γυναίκας σε αντιδιαστολή με τη Σπαρτιάτισσα, η οποία είχε το δικαίωμα να γυμνάζεται, όπως τα αγόρια²⁷⁷. Παράλληλα, και ο Αριστοκλής βρίσκει την ευκαιρία να εκφράσει τη στενή εξάρτηση των γυναικών από τον «κύριό» τους, με την επιφύλαξη του σεβασμού προς τα αισθήματα: «σοφό μέτρο, αρκεί να μην παραβιάζει τα αισθήματα»²⁷⁸. Μια βαριά προσβολή του δικαιώματος της ιδιοκτησίας ήταν η μοιχεία. Επιτρεπόταν και η θανάτωση του μοιχού, αν πιανόταν επ' αυτοφώρω. Η μοιχευόμενη γυναίκα έπρεπε να αποπεμφθεί. Ο μοιχός με μια χρηματική αποζημίωση μπορούσε να γλιτώσει και η ένοχη σύζυγος είχε τη δυνατότητα να παραμείνει στο σπίτι. Βέβαια, αυτό βασιζόταν σε οικονομικούς υπολογισμούς περισσότερο κι όχι σε συζυγική αγάπη και η προίκα έπρεπε να επιστραφεί στο πατρικό της σπίτι. Η προσβολή της τιμής του απατημένου συζύγου προκαλούσε ελαφρύτερο πόνο σε σχέση με μια περιουσιακή τιμωρία. Η απόδοση της προίκας λόγω λύσης του γάμου ή θανάτου του συζύγου επιδιωκόταν και δια της δικαστικής οδού²⁷⁹.

Μια ιστορία μοιχείας γίνεται αφορμή για να υποπτευθεί ο Αριστοκλής τον αργυροχρυσόχοο Παμμένη για τη δολοφονία του ξαδέρφου του. Ο Παμμένης

²⁷⁶ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 41-56

²⁷⁷ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 122.

²⁷⁸ Όπ.π., σ. 149.

²⁷⁹ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 58-60.

εξιστόρησε το περιστατικό στον Αριστοκλή ως εξής: «*Ἦμουν φίλος του πατέρα της κι όταν εκείνος πέθανε μου ανέθεσε την φροντίδα της γιατί δεν είχε καμία εμπιστοσύνη στον γιό του ο οποίος, πράγματι, δεν άργησε να εξανεμήσει την περιουσία του πατέρα του. Ο ξάδερφός σου της είχε πάρει το μυαλό και στεναχωρήθηκε πολύ όταν κατάλαβε πόσο άστατος χαρακτήρας ήταν. Εγώ παρακολουθούσα το ειδύλλιο από κάποια απόσταση, κι όταν όλα τελείωσαν ανάμεσά τους της συγχώρεσα το παραστράτημα, μένοντας πιστός στην υπόσχεση που είχα δώσει στον πατέρα της*»²⁸⁰. Οι γυναίκες, στερούμενες κάθε δικαιοπρακτικής ικανότητας, ήταν και αποκλεισμένες από τη δημόσια ζωή, με ελλιπή επίσης μόρφωση. Ο αυστηρός αποκλεισμός τους εγγυόταν και την παρθενικότητα των κοριτσιών. Αντίθετα από την ομηρική εποχή, η σολώνεια νομοθεσία απαιτούσε την παρθενικότητα. Ο πατέρας είχε δικαίωμα να πουλήσει τα κορίτσια, που είχαν γενετήσια επικοινωνία πριν το γάμο. Αλλά και η πρόωγη παντρεία τους, σε ηλικία 14-15 ετών, συνέβαλλε στη διαφύλαξη της παρθενικότητας, ενώ οι άντρες παντρεύονταν περίπου στην ηλικία των 30²⁸¹. Η παρθενικότητα της γυναίκας, και μάλιστα εταίρας, γίνεται αφορμή κατά τον Νικόστρατο με τον γιο του Αγόρατου στο πλαίσιο ενός συμποσίου: «*Και τι καβγάς! Τρικούβετος! Ο ξάδερφός σου ισχυριζόταν ότι είχε πάρει παρθένα την όμορφη Αβρότονου, ένα από τα κορίτσια της γνωστής Φρόνης. Ο Ευφήμιος τον περιγελούσε για την αφέλειά του. Τουλάχιστον τα τρία τέταρτα από αυτούς που βρίσκονταν εδώ είχαν πάει μαζί της πριν απ' αυτόν. Ο Νικόστρατος δυσκολευόταν να το καταπιεί*»²⁸². Το κλείσιμο της γυναίκας από τον έξω κόσμο ήταν και μέτρο για την ενδεχόμενη απιστία της και τον αποκλεισμό γέννησης νόθων παιδιών. Υπήρχε και η αντίληψη ότι οι γυναίκες ήταν φιλήδονες. Ο έρωτας στην κλασική εποχή ήταν αρρώστια και παραφορά, η οποία έπρεπε να μετριάζεται. Επίσης, και ο ρόλος της ερωμένης δεν ανήκε στην περιοχή λειτουργίας της συζύγου. Γενικά, ο νομικός διακανονισμός της σεξουαλικής συμπεριφοράς είχε κοινωνικούς λόγους και κανένα λόγο σεξουαλικής ηθικής. Η γυναίκα είχε καθήκον να γεννήσει νόμιμους κληρονόμους και να εγγυηθεί τη μοναδική πατρότητα του συζύγου. Συνεπώς, της απαγόρευε κάθε εξωσυζυγική γενετήσια επικοινωνία. Δεν είναι σαφές αν μετά τη γέννηση των παιδιών συνέχιζε η γυναίκα να έχει ερωτική ζωή. Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε σε ποιο

²⁸⁰ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 222-230.

²⁸¹ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 62-63.

²⁸² Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 57.

βαθμό ο σύζυγος ζητούσε να ικανοποιήσει τις σεξουαλικές επιθυμίες του έξω από το σπίτι. Ωστόσο, μπορούμε να μιλήσουμε για εξέλιξη των ηθικών κανόνων ως προς τη συζυγική ζωή. Ο Αριστοτέλης εξύψωσε την αμοιβαία πίστη σε απαίτηση της ηθικής²⁸³.

Το ανθρώπινο συναίσθημα γίνεται θέμα στα έργα των ποιητών και των φιλοσόφων. Εμφανίζεται νέα διάσταση του γάμου: ο ανθρώπινος σύνδεσμος και ο έρωτας με βάση την ηθική ισότητα των συζύγων. Αποκτά όλο και περισσότερο χώρο η αντίληψη ότι ο γάμος πρέπει να στηρίζεται στη συμπάθεια και τη συμφωνία. Και αυτό αντιτίθεται στον παραδοσιακό κανόνα με την κοινωνική απομόνωση, την πνευματική και ψυχική φτώχεια των παντρεμένων γυναικών και την αυθαιρεσία των ανδρών. Δικαιώνεται ο γάμος από έρωτα. Η ερωτική απόλαυση εμφανίζεται, όχι βέβαια ως θεσμικό στοιχείο του γάμου, αλλά δεν είναι και εχθρική η στάση κατά της συζυγικής σεξουαλικότητας. Πρέπει, όμως, να χαλιναγωγείται η σεξουαλικότητα και οι αισθησιακές χαρές να υποτάσσονται στη λογική του αστικού κράτους. Ωστόσο, μόνο κατά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. θρηνείται ο χαμένος έρωτας²⁸⁴. Ο Αριστοκλής δεν κρύβει τον έρωτά του για την αδελφή του ξαδέρφου του Νικόστρατου καθόλη τη διάρκεια που εκτυλίσσεται η πλοκή του μυθιστορήματος: *«Αν και λαχταρούσα να δω την ξαδέρφη μου, ήμουν υποχρεωμένος να σεβαστώ το πένθος. Βεβαίως, μπορούσα ανά πάσα στιγμή να μπω κρυφά στο σπίτι χωρίς να το αντιληφθεί η θεία, υπολογίζοντας στη βοήθεια μιας νεαρής δούλας ιδιαίτερα αφοσιωμένη στην Πλαγγόνα και πάντα πρόθυμη να μας βοηθήσει στο παρελθόν»*²⁸⁵. Και αλλού *«για χάρη της ήθελα να ανακαλύψω τον δολοφόνο του Νικόστρατου»*²⁸⁶. Αλλά γίνεται λόγος και για αγάπη από μέρους εταίρας προς πελάτη της: *«Είναι φανερό πως η κοπέλα αγαπούσε τον Νικόστρατο»*²⁸⁷. Αλλά και ο Δημήτριος, ο αδερφός του Αριστοκλή, εμφανίζεται ερωτευμένος με την κόρη του Δημέα. Μιλάει για *«αληθινό κεραυνοβόλο έρωτα»*, *«αλλά αν χρειαστεί θα κινήσω γη και ουρανό προκειμένου να πείσω τον πατέρα της, να με προτιμήσει»*. Ο Αριστοκλής επικαλείται την αμοιβαία αγάπη ανάμεσα σ' αυτόν και την ξαδέρφη του, προκειμένου να πείσει τον θείο του να παραιτηθεί από το δικαίωμά του να την παντρευτεί ως ο πλησιέστερος συγγενής: *«Μα, θείε, εσύ καλά-καλά δεν την γνωρίζεις, έχεις τα διπλά της*

²⁸³ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 65-69.

²⁸⁴ Όπ.π., σ.σ. 69-74.

²⁸⁵ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 54.

²⁸⁶ Όπ.π., σ. 83.

²⁸⁷ Όπ.π., σ. 79.

χρόνια και προπαντός δεν την αγαπάς όπως εγώ!»²⁸⁸. Και η απάντηση του θείου επιβεβαιώνει την παραδοσιακή αντίληψη περί του γάμου: «Ποιος σου μιλά για αγάπη; Δεν παντρευόμαστε για να αγαπάμε την γυναίκα μας, αλλά για να αποκτήσουμε νόμιμους απογόνους»²⁸⁹. Το σχέδιο φυγής που καταστρώνει ο Αριστοκλής επιβεβαιώνει την αγάπη του για την Πλαγγόνα παρόλες τις επιφυλάξεις και τους δισταγμούς²⁹⁰.

6.2 Εταίρες

Από τις εικαστικές παραστάσεις η γενετήσια ζωή των συζύγων δεν ήταν ταμπού. Η σεξουαλικότητα δεν απορριπτόταν και η σεξουαλική ζωή δεν ήταν κρυφή. Από τον Πλάτωνα χαρακτηρίζεται φυσική και αναγκαία. Αλλά το θέαμα της σεξουαλικής δραστηριότητας δεν είναι η συζυγική κλίνη. Οι παραστάσεις δείχνουν εταίρες, πόρνες και άλλες γυναίκες του υπόκοσμου, με τις οποίες οι άνδρες διασκέδαζαν στο συμπόσιο ή στο πορνείο. Έχουμε επαγγελματικούς θεσμούς με αποστολή την ικανοποίηση των σεξουαλικών επιθυμιών. Στα ομηρικά έπη αντίθετα, η πορνεία είναι άγνωστη. Στον γάμο η γενετήσια ζωή είχε δευτερεύοντα ρόλο. Δεν είναι αποδοκιμαστέο να αναζητά ο άνδρας έξω από τον γάμο την τέρψη του. Ήταν τουλάχιστον ανεκτό. Οι γυναίκες έπρεπε να είναι σεξουαλικά συγκρατημένες. Τα ήθη απαγόρευαν να απεικονίζονται σκηνές τίμιων αστών κατά την ερωτική πράξη²⁹¹. Ο θεσμός των εταίρων φανερώνει έναν άλλο έρωτα για τους Έλληνες, τον αγοραίο έρωτα. Συνήθως για τις γυναίκες ήταν ή η μοίρα της δουλοπαροικίας τους ή το εύκολο και έσχατο μέσο για την επιβίωσή τους. Σπάνια ήταν μέσο πλουτισμού. Και μόνο ως μέσο πλουτισμού, ο θεσμός της εταίρας απέκτησε φήμη και εξυψώθηκε ως φαινόμενο πολιτισμού. Από την μια έχουμε τις ανώνυμες χωρίς δικαιώματα δούλες - πόρνες και απ' την άλλη τις ωραίες, μορφωμένες γυναίκες, που επιδείκνυαν πνεύμα προς εντυπωσιασμό. Οι εταίρες αποτελούσαν ελληνικό είδος απόλαυσης της ζωής από τους άνδρες.

Οι καθ' εαυτό εταίρες ξεχώριζαν από τις πόρνες του δρόμου και των οίκων ανοχής. Υπερισχύει η εικόνα της πολιτισμένης και αυτοσυνείδητης γυναίκας. Για τους ανώτερους κύκλους των ανδρών αποτελούσε μια ενδιαφέρουσα συντρόφισσα, μορφωμένη συνομιλήτρια και μια φανταστική ερωμένη²⁹².

²⁸⁸ Όπ.π., σ. 147.

²⁸⁹ Όπ.π., σ. 147.

²⁹⁰ Όπ.π., σ.σ. 152-164.

²⁹¹ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 113-117.

²⁹² Όπ.π., σ.σ. 118-122.

Ο Αριστοκλής επιβεβαιώνει τη θέση της εταίρας στην αθηναϊκή κοινωνία: «Ναι, πράγματι, οι εταίρες απολαμβάνουν μεγάλης ανεξαρτησίας. Βέβαια, αυτό ισχύει κυρίως για όσες είναι γνωστές για την ομορφιά τους και δεν εξαρτώνται από κανέναν και όχι για τις νεαρές οικοτρόφους της Φρύνης. Γιατί η Φρύνη είχε αγοράσει τις περισσότερες από μικρά παιδιά, άρα ήταν δούλες. Αντίθετα, ορισμένες άλλες, όπως η γιαγιά της Θεοδότης και η άλλη Φρύνη, το μοντέλο του Πραξιτέλη...ήταν ελεύθερες και ζούσαν σε δικά τους σπίτια, όπου και δέχονταν τους εραστές τους»²⁹³.

Η Ασπασία ενσαρκώνει το πρότυπο της Ελληνίδας εταίρας. Ο σύνδεσμός της με τον Περικλή παρέμενε μη νόμιμος γάμος ως παλλακίδα. Ο Περικλής, εισηγητής των αυστηρότερων νόμων για τον γάμο, δεν ζούσε με νόμιμο γάμο. Η Ασπασία ήταν το αδύνατο σημείο του και λόγος επικρίσεων από τους αντιπάλους του²⁹⁴. Ο Αριστοκλής σε ανάλογη αναφορά του στην Ασπασία επιβεβαιώνει τον συνομιλητή του σχετικά με την προσωπική ιστορία του Περικλή όταν λέει: «Στην Αθήνα, όποιος διαθέτει εξουσία μπορεί να αυθαιρετεί!»²⁹⁵. «Η προσωπικότητα της Ασπασίας, η εξυπνάδα της και η ομορφιά της, η υπόληψή της και η επιρροή της στους ηγετικούς άνδρες και στα πνευματικά μεγέθη της Αθήνας φαίνονται να έχουν σφραγίσει τις αντιλήψεις της νεότερης εποχής για την Ελληνίδα εταίρα, της οποίας η πνευματική ελκυστικότητα δεν υπολείπεται της σεξουαλικής»²⁹⁶. Διαφορετική ήταν η εικόνα της ανώτερης πόρνης, της συνηθισμένης εταίρας πολυτελείας, που έπρεπε να την πληρώνουν ακριβά. Η ελκυστική της δύναμη ήταν η ομορφιά της. Η αξία της ανέβαινε αν ήταν ελεύθερη και με καλή ανατροφή. Η Νικαρέτη σύστηνε την εταίρα Νεαίρα ως κόρη της, γεννημένη ελεύθερη²⁹⁷. Η ομορφιά των εταίρων επισημαίνεται και στο έργο της Claude Mossé. Ο Αριστοκλής στη διήγησή του επιβεβαιώνει ότι «οι ωραιότερες είναι οι κοπέλες μιας κάποιας Φρύνης»²⁹⁸ και αλλού «φαίνεται πως τα κορίτσια εκεί, στο σπίτι της Φρύνης, είναι υπέροχα»²⁹⁹.

²⁹³ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 221.

²⁹⁴ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ. 122.

²⁹⁵ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 222.

²⁹⁶ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ. 125.

²⁹⁷ Όπ.π., σ.σ. 125-126.

²⁹⁸ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 205.

²⁹⁹ Όπ.π., σ. 37.

Η αναφορά μιας εταίρας συνδεόταν με το όνομα ενός μνηστήρα, εφόσον ήταν γνωστός άνδρας. Αυτή η σχέση υπηρετούσε την υπόληψη της πόρνης, αλλά δεν έβλαπτε την υπόληψη του άνδρα. Έχουμε πληροφορίες για συζητήσεις εταίρων με φιλοσόφους, ποιητές, πολιτικούς, στις οποίες όμως δεν αποδεικνύουν τη μόρφωσή τους αλλά την ετοιμότητα και το θράσος τους. Η αδιαντροπιά πλάι στην πλεονεξία θεωρούνταν ουσιώδες χαρακτηριστικό των Ελληνίδων εταίρων. Στην καλύτερη περίπτωση ήταν ετοιμόλογες και ευφυολόγες³⁰⁰. Η εταίρα Θεοδότη, στο πλαίσιο ενός συμποσίου, όπου παρευρέθηκε ο Αριστοκλής, φαίνεται να γνωρίζει τα χαρακτηριστικά που της αποδίδουν οι άνδρες: «Θα μας κακολογήσετε πάλι», πετάχτηκε η Θεοδότη, «και θα αρχίσετε τα παράπονα για τις απαιτήσεις μας, την πανουργία μας και την αγάπη μας για το κρασί!»³⁰¹. Τις χρειάζονταν και ως συμποσιάστριες, αλλά η παρουσία τους να παίζουν καλά αυλό και λύρα και να χορεύουν για τον Πλάτωνα ήταν αναξιοπρεπής για τα γνωστά φιλοσοφικά συμπόσια³⁰².

6.3 Η σημασία της πορνείας και τα συμπόσια

Η πορνεία είχε διαφορετική σημασία απ' ό,τι έχει σήμερα. Αυτό είναι εμφανές στη λογοτεχνία και τις τέχνες. Οι σκηνές από την ψυχαγωγία των Αθηναίων με πόρνες είναι αναρίθμητες στα αγγεία. Πρόκειται για ένδειξη της μεγάλης κοινωνικής σημασίας, της ευρείας εξάπλωσης και της εκπληκτικής λαϊκότητας της πορνείας και όχι σημάδι εκτίμησης της αξίας των εταίρων. Δε σημαίνει υψηλή κοινωνική θέση και υπόληψη για τις πόρνες. Ενώ την ασκούμενη πορνεία στους οίκους ανοχής δεν την πρόσεχαν, η ανώτερη πορνεία, δηλαδή οι εταίρες, αποτελούσαν μέρος της ζωής της αστικής κοινωνίας. Πρόκειται για ψυχαγωγικό ερωτισμό με συντροφικές και όχι για ταχεία ικανοποίηση της ανάγκης. Το πρότυπο της ανδρικής ψυχαγωγίας ήταν το Συμπόσιο, στο οποίο δεν επιτρεπόταν η είσοδος σε ευπόληπτες γυναίκες³⁰³. Και αυτό επιβεβαιώνεται και στο μυθιστόρημά μας, όταν σε συζήτηση οι άνδρες παραδέχονται

³⁰⁰ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 126-128.

³⁰¹ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 216.

³⁰² Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 128-129.

³⁰³ Όπ.π., σ.σ. 129-130.

ότι: «δεν νομίζω ότι κάποια καθώς πρέπει γυναίκα θα ήθελε να συμμετάσχει σε ένα συμπόσιο»³⁰⁴.

Τα Συμπόσια ήταν εορταστικά γεύματα, κατά τη διάρκεια των οποίων έπιναν, έτρωγαν, λάμβαναν χώρα χορός, τραγούδι, παιχνίδια και ερωτική ψυχαγωγία. Αποτελούσαν τα πεδία δράσης των εταίρων. Απαιτείτο λεπτός ερωτισμός και ραφιναρισμένη ερωτική τέχνη. Εμφανίζονταν οι πόρνες ως χορεύτριες και μουσικοί. Ο εξευγενισμός των πορνών εξύψωνε την πορνεία. Το συμπόσιο προσέφερε ερωτική διασκέδαση και εκπλήρωνε μια ανάγκη. Η όψιμη ηλικία γάμου των ανδρών (τα 30 έτη) τούς ανάγκαζε στη συναναστροφή με εταίρες και σε παιδεραστικές επιδιώξεις με αγόρια. Ο χαρακτηρισμός εταίρα περιλάμβανε μια ωραιοποίηση της δραστηριότητά της, ενώ ο χαρακτηρισμός πόρνη είχε αρνητική περιγραφή της γυναίκας που εκδίδεται για χρήματα. Εταίρα ήταν η καλοβαλμένη πόρνη, που θα ήθελε κάποιος να τον συνοδεύει, να την παίρνει στο συμπόσιο, να την ενοικιάζει για καιρό ή να την αποκτά τελείως, προκειμένου να την έχει στην αποκλειστική του διάθεση ή, πληρώνοντας, να την απελευθερώνει. Την καλύτερη πόρνη μπορούσε να την έχει κάποιος προσωρινά με λίγα χρήματα στο πορνείο. Ήταν φθηνές και σε χαμηλή κοινωνική θέση³⁰⁵.

Αξιοπρόσεκτο είναι το παράδειγμα της Νέαιρας, η οποία κατηγορήθηκε ότι παράνομα είχε αποκτήσει την κοινωνική θέση της νόμιμης συζύγου. Προτού εγκατασταθεί στην Αθήνα, υπήρξε πόρνη κάποιου Στεφάνου. Είχε ξεκινήσει από την Αθήνα και αργότερα κατέληξε ως κατώτερη πόρνη στην Κόρινθο, εξαρτημένη από έναν μαστροπό. Κατόπιν, προήχθη σε περιζήτητη εταίρα. Στη συνέχεια, πουλήθηκε από τη μαστροπό Νικαρέτη, άλλαξε ιδιοκτήτη επανειλημμένα και τελικά περιήλθε στη διάθεση του Αθηναίου Φρυνίωνα, ο οποίος την εξαγόρασε και την πήρε μαζί του ως προσωπική του εταίρα. Τον συνόδευε στα συμπόσια και εκεί είχε γενετήσια επικοινωνία με άλλους άνδρες, όπως και με εκείνον. Πέρα από αυτό, ο Φρυνίωνας την κακομεταχειριζόταν³⁰⁶. Το σκάνδαλο που περιγράφεται στο μυθιστόρημα, το οποίο ξέσπασε, όταν η Φανώ, η σύζυγος του βασιλιά Θεογένη, πρωτοστάτησε στις τελετές της γιορτής των Ανθεστηρίων εξηγείται από το γεγονός ότι η Φανώ ήταν κόρη της

³⁰⁴ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 205.

³⁰⁵ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 130-134.

³⁰⁶ Όπ.π., σ.σ. 134-135.

Νέαιρας. Ο Θεογένης, για να αθωωθεί, ισχυρίστηκε ότι δεν γνώριζε την καταγωγή της γυναίκας του³⁰⁷.

Οι εικόνες συμποσίων στα αγγεία δείχνουν θηλυκούς συμμετέχοντες, δηλαδή εταίρες ντυμένες ή γυμνές. Εκτός από τα διάφορα παιχνίδια ήταν και οι καλλιτέχνιδες της μουσικής και του χορού, οι οποίες έπαιζαν για τους συμποσιαστές κατά την οινοποσία, χορεύοντας μπροστά τους. Οι ψυχαγωγικές τους τέχνες κατέληγαν συνήθως σε καθαρή πορνεία. Αυτά τα κορίτσια ήταν εξειδικευμένα. Στις κωμωδίες του ο Αριστοφάνης χαρακτηρίζει τις χορεύτριες και τις αυλητρίδες πόρνες. Η σεξουαλική τους διαθεσιμότητα ήταν βέβαιη. Οι πολύπλευρες ικανότητές τους συνετέλεσαν, ώστε να δώσουν στην εταίρα την εικόνα μιας πανέξυπνης συντρόφου. Αυτή η ερωτική ατμόσφαιρα που δημιουργούνταν, μπορούσε να καταλήξει σε μαζικά όργια και μάλιστα βίαια ως τρόπος εξαναγκασμού για γενετήσια επικοινωνία. Υπάρχει εικόνα δοχείου με την εταίρα να δέρνεται και με άλλη να είναι αναίσθητη. Πρόκειται για εντελώς πορνογραφική σκηνή³⁰⁸.

Ο Αριστοκλής θα βρεθεί στο σπίτι του πλούσιου Πάμφιλου στη Μελίτη κατά τη διάρκεια ενός συμποσίου, προκειμένου να εξιχνιάσει τον φόνο του ξαδέρφου του. Και εδώ έχουμε την περιγραφή ενός συμποσίου: *«Στο κέντρο της αίθουσας υπήρχε ένα τραπέζι κατάφορτο με κάθε λογής εδέσματα: κυνήγι, ψάρια, άφθονα φρούτα. Νεαρές δούλες πρόσφεραν στους συμποσιαστές ένα μείγμα νερού και πολύτιμων κρασιών, μέσα σε ωραιότατους κύλικες... να κάθεται στο τραπέζι και να χαριεντίζεται, συχνά κακόγουστα με νεαρούς μέθυσους... έπιναν και φλυαρούσαν δυνατά, ζαπλωμένοι νοχελικά στις κλίνες... ένα κορίτσι και δύο έφηβοι είχαν μπει στην αίθουσα. Αρχισαν να επιδίδονται σε έναν ακροβατικό χορό με διφορούμενες χειρονομίες. Μια αυλήτρια συνόδευε με την μαγική της μουσική τον χορό»*³⁰⁹. Και σε άλλο σημείο, ο Κορίνθιος Τιμανορίδης οργανώνει συμπόσιο στο σπίτι του αντιπροσώπου του στην Αθήνα, Νικήρατου (ιδιοκτήτης μεταλλείων κι εργαστηρίων στο Λαύριο): *«Η αίθουσα όπου βρίσκονταν οι καλεσμένοι ήταν στρωμένη με ψηφιδωτά σε πλούσιους χρωματισμούς. Πολύτιμα αγγεία στόλιζαν τις κόγχες, ενώ οι κλίνες ήταν σκεπασμένες με γυαλιστερά υφάσματα... Ένα βαρύτιμο ύφασμα κάλυπτε το τραπέζι με τα πλουσιοπάροχα εδέσματα.*

³⁰⁷ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 30.

³⁰⁸ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 137-152.

³⁰⁹ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 55-58.

Νεαροί δούλοι κερνούσαν τους προσκεκλημένους... Ήμουν όμως βέβαιος ότι ανήκαν, όπως όλοι οι υπόλοιποι, στην καλή αθηναϊκή κοινωνία. Εκεί ήταν τα κορίτσια της Φρόνης, τα οποία είχε προσλάβει ο Τιμανορίδας για να μας κρατήσουν συντροφιά, κομψότατα ντυμένες, στολισμένες με ακριβά κοσμήματα και περιποιημένες... Αφού γευτήκαμε τα σπάνια εδέσματα, οι δούλοι έφεραν τις κύλικες για το κρασί... η αυλήτρια άρχισε να παίζει... η νεαρή άρχισε να ταχυδακτυλουργεί χορεύοντας με την μουσική υπόκρουση του αυλού...»³¹⁰. Μετά το θέαμα που προσέφερε η νεαρή χορεύτρια, ο οικοδεσπότης πρότεινε να επιλέξουν θέμα συζήτησης. Ενώ, όμως, η συζήτηση ατονούσε, ο Τιμανορίδας πρότεινε ένα μιμόδραμα με θέμα τον έρωτα της Αριάδνης και του Διόνυσου: «Ενώ η αυλήτρια ξανάπαιρνε το όργανό της, η χορεύτρια ξάπλωσε στο δάπεδο. Ύστερα το αγόρι προχώρησε προς το μέρος της και την πήρε στην αγκαλιά του. Ο ασπασμός του κράτησε πολύ, όμως ήταν και οι δύο τους τόσο πανώριοι, ώστε στις χειρονομίες τους δεν υπήρχε ίχνος προκλήσεως ή χυδαιότητας... Ένας άγνωστος σε μένα συμποσιαστής πλησίασε μια νεαρή γυναίκα και άρχισε να την αγκαλιάζει κάτω από το εξοργισμένο βλέμμα του Τιμανορίδα, που δεν επιθυμούσε το συμπόσιό του να μετατραπεί σε όργιο»³¹¹.

Στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. το αριστοκρατικό εορταστικό συμπόσιο με κέντρο το γεύμα μεταβλήθηκε σε μεθοκόπι. Αυτός, όμως, ο αριστοκρατικός θεσμός έγινε λαϊκός. Η μεσαία τάξη των Αθηναίων σφράγισε την κοινωνική δομή του συμποσίου, που τώρα αποτελείτο από εμπόρους, παραγωγούς εμπορευμάτων και γεωργούς. Παράλληλα, παρατηρείται μια εξέλιξη με την επίδραση του Πλάτωνα, ο οποίος θεωρεί το συμπόσιο ανταλλαγή φιλοσοφικών σκέψεων. Η απόλαυση του κρασιού και άλλων επιθυμιών πρέπει να μένει στην ιδιωτική σφαίρα. Αντίθετα, ένας τρυφερός ερωτισμός ήταν σύμφωνος με τα ιδεώδη της κοινωνικής ηθικής³¹².

Είδαμε τη δραστηριότητα της εταίρας στο πλαίσιο ενός συμποσίου, όπου την νοίκιαζαν για ένα βράδυ ή την έπαιρναν μαζί τους ως προσωπική συνοδό. Συνήθως, όμως, ο Αθηναίος θα αναζητούσε τη διασκέδασή του στο σπίτι της ίδιας της εταίρας. Διότι μια εταίρα που αποκτούσε χρήματα λόγω του επαγγέλματός της, θα φρόντιζε για ένα πολυδάπανο σπίτι και υπηρετικό προσωπικό. Ο Ξενοφών π.χ. περιγράφει την επίσκεψη του Σωκράτη στην εταίρα Θεοδότη. Σ' ένα πολυτελές σπίτι, λοιπόν,

³¹⁰ Όπ.π., σ.σ. 212-214.

³¹¹ Όπ.π., σ.σ. 215-218.

³¹² Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 158-163.

προσκαλούσαν τους εραστές τους. Σε πολλά αγγεία βρίσκουμε εικόνα της επίσκεψης σε εταίρα. Οι υπηρέτες φροντίζουν για τους επισκέπτες, ενώ η υψηλή εταίρα χάριζε την εύνοιά της σε ξεχωριστούς κυρίους. Γενικά, η σεμνή επιφυλακτικότητα και γυναικεία ευπρέπεια ήταν τα στοιχεία που ασκούσαν έλξη στον ανδρικό κόσμο της Αθήνας. Ήταν η δόξα της Φρύνης, της γνωστής εταίρας του 4^{ου} αι. π.Χ. Σαν τίμια αστή εμφανιζόταν, με μόνο όπλο το φρέσκο χρώμα του προσώπου της. Οι αγγειογραφίες μάς δείχνουν μόνο τα προκαταρκτικά σ' έναν οίκο ανοχής, την εκλογή της γυναίκας και τη διαπραγμάτευση για την τιμή³¹³.

Ο Αριστοκλής θα βρεθεί σε ένα συμπόσιο στο σπίτι της εταίρας Φρύνης: *«Απόψε γιορτάζουμε την άφιξη στην Αθήνα ενός Συρακούσιου φίλου και πιστού θαμώνα μας... Έτσι βρέθηκα συντροφιά με ένα από τα κορίτσια της Φρύνης, μια νεαρή ξανθιά. Ο ανάλαφρος χιτώνας της διέγραφε αμυδρά το θεσπέσιο σώμα της. Είχε έρθει δίπλα μου και ενώ ερωτοτροπούσα μαζί της...»*³¹⁴. Το σπίτι της Φρύνης και τα κορίτσια της κατέχουν σημαντική θέση στο μυθιστόρημά μας. Μάλιστα, αυτά τα κορίτσια θα εμπλακούν στη δολοφονία του Νικόστρατου και θα συμβάλουν στην αποκάλυψη του δολοφόνου Νικοκλή: *«Είναι από τα πιο φημισμένα σπίτια. Έχει μαζί της πανέμορφες κοπέλες. Οι περισσότερες κατάγονται από τη Σάμο, όπως κι εκείνη. Μόλις φθάσαμε εκεί, τα κορίτσια κρατούσαν συντροφιά σε τρεις ξένους, άγνωστους άνδρες... Ένας από αυτούς βρισκόταν ξαπλωμένος στην κλίνη με δύο ελκυστικότερα κορίτσια»*³¹⁵. (Το σπίτι της Φρύνης) *«βρισκόταν σε μια περίοπτη συνοικία... Μια νεαρή υπηρέτρια έσπευσε να μου ανοίξει... Με οδήγησε σε ένα δωμάτιο πλούσια διακοσμημένο. Ήταν κάπως παραμορφωμένο, αλλά μαρτυρούσε τη χλιδή μέσα στην οποία ζούσε η περιώνυμη εταίρα... Η Φρύνη εμφανίστηκε λίγο αργότερα συνοδευόμενη από δύο νεαρές δούλες. Αν και ήταν υπερβολικά φτιασιδωμένη για το γούστο μου, πρέπει να ομολογήσω ότι είχε βασιλικό παράστημα. Ήταν γύρω στα τριάντα, σχετικά ψηλή, με κατάμαυρα μαλλιά προσεκτικά μαζεμένα στην κορυφή του κεφαλιού. Φορούσε ένα ολοκέντητο φόρεμα και πολυάριθμα κοσμήματα»*³¹⁶.

Εκεί, ο Αριστοκλής θα συναντήσει τη Θεοδότη, η οποία θα του εξιστορήσει την προσωπική της ιστορία: *«Με λένε Θεοδότη. Είμαι η εγγονή της ονομαστής εταίρας με την οποία ο Σωκράτης ευχαριστιόταν να συζητά. Δυστυχώς, όταν η γιαγιά μου άρχισε να*

³¹³ Όπ.π., σ.σ. 176-183.

³¹⁴ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ.σ. 108-109.

³¹⁵ Όπ.π., σ. 51.

³¹⁶ Όπ.π., σ.σ. 63-64.

γερνάει, οι φίλοι της την εγκατέλειψαν. Η μητέρα μου αναγκάστηκε να εργαστεί ως τροφός για να με μεγαλώσει. Για να μην έχω την δική της κατάληξη, ήρθα στη Φρύνη κι αυτή μου έμαθε το επάγγελμα που είχε επιτρέψει στη γιαγιά μου να περάσει πολυτελή κι ευχάριστη ζωή. Ελπίζω να ξεφύγω κι εγώ κάποτε από εδώ και να εγκατασταθώ κάπου μονάχη μου»³¹⁷. Και πράγματι η Θεοδότη στο τέλος του μυθιστορήματος πληροφορούμαστε ότι γοήτευσε έναν πλούσιο έμπορο από την Ρόδο, ο οποίος την πήρε μαζί του και την παντρεύτηκε³¹⁸. Αντίθετα με τη Θεοδότη, η Αβρότονος ήταν «τίμιο κορίτσι χωρίς φιλοδοξία» και, έτσι όπως προέβλεψε η Θεοδότη, κατέληξε σε χαμαιτυπείο για ναυτικούς³¹⁹. «Η Φρύνη αναγκάστηκε να την πουλήσει σε κείνον τον παλιάνθρωπο γιατί είχε γίνει δύστροπη και δεν άρεσε πια στους πελάτες που έρχονται εδώ»³²⁰. Και αυτά συνέβαιναν, παρότι η Φρύνη αποκαλούσε τα κορίτσια «κόρες» της³²¹. «Η Φρύνη την έδωσε σε έναν πορνοβοσκό, έναν από εκείνους τους ελλεινούς που εκμεταλλεύονται τα αδύναμα κορίτσια σαν αυτήν»³²².

Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της Μέλισσας, η οποία αποκαλύπτει και τον δολοφόνο του Νικόστρατου, τον Νικοκλή. Η Μέλισσα ήταν παλλακίδα, που την είχε αγοράσει ο Δημέας και έμενε σπίτι του. Ήταν τρελά ερωτευμένος μαζί της. Συνήθως, αυτός έλειπε σε ταξίδια για δουλειές. Όταν γύρισε κάποια φορά, έμαθε ότι ο γιος του Νικοκλή είχε ερωτική σχέση μαζί της και το παιδί που εκείνη ζητούσε να αναγνωρίσει ως νόμιμο, ήταν του γιού του. Ο Νικοκλής, λοιπόν, της είχε πει ότι θα γινόταν πλούσιος, θα την εξαγόραζε και θα αναγνώριζε το παιδί. Εντωμεταξύ, εκείνη είχε καταφύγει στο σπίτι της Φρύνης³²³. Ο Αριστοκλής με την ομολογία και σύλληψη του Νικοκλή εκπληρώνει την υπόσχεσή του προς τη Θεοδότη και τη Μέλισσα και τις εξαγοράζει. Η Μέλισσα έζησε με άνεση μερικά χρόνια, όπως συμβαίνει συνήθως στις εταίρες, αλλά το τέλος της ήταν άδοξο. Πέθανε νέα, εγκαταλελειμμένη από τους εραστές της, μέσα στην ανέχεια³²⁴.

Ο ανδρικός πληθυσμός δεν εκπλήσσονταν με τη μοίρα μιας εταίρας, αλλά αντιθέτως θεωρούσαν φυσιολογική μια άσχημη κατάληξη της ζωής της: «Αλλά μια

³¹⁷ Όπ.π., σ.σ. 65-66.

³¹⁸ Όπ.π., σ. 257.

³¹⁹ Όπ.π., σ. 66.

³²⁰ Όπ.π., σ. 207.

³²¹ Όπ.π., σ. 206.

³²² Όπ.π., σ. 110.

³²³ Όπ.π., σ.σ. 192, 222, 233.

³²⁴ Όπ.π., σ. 257.

γυναίκα που ασκεί αυτό το επάγγελμα, πρέπει να είναι συμφιλωμένη με το ενδεχόμενο να την εγκαταλείψουν και κυρίως πρέπει να μην της κατέβει η ιδέα να ερωτευτεί»³²⁵.

Οι γνωστές εταίρες ήταν ή δούλες ή μέτοικες. Η Φρύνη και η Λαΐς μάλλον είχαν έρθει στην Αθήνα από παιδιά (Θεσπιές Βοιωτίας και Ύκκαρα Σικελίας). Κινούνταν πιο ελεύθερα, μπορούσαν να περπατούν στην πόλη, να συζούν με έναν άνδρα (παλλακεία). Ως μέτοικοι δεν είχαν τη δυνατότητα για κατοχή ιδιοκτησίας εκτός από χρήματα. Γίνεται λόγος για πλούτο στις εταίρες, οι οποίες δαπανούσαν για αφιερώματα³²⁶. Ο Ελληνικός θεσμός των εταίρων ήταν ένα ιδιαίτερο είδος πορνείας. Αν υπήρξε στην Ελλάδα από την αρχή του 6^{ου} αι. π.Χ., μπορεί να ήταν συνέπεια της ανάπτυξης του εμπορίου. Οι ταξιδιώτες έμποροι μακριά από τη σύζυγό τους ή τις δούλες τους, είχαν αρκετά οικονομικά μέσα για να ενοικιάζουν πόρνες. Αλλά η σολώνεια νομοθεσία είχε στο νου της και τους άγαμους Αθηναίους κάτω των 30 ετών³²⁷.

6.4 Η παιδεραστία

Ο μόνος αληθινός έρωτας ήταν εκείνος προς τα αγόρια. Σ' αυτήν την περίπτωση απαιτούνταν πνευματικός και ψυχικός δεσμός. Η σεξουαλική επαφή ήταν δευτερεύουσας σημασίας. Η παιδεραστία βασιζόταν σε αμοιβαία κρίση, που μετά από μια παιδεραστική φάση οδηγούσε σε φιλία ισόβια. Ο παραλληλισμός συζυγικού έρωτα και παιδεραστίας δείχνει ότι στο σύστημα κοινωνικών αξιών τάσσονταν πλάι-πλάι και ήταν εξίσου αποδεκτά. Η παιδεραστία δεν ήταν κατακριτέα.

Η εκλογή ενός από αυτά τα είδη έρωτα δεν αποτελούσε πρόβλημα ατομικής κλίσης, αλλά κοινωνικής συμβατικότητας που εξαρτιόταν από την ηλικία και την κοινωνική θέση. Ήταν ιδιαίτερη μορφή ομοφυλοφιλικής δραστηριότητας. Η παιδεραστία αναφερόταν στο αγόρι, στους νεαρούς στο τέλος της παιδικότητάς τους. Το ιδιαίτερο στοιχείο ήταν η ένωση ενός ώριμου άνδρα με έναν νεαρό. Προϋπόθεση η ψυχική και πνευματική ανισότητα των δύο ερωτικών συντρόφων λόγω ηλικίας. Με την ενηλικίωση του αγοριού ο ομοφυλικός έρωτας γινόταν σκάνδαλο. Δεύτερη προϋπόθεση της νόμιμης παιδεραστίας ήταν ο ερωτικός πόθος του μεγαλύτερου, ενώ ο «παῖς» δεν ανταποκρινόταν, παρά μόνο δια του θαυμασμού και της εκτίμησης. Ο ώριμος άνδρας ονομαζόταν «εραστής», ο δε «παῖς» «ερώμενος», δηλαδή αγαπημένος.

³²⁵ Όπ.π., σ. 226.

³²⁶ Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα, 2008³, σ.σ. 220-226.

³²⁷ Όπ.π., σ. 237.

Ο Αθηναίος μπορούσε να είναι ερώμενος, μόνο όσο ήταν «παῖς», δηλαδή κατά την εφηβεία του. Δεν ήταν «παῖς» κατά την ηλικία των 18 ετών. Εραστής που διατηρούσε παιδεραστικές σχέσεις πέραν της εφηβείας, δοκίμαζε χλεύη. Ο κανόνας που αναθεμάτιζε τον έρωτα ανάμεσα σε ενήλικους άνδρες, έσπρωχνε στην κρυφή ομοφυλοφιλία τους έρωτες αυτού του είδους. Για τους εραστές δεν υπήρχε όριο ηλικίας. Γι' αυτό και υπερτερούσαν αριθμητικά. Τα αγγεία δείχνουν σκηνές ενός «παῖδα» να περιβάλλεται από περισσότερους άνδρες που θέλουν να κερδίσουν την εύνοιά του. Το στεφάνι ήταν ένα δώρο, σημείο κατάφασής του σε μια παιδεραστική σχέση και συναίνεση. Η αξία της παιδεραστίας βρισκόταν στην παιδαγωγική της λειτουργία. Η σεξουαλική επαφή ήταν συμπληρωματική του «παιδαγωγικού έρωτα». Ο ενήλικας εραστής έπρεπε να παιδαγωγήσει τον «παῖδα» να γίνει καλός κἄγαθός (δηλ. ωραίος και καλός). Στη βάση βρίσκεται η αντίληψη ότι ο έρωτας κινεί τον ενήλικο εραστή να είναι πρότυπο αρετής για τον νεαρό ερώμενό του κι εκείνος να τον συναγωνίζεται σε θαυμασμό. Η παιδερασία παρέμενε φαινόμενο της ανώτερης αθηναϊκής τάξης, γιατί σ' αυτήν κατοπτρίζονταν τα προνόμια και τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής τάξης με βάση τα οποία παιδαγωγούνται οι νέοι.

Η κύρια σκηνή για την προσέγγιση και συνάντηση ήταν η παλαίστρα, το στάδιο, όπου οι νεαροί Αθηναίοι περνούσαν τον περισσότερο χρόνο τους. Η σωματική αγωγή ήταν γενικό παιδαγωγικό αγαθό. Η παλαίστρα ευνοούσε την παιδερασία. Γυμνάζονταν γυμνοί και αυτό προκαλούσε τον έρωτα. Ο ενήλικας έπρεπε να διαθέτει ελεύθερο χρόνο, για να επισκεφτεί μια παλαίστρα. Βέβαια, κανείς εργαζόμενος Αθηναίος δεν αποκλειόταν από τον έρωτα προς τα αγόρια. Στην πραγματικότητα προϋπόθετε μια ανάλογη σχολή. Για να κερδίσει την εύνοια του αγοριού, χρειάζονταν κάποια δώρα. Η αποδοχή των δώρων σήμαινε την αποδοχή της υποχρέωσης να ανταποκριθεί στις ερωτικές επιθυμίες του εραστή. Αυτά τα δώρα μοιάζουν με τα «εδνα» στην ομηρική κοινωνία που ήταν νυφικά δώρα, και όχι προίκα. Σύμφωνα με τις απεικονίσεις των αγγείων φαίνεται να δωρίζονται συνηθέστατα λαγοί και πετεινοί. Τα ζώα συμβόλιζαν ουσιώδεις ανδρικές αρετές. Ο λαγός χρησίμευε για το κυνήγι, άρα στο παιδί μεταδίδονταν ως θετική ανδρική αξία το κυνήγι και η ηδονή γι' αυτό. Αλλά ως δώρα δίνονταν και χρήματα. Πάντως, η παιδερασία έρχονταν σε επικίνδυνη συνάφεια προς τον αγοραίο έρωτα και την πορνεία, όταν συναρτιόταν με χρηματικά δώρα. Ακόμη και για τον υπέρμαχο του αγνού έρωτα, τον Πλάτωνα, ήταν αποδεκτή η ευκαιριακή ερωτική απόλαυση. Η σωκρατική-πλατωνική φιλοσοφία εξύψωσε την

παιδευαστία. Η κοινωνική και νομική κατάσταση το ατόμου διαφοροποιούσε την παιδευαστία από την πορνεία. Η παιδευαστία ήταν προνόμιο του ελεύθερου πολίτη. Το συμπόσιο ήταν φυσικά το πλαίσιο, όπου κάποιος μπορούσε να συναντήσει τον ερωμένο. Οι επαγγελματίες πόρνοι, ψυχαγωγοί ήταν μάλλον σκλάβοι, δεν ήταν πολίτες. Οι νόμοι του Σόλωνα τιμωρούσαν τους δούλους που θα ερωτεύονταν ελεύθερο αγόρι. Επίσης, ο δούλος απαγορευόταν να αθλείται στην παλαίστρα, άρα η παιδευαστία και η άθληση χαρακτήριζαν τον ελεύθερο πολίτη και αποτελούσαν προνόμιο μόνο των ευγενών. Το πλαίσιο της αγωγής το πρόσφερε ο θεσμός της παιδευαστίας. Το ιδεώδες του Πλάτωνα για την αποχή και την εξιδανίκευση παρέμεινε περιορισμένο σε μικρό κύκλο εκλεκτών. Μέσα στη δημοκρατική ισονομία η παιδευαστία χρησιμοποιείται για να διαφοροποιεί κοινωνικά. Η απομόνωση της γυναίκας και η μειονεκτικότητά της συνέβαλαν στην ενίσχυση του φαινομένου³²⁸.

Πολλά από τα παραπάνω στοιχεία περί παιδευαστίας τα βρίσκουμε στο μυθιστόρημά μας. Ο Αριστοκλής εκφράζεται ως εξής για το θέμα: *«Δεν απεχθανόμουν την άθληση, αλλά δεν μου άρεσαν οι κάπως διαφορούμενες ερωτικές σχέσεις που δημιουργούνταν εκεί μεταξύ νεαρών και νεαζόντων ανδρών που ποθούσαν να αρέσουν ακόμα τελεία. Ήξερα βέβαια ότι αυτές οι σχέσεις αποτελούσαν μέρος της ευρύτερης παιδείας των νεαρών αριστοκρατών. Είχα ακούσει πολλές φορές τους συνομηλίκους μου να καμαρώνουν για την εύνοια που είχαν αποσπάσει από τον έναν ή τον άλλον μεσήλικα, η οποία μεταφραζόταν άλλοτε σε δώρα. Εγώ, απ' την πλευρά μου θεωρούσα χρήσιμο να ακούω τις συμβουλές ενός μεγαλύτερου για τον οποίο έτρεφα ερωτικά αισθήματα-μέσα σε επιτρεπτά όρια-, τα οποία παρέμειναν όμως πάντα σε πνευματικό και όχι σωματικό επίπεδο»*³²⁹. Και παρακάτω εκφράζει τη συμφωνία του με τις ιδέες του Πλάτωνα για το θέμα. Επισημαίνει τη δυσκολία που έχουν «οι παίδες» όταν ενηλικιωθούν να αποκοπούν της εξάρτησής τους από τους ώριμους άνδρες. Στο σημείο αυτό αναφέρει το παράδειγμα κάποιου φίλου του Δημοσθένη, του Τιμάρχου, αριστοκράτη από πλούσια γενιά. Έχοντας συνείδηση της γοητείας του συνέχισε να συντηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την ενηλικίωσή του από διάφορους ώριμους άνδρες στους οποίους «χάριζε σε αντάλλαγμα την ομορφιά του»³³⁰.

³²⁸ Όπ.π., σ.σ. 239-215.

³²⁹ Claude Mossé, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸, σ. 49.

³³⁰ Όπ.π., σ. 50.

ΚΕΦ. 7: Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΟΥ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ CLAUDE MOSSE ΕΓΚΛΗΜΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ» ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΟ

Τα αδύναμα σημεία που εντοπίζει ο δοκιμιογράφος Παντελής Μπουκάλας στο άρθρο του για το μυθιστόρημα της Claude Mossé ότι «το κείμενο ηχεί ακαδημαϊκό και σχηματικό όταν οι πληροφορίες και οι επακόλουθες εξηγήσεις τους εντίθενται με κάποια διδακτική βία στον πρωτογενή αφηγηματικό λόγο του Αριστοκλή»³³¹ αποβαίνουν ισχυρά σημεία για μας που επιχειρήσαμε τη μελέτη του μυθιστορήματος από εγκληματολογική σκοπιά. Και τούτο γιατί η Claude Mossé, όπως ο ίδιος ο αρθογράφος επισημαίνει σε πολλές περιπτώσεις, «φέρεται ως ιστορικός και δοκιμιογράφος παρά σαν λογοτέχνης»³³². Η εγκληματολογική προσέγγιση του έργου «έγκλημα στην αρχαία αγορά» επιτρέπει μια ιστορική και συγκριτική προσέγγιση του εγκλήματος.

Στην ιστορική και συγκριτική προσέγγιση «εξετάζεται το έγκλημα σε μια δεδομένη κοινωνία μέσα από μια ιστορική προοπτική, ώστε να καταγραφούν οι διαφοροποιήσεις τους στις διάφορες χρονικές στιγμές και να αναλυθούν σε σχέση με τη γενικότερη εξέλιξη αυτής της κοινωνίας. Οι σχετικές έρευνες πραγματοποιούνται με την τεχνική της έμμεσης παρατήρησης, χρησιμοποιούνται στοιχεία στα οποία έχουν αποτυπωθεί τα ίχνη των ερευνόμενων φαινομένων. Τέτοια στοιχεία είναι τα ποσοτικά δεδομένα στατιστικές, τα γραπτά κείμενα, νόμοι και τα πολιτιστικά τεκμήρια»³³³.

Στη δική μας περίπτωση, τα στοιχεία που μελετήσαμε, ανήκουν στα γραπτά τεκμήρια και μάλιστα είναι λογοτεχνικό κείμενο. «Αντιπροσωπευτική μορφή έμμεσης παρατήρησης αποτελεί η ανάλυση περιεχομένου»³³⁴. Στην ανάλυση περιεχομένου «πρόκειται ουσιαστικά για την ταξινόμηση του ερευνητικού υλικού σε κατηγορίες, ούτως ώστε να μπορεί να περιγραφεί με συστηματικό τρόπο, και μπορεί να είναι τόσο ποσοτική όσο και ποιοτική, αλλά εφαρμόζεται ευρύτερα στην δεύτερη περίπτωση»³³⁵. Εμείς ακολουθήσαμε την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου.

³³¹ Παντελής Μπουκάλας, *Αστυνομικό μυθιστόρημα για την αρχαία Αθήνα το «Έγκλημα στην αρχαία αγορά» της Κλόντ Μοσέ*, Η Καθημερινή, 17/2/1998, σ. 10.

³³² Όπ.π.

³³³ Χριστίνα Ζαραφωνίτου, *Εμπειρική εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1995, σ. 19.

³³⁴ Χριστίνα Ζαραφωνίτου, *Εμπειρική εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1995, σ. 23.

³³⁵ Χριστίνα Ζαραφωνίτου, *Εμπειρική εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1995σ.σ. 138-139.

Με βάση την άποψη του Durkheim ότι το έγκλημα συνιστά ένα «κανονικό» κοινωνικό φαινόμενο, τότε οι ιστορικές αναλύσεις είναι η αναγκαία βάση για την προσέγγιση του εγκλήματος, αλλά και τη μελέτη των κοινωνιών μέσα στις οποίες συντελείται. Η ανασκόπηση της ιστορίας της εγκληματολογίας αποκαλύπτει ότι τα θέματα που απασχολούν τους εγκληματολόγους σήμερα, συνδέονται άμεσα με τα ζητήματα που απασχολούσαν την εγκληματολογική σκέψη στις απαρχές της. Είναι παραδεκτό ότι απώτεροι πρόδρομοι της εγκληματολογικής σκέψης είναι εκείνοι που έζησαν στην αρχαία Ελλάδα και μάλιστα στην Αττική κατά την κλασική περίοδο. Αφορά ζητήματα λειτουργίας του ποινικού συστήματος, τη λειτουργία του νόμου και της ποινής, τη γένεση και εξέλιξη του εγκλήματος, την έννοια της εγκληματικής προσωπικότητας και το ζήτημα της αντεγκληματικής πολιτικής, τυπολογίες εγκληματιών στην πράξη.

Η πορεία της εγκληματολογίας προς τη διεπιστημονικότητα και τις εγκληματολογικές συνθέσεις που πιστοποιούν τον ενωτικό της χαρακτήρα, και τον χαρακτηρισμό του εγκλήματος ως κοινωνικό φαινόμενο³³⁶. Προσεγγίζοντας, λοιπόν, εγκληματολογικά το έργο της Claude Mossé «έγκλημα στην αρχαία αγορά» μελετάμε την κοινωνία μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου σε συγκεκριμένο τόπο και επιτυγχάνουμε τις αναμφίβολες αλληλεξαρτήσεις του εγκληματικού φαινομένου σε συνάρτηση με την κοινωνικο-ιστορική συγκυρία.

Ποια είναι, όμως, τα χαρακτηριστικά και η σημασία της αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας σήμερα; Αυτό είναι το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται το μυθιστόρημα της Claude Mossé?: Η κλασική Αθήνα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Κατά τον Κορνήλιο Καστοριάδη υπάρχουν στοιχεία που δημιουργήθηκαν πρώτη φορά στην αρχαία Ελλάδα και χάθηκαν με την παρακμή της Ελληνικής πόλης. Εμφανίστηκαν πάλι με τις πόλεις, δηλαδή τις κοινότητες που προσπάθησαν να αυτοκυβερνηθούν ως πολιτικές κοινότητες. Τα στοιχεία της πολιτικής κοινότητας στην αρχαία Ελλάδα αποτελούν πηγή έμπνευσης: η αμφισβήτηση της παράδοσης. Η κοινότητα θέτει σε αμφισβήτηση τους παραδοσιακούς θεσμούς. Πληροφορούμαστε και στο έργο της Claude Mossé ότι οι δούλοι του Λαυρίου είχαν εξεγερθεί. Υπήρχε, επίσης, συγκεκριμένη αντίληψη για το ποιο πρέπει να είναι το πολιτικό υποκείμενο,

³³⁶ Βίκυ Βλάχου, *Ιστορική επισκόπηση των Εγκληματολογικών θεωριών κατά τον 19^ο αιώνα. Η γένεση της Εγκληματολογίας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017², σ.σ. 25-31.

δηλαδή ο πολίτης που μπορεί να μετέχει στη δικαστική εξουσία, η οποία είναι η πρώτη που επικυρώνει ή αναιρεί αποφάσεις της Εκκλησίας. Βέβαια, πρόκειται για λαϊκά δικαστήρια και όχι για επαγγελματίες δικαστές. Η βάση της αρχαίας δημοκρατικής πολιτείας ήταν η κοινότητα των ανεξάρτητων μικροπαραγωγών, αγροτών, τεχνιτών και εμπόρων. Η ανδρεία και η στρατιωτική τιμή συνιστούν υψηλές αρετές, γιατί πρέπει να διατηρηθεί η πολιτική κοινότητα. Η αμφισβήτηση οδήγησε στην πάλι κατά της αριστοκρατίας και κατέληξε στη δημοκρατία. Με την αμφισβήτηση συμπορεύεται και η γέννηση της φιλοσοφίας που προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα «τι είναι ο κόσμος;». Η φιλοσοφία στην αρχαία Ελλάδα ήταν φιλοσοφία των πολιτών που συζητούν στην αγορά με άλλους πολίτες και φτάνουν στο ερώτημα «τι σημαίνει δίκαιο και τι σημαίνει δικαιοσύνη». Τα ερωτήματα αυτά οδηγούν στην αυτοθέσμιση της κοινωνίας, που συνιστά μια διαδικασία, όχι μια κατάσταση, μια πολιτική ιστορία συνεχούς δημιουργίας σύμφωνα με τις ανάγκες και τις περιστάσεις. Ο Αριστοτέλης λέει ότι ο δήμος έγινε ο ίδιος κύριος των πάντων και διοικεί με τα ψηφίσματα και με τα δικαστήρια. Ο Κλεισθένης αναδιοργανώνει τις φυλές και ανακατανέμει τους πολίτες, με αποτέλεσμα η κοινωνική ζωή να γίνεται αντικείμενο πολιτικής δράσης. Η φράση «*Ἐδοξε τῇ βουλῇ και τῷ δήμῳ*» υποδηλώνει ότι αποφασίστηκε κάτι, γιατί έτσι φάνηκε σωστό στον δήμο. Η πόλις είναι εκείνη που ορίζει τη σύσταση του πολιτικού σώματος και ασκεί τη δημοκρατία χωρίς αντιπροσώπους. Οι δικαστές είναι κληρωτοί με ένα πολύπλοκο σύστημα που συνεχώς βελτιώνεται. Ένα τυχαίο δείγμα του λαού καλείται με την ιδιότητα του δικαστή να εφαρμόσει τον νόμο που ο ίδιος ο λαός ψήφισε. Η Εκκλησία του Δήμου παίρνει και τις βασικές αποφάσεις της πολιτικής ζωής (πόλεμος, ειρήνη, συμμαχίες). Η εκτελεστική εξουσία που θα λέγαμε σήμερα κατά μεγάλο μέρος έχει ανατεθεί σε δούλους. Οι άρχοντες μπορεί να ανακληθούν κατά τη διάρκεια της θητείας τους και αν υπάρχει βάσιμη κατηγορία, να καθαιρεθούν από το αξίωμα. Στην Εκκλησία του Δήμου βαραίνει η γνώμη όλων. Μόνο σε ζητήματα που απαιτούσαν ειδικές γνώσεις, εκλέγουν όπως τους δέκα στρατηγούς σε στρατιωτικά αξιώματα (επιλογή του αρίστου). Η πόλις είναι οι Αθηναίοι, κοινωνική ομάδα ικανή να αυτοκυβερνάται, αυτόνομη κοινωνία με αυτόνομους ανθρώπους. Με τη σεισάχθεια του Σόλωνα περιορίζεται η δύναμη των πλουσίων και μειώνεται η οικονομική ανισότητα. Σήμερα δεν είναι αυτονόητο να τίθενται ερωτήματα, όπως εκείνα της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ισότητας. Η κυρίαρχη κατάσταση συνοψίζεται σε καταναλωτισμό, ήπια χειραγώγηση των ανθρώπων και ιδιωτικοποίηση, φαινόμενα που

εξαπλώνονται όλο και περισσότερο στις δυτικές κοινωνίες. Στο σημερινό σύστημα υπάρχει ένα εγκατεστημένο σύστημα, μια λογική του συστήματος που αντιστρατεύεται κάθε εκδημοκρατισμό και οδηγεί προς μεγαλύτερη πολιτική αποξένωση και αλλοτρίωση των ανθρώπων³³⁷. Δεν πρέπει, όμως, να παραγνωρίσουμε ότι η οργάνωση του δικαστικού συστήματος ήταν στενά συνδεδεμένη με την πολιτική οργάνωση. Σύμφωνα με τη μορφή της δημοκρατίας, η εξουσία ανήκε στο πλήθος κι όχι στον νόμο. Οι δικαστές ορίζονταν μεταξύ των πολιτών. Σήμερα, μιλάμε για μια «μετριοπαθή» δημοκρατία του 4^{ου} αι. π.Χ. σε αντίθεση με τη «ριζοσπαστική» των τελευταίων δεκαετιών του 5^{ου} αι. π.Χ. κι αυτή η δημοκρατία σέβεται τους νόμους των οποίων επιβεβαιώνεται η κυριαρχία, όπως μαρτυρεί η αυξανόμενη σημασία των δικαστηρίων και η δυνατότητα αμφισβήτησης των αποφάσεων της Εκκλησίας του Δήμου με την προσφυγή σε διάφορες διαδικασίες. Η δικαιοσύνη βρίσκεται στο επίκεντρο των συζητήσεων για την αθηναϊκή δημοκρατία. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των δικών τόσο για δημόσιες όσο και ιδιωτικές υποθέσεις η αναφορά στους νόμους δεν εμπόδιζε τη λίγο πολύ ελεύθερη ερμηνεία τους από τους αντιδίκους με κριτήρια που δεν ήταν καθαρά νομικά. Η ελεύθερη ερμηνεία των νόμων ήταν ενδεικτική ότι το αθηναϊκό «δίκαιο» δεν διέθετε τη συνοχή ενός απόλυτου νομικού συστήματος. Εναπόκειτο στους δικαστές των λαϊκών δικαστηρίων τόσο να ερμηνεύουν τους νόμους όσο και να αποφασίζουν με γνώμονα τις αγορεύσεις που ετοίμαζαν για τους διάδικους οι πιο ειδικοί π.χ. οι λογογράφοι. Ας μην ξεχνάμε ότι και οι δίκες εξαρτώνταν από ιδιωτικές καταγγελίες. Υπήρχαν οι διαβόητοι συκοφάντες που διέφθειραν τους δικαστές, οι οποίοι δεν συζητούσαν, αλλά απλά αποφαινόταν με μυστική ψηφοφορία. Μεγάλη ήταν και η σημασία των ρητόρων που άλλοτε διηύθυναν μια συζήτηση στην Εκκλησία του Δήμου κι άλλοτε ερμήνευαν τους νόμους που επικαλούνταν. Αυτή η ερμηνεία εξαρτιόταν από τις πολιτικές περιστάσεις της στιγμής και επηρέαζαν την εκλογή των δικαστών, αν και έπειθαν ότι η δημοκρατία κινδύνευε. Δηλαδή, η αθηναϊκή δημοκρατία δεν ήταν ανεξάρτητη από τον πολιτικό παράγοντα που εκφραζόταν μέσω της κυρίαρχης εξουσίας του δήμου. Η απόλυτη εξουσία του νόμου δεν αντικατέστησε κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. την απόλυτη εξουσία του λαού. Η μία απέρρεε από την άλλη

³³⁷ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η αρχαία Ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, εκδ. ΥΨΙΛΟΝ/βιβλία, Αθήνα 1991¹¹, σ.σ. 10-58.

και οι δύο αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα της πρωτότυπης κοινότητας που ήταν το ελληνικό άστυ³³⁸.

Αδιαμφισβήτητη είναι, όμως, και η συμβολή της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας στη γένεση της εγκληματολογικής σκέψης. Η δικαιοσύνη είναι στα χέρια του λαού και ο πολίτης έχει τη δυνατότητα να ασκήσει δημόσια αγωγή, για να κινηθεί δικαστική δίωξη, να δικάσει, να εκδώσει απόφαση, να νομοθετήσει, να ερμηνεύσει τον νόμο, να διώξει, να συλλάβει, να οδηγήσει στη σύλληψη τον παραβάτη του ποινικού νόμου, να δικάσει τον ένοχο και να επιβάλλει ποινή. Μοναδικός είναι ο οιονεί ορισμός του πολίτη από τον Αριστοτέλη, ως εκείνον που μετέχει στην εξουσία και στην απονομή της δικαιοσύνης. Για τον Αριστοτέλη έγκλημα είναι ένα κακό που στρέφεται κατά της κοινωνίας. Αναπτύσσει τα στοιχεία του εγκλήματος ως άδικης, καταλογιστής και αξιόποινης αδικοπραγίας και προχωράει στην τριμερή διάκριση των εγκλημάτων. Επιχειρεί τη διάκριση των εγκληματιών και τονίζει τη σημασία της προσωπικότητάς τους για το πέρασμα στην πράξη και τη μεταχείρισή τους³³⁹. Η σημασία της προσωπικότητας είναι έκδηλη στο έργο της Claude Mossé, όταν αναφέρεται περισσότερο στο θύμα της κύριας εγκληματικής πράξης, της ανθρωποκτονίας, του φόνου του Νικόστρατου. Είναι συχνή η αναφορά στην ιδιοσυγκρασία του θύματος (παρορμητικότητα, ευερέθιστος χαρακτήρας), ο οποίος βρίσκεται πολλές φορές να εμπλέκεται σε ερωτικές ιστορίες, εμπορικές συναλλαγές για εύκολο κέρδος, πολιτικές συζητήσεις που εγείρουν αντιδικίες, διασκεδάσεις που συνοδεύονται από οινοποσίες και μεθοκόπια.

Ο Αριστοτέλης τονίζει ιδιαίτερα αυτό που αποτελεί τη σύγχρονη θεώρηση της εγκληματογένεσης, την πολλαπλότητα των παραγόντων που οδηγούν στο έγκλημα – βιολογικών, ψυχολογικών, κοινωνικών και πολιτιστικών καταστάσεων και τη δυναμική τους αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση³⁴⁰.

Η εγκληματολογία επηρεάστηκε διαχρονικά από διάφορα επιστημονικά ρεύματα, θεωρίες και τάσεις που κυριάρχησαν κατά περιόδους. Δεν επρόκειτο για τυχαίες κατασκευές. Ήταν και είναι συνάρτηση των φιλοσοφικών αντιλήψεων των πολιτικών

³³⁸ Claude Mossé, *Δικαιοσύνη και πολιτική στην Αθήνα της κλασικής εποχής. Εν ονόματι του νόμου*, μτφρ. Γ. Νίκας, επιμ. Χρύσα Σπυροπούλου, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2013, σ.σ. 196-227.

³³⁹ Ιακ. Ι. Φαρσεδάκη, *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της. Μερικές ιστορικές, συγκριτικές, θεωρητικές και πρακτικές επισημάνσεις*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1991, σ.σ. 15-16.

³⁴⁰ Ιακ. Ι. Φαρσεδάκη, *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της. Μερικές ιστορικές, συγκριτικές, θεωρητικές και πρακτικές επισημάνσεις*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1991, σ. 16.

συγκυριών και των επιστημονικών δεδομένων της εποχής. Η αποτυχία μονομερών θεωριών να προσφέρουν μια πειστική αιτιολογική προσέγγιση του εγκλήματος οδήγησε στην υιοθέτηση της ιδέας ότι το έγκλημα οφείλεται στη δράση πολλών παραγόντων, βιολογικών, κοινωνικών και ψυχολογικών. Το έγκλημα έχει επισημανθεί ότι είναι προϊόν τόσο της ιδιαιτερότητας του ατόμου όσο και των ειδικών συνθηκών του περιβάλλοντός του (F. von Liszt). Ο E. Ferri εστιάζει στους κοινωνικούς παράγοντες της εγκληματογένεσης. Η πολυπαραγοντική προσέγγιση επιχειρεί τη σύνθεση διαφορετικών στοιχείων μεταξύ τους, όπως το ατομικό με το κοινωνικό, το εγγενές με το επίκτητο, το ελεύθερο με το καταναγκαστικό, το στατικό με το δυναμικό. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το στοιχείο της προσωπικότητας είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις επιδράσεις του περιβάλλοντος³⁴¹.

Για να επιστρέψουμε στην αριστοτελική σκέψη, θα αναφερθούμε στην άποψη του φιλοσόφου ότι το πέρασμα στην εγκληματική πράξη οφείλεται στη φιλοδοξία και στην πλεονεξία των ατόμων και είναι προϊόν της θέλησης του δράστη, όπως αυτή καθοδηγείται από τις επιθυμίες και τις ρίζες του³⁴².

Ο Νικοκλής, δράστης στον φόνο του Νικόστρατου προβαίνει σε ένα έγκλημα «κερδοσκοπικό», για να απελευθερωθεί από μια κατάσταση³⁴³. Έχει αποκληρωθεί από τον πατέρα του, έχει διωχθεί από τον «οίκο» και φιλοξενείται σε φίλο του. Η μόνη διέξοδος είναι η υιοθεσία του από τον Δημέα, θείο της Πλαγγόνας. Με τον θάνατο του αδερφού της Πλαγγόνας και όντας υιοθετημένος γιος του Δημέα θα μπορέσει να κληρονομήσει την περιουσία της.

Η Αθήνα ήταν η πόλη, όπου η κεντρική εξουσία έχει καθιερώσει τον δημόσιο χαρακτήρα της ποινικής δικαιοσύνης. Με την επιβολή της ποινής αντιδρά έναντι εκείνων που η υπέρβαση των δικαιωμάτων τους καταστρέφει την ισορροπία μεταξύ δημόσιας εξουσίας και ατομικής ελευθερίας. Σκοπός είναι η συντήρηση και προαγωγή της ειρηνικής συμβίωσης. Κάθε πράξη που πρόσβαλε την τάξη, χαρακτηριζόταν ως έγκλημα και η συμπεριφορά του δράστη ήταν τιμωρητέα. Η ποινή που διάλεγαν οι δικαστές ήταν αυτή που τους φαινόταν η πιο κατάλληλη και αντίστοιχη σε κάθε περίπτωση. Πρόσβαλλαν όχι μόνο τη ζωή του ενόχου, αλλά και τα δικαιώματά του και

³⁴¹ Ανθοζωή Χαΐδου, *Θετικιστική εγκληματολογία. Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1996, , σ.σ. 13-14, 251-253.

³⁴² Ιακ. Ι. Φαρσεδάκη, *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της. Μερικές ιστορικές, συγκριτικές, θεωρητικές και πρακτικές επισημάνσεις*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 199, σ. 27.

³⁴³ Ιακ. Ι. Φαρσεδάκη, *Στοιχεία εγκληματολογίας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2005, σ. 34.

την περιουσία του. Το ουσιαστικό ήταν ότι κανένας εγκληματίας δεν μπορούσε να θανατωθεί, παρά μετά την παραπομπή του στη δικαιοσύνη και διεξαγωγή δίκης μέσα στα νόμιμα πλαίσια.

Οι Αθηναίοι είχαν συλλάβει το εγκληματικό φαινόμενο ως συνδεόμενο με την πολιτική. Και ήταν μια αντίδραση αυτοάμυνας, όταν διαισθάνονταν ότι κινδύνευε το δημοκρατικό καθεστώς της πόλης. Η καταδίκη του Σωκράτη είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα³⁴⁴. Αυτές οι αντιλήψεις δεν απέχουν από τη σύγχρονη θεώρηση της εγκληματολογίας της κοινωνικής αντίδρασης. Η αναγωγή της συμπεριφοράς σε εγκληματική γίνεται με τον ορισμό αυτής ως εγκλήματος. Η λέξη *ορισμός* θέτει το ερώτημα ποιος ορίζει και σε ποιον απευθύνεται. Αυτόματα το θέμα τοποθετείται σε μια πολιτική προοπτική που προϋποθέτει σχέσεις εξουσίας, σχέσεις κυρίαρχης βούλησης προς κυριαρχούμενο. Το έγκλημα εμφανίζεται ιστορικά στις κοινωνίες εκείνες που έχουν αναδείξει μια κεντρική εξουσία. Στις ανοργάνωτες κοινωνίες η έννοια του εγκλήματος είναι άγνωστη. Η πολιτική εξουσία είναι απαραίτητη μεταβλητή για την ύπαρξη του φαινομένου του εγκλήματος. Το έγκλημα είναι πολιτικό φαινόμενο, δημιούργημα της κρατικής βούλησης που εκφράζεται με τον ποινικό νόμο. Σύμφωνα με το συγκρουσιακό πρότυπο ο ποινικός νόμος προστατεύει συμφέροντα ορισμένων κοινωνικών ομάδων σε βάρος άλλων. Κατά το συναινετικό πρότυπο επισημοποιεί μια προϋφιστάμενη ανεπίσημη αντίδραση του κοινωνικού σώματος κατά της συμπεριφοράς³⁴⁵.

Όλα τα παραπάνω σκιαγραφούν και επιβεβαιώνουν τη διαχρονικότητα και παγκοσμιότητα του εγκληματικού φαινομένου. Επιπλέον, όσα προαναφέρθηκαν συμβάλλουν στην ακόμη συνολική και ενωτική θεώρηση του εγκληματικού φαινομένου, το οποίο εμφανώς ακουμπάει την ανθρώπινη υπόσταση σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, με μέγιστη την ανάγκη εμβάθυνσής του.

³⁴⁴ Ιακ. Ι. Φαρσεδάκη, *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της. Μερικές ιστορικές, συγκριτικές, θεωρητικές και πρακτικές επισημάνσεις*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 199, σ.σ. 34-49.

³⁴⁵ Ηλίας Δασκαλάκης, *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, (παραδόσεις), εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985, σ.σ. 29-31.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία, ιστορικής προσέγγισης του εγκληματικού φαινομένου καταδεικνύει τον αποφασιστικό ρόλο που παίζει η εποχή, η συνθήκες και οι αντιλήψεις για την εκδήλωση της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς. Επιβεβαιώνει την παγκοσμιότητα και διαχρονικότητά του και συμβάλλει στην κατανόησή του ως ατομικού και συλλογικού φαινομένου.

Εξετάζοντας τις όψεις της ανθρώπινης δραστηριότητας τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό, ταυτοποιήσαμε τους παράγοντες που ωθούν στην εγκληματική συμπεριφορά ή εκείνους που συγκρατούν από την εκδήλωσή της. Είναι εμφανές ότι οι νόμοι μεταβάλλονται σύμφωνα με την οικονομική, πολιτική και κοινωνική εξέλιξη της πόλης. Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το κοινωνικό-νομικό πλαίσιο και τον φυσικό χώρο, οι ατομικές συμπεριφορές εκδηλώνονται σε συνάρτηση και με τις περιστάσεις. Τα περιστατικά ζωής εμπλέκονται με τους κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες με εμφανείς τους συσχετισμούς που θεμελιώνουν αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ τους. Οι οικονομικοί παράγοντες αναδύουν τον ρόλο της κοινωνικής τάξης ενώ οι υπάρχουσες αξίες εξασθενούν και στη θέση τους εμφανίζονται νέες που διαμορφώνουν τα πολιτισμικά στοιχεία της κοινωνίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η εργασία γίνεται στο πλαίσιο μιας ιδιαίτερης χρονικής συγκυρίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Η ανθρωπότητα στο σύνολό της βιώνει μια υγειονομική κρίση όχι άγνωστη αν κάνουμε μια ιστορική αναδρομή. Έρχεται όμως αυτή η υγειονομική κρίση να προστεθεί στην υπάρχουσα οικονομική και σε ένα πλαίσιο εκδήλωσης τρομοκρατικών πράξεων.

Όλα τα παραπάνω συνηγορούν στην αύξηση του αισθήματος του φόβου και ανασφάλειας των πολιτών. Μέσα στην «κοινωνία της πληροφορίας» η υιοθέτηση νέων τεχνολογικών πρακτικών εντατικοποιείται σε κάθε μορφή δραστηριότητας. Ο φόβος και η ανασφάλεια επιβάλλουν αυξημένη τεχνολογική επιτήρηση των συμπεριφορών στο όνομα της ασφάλειας από μέρους των φορέων του επίσημου κοινωνικού ελέγχου, αλλά παράλληλα συγκέντρωση και διαχείριση πληροφοριών και προσωπικών δεδομένων. Η επιτήρηση δεν αφορά μόνο στην διαχείριση του εγκλήματος αλλά και σε όλους τους άλλους τομείς: υγεία, εκπαίδευση, εργασία, καθημερινή επικοινωνία των πολιτών. Ωστόσο πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η μαζική χρήση των τεχνολογιών γίνεται και από τους απλούς πολίτες έτσι ώστε να μπορούμε να μιλάμε για βελτιωμένη τεχνολογικά συμμετοχή των πολιτών στην άσκηση κοινωνική ελέγχου.

Το κρίσιμο ερώτημα είναι κατά πόσον αυτή η μαζική χρήση των νέων τεχνολογικών πρακτικών στη σύγχρονη αντεγκληματική πολιτική και γενικά στη διαχείριση της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς προστατεύει τα ατομικά δικαιώματα και τις ελευθερίες των πολιτών. Αυτό είναι το πεδίο στο οποίο καλείται να δράσει ο εγκληματολόγος σήμερα. Τα θέματα που αφορούν την ελευθερία, την ισότητα και την δικαιοσύνη γίνονται επίκαιρα και πρόσφορα για τον επαναπροσδιορισμό τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ANCEL MARC, *Η νέα κοινωνική άμυνα*, μτφρ. Ηρώ Σαγκουνίδου-Δασκαλάκη, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη ΑΕΒΕ, Βιβλιοθήκη Εγκληματολογίας, Αθήνα 2004 (Ανατύπωση).
2. BISCARDI ARNALDO, *Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο*, μετ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2010⁷.
3. GAGARIN MICHAEL, *Γραφή και δίκαιο στην Αρχαία Ελλάδα*, μετ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, εκδ. Α. Καρδαμήτσα, Ινστιτούτο του βιβλίου, ΑΘΗΝΑ 2011.
4. HAWTHORN J., *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Αθανασοπούλου, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ, Ηράκλειο, 1995².
5. MOSSÉ CLAUDE, *Αθήνα, Ιστορία μιας δημοκρατίας, από τις αρχές ως τη μακεδονική κατάκτηση*, μτφρ. Δήμητρα Αγγελίδου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998.
6. MOSSÉ CLAUDE, *Δικαιοσύνη και πολιτική στην Αθήνα της κλασικής εποχής. Εν ονόματι του νόμου*, μτφρ. Γ. Νίκας, επιμ. Χρύσα Σπυροπούλου, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2013.
7. MOSSÉ CLAUDE, *Έγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, μτφρ. Ευδοξία Δελλή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003⁸.
8. MOSSÉ CLAUDE, *Μικρή ιστορία της αθηναϊκής δημοκρατίας και η πρόσληψή της στους αιώνες*, μτφρ. Σώτη Τριανταφύλλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2015.
9. MOSSÉ CLAUDE, *Οι θεσμοί στην κλασική Ελλάδα*, μτφρ. Μαρία Παπαηλιάδη, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.
10. REINSBERG CAROLA, *Γάμος, Εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, με 120 εικόνες και σχέδια*, μτφρ. Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ.Ρfreimter, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2008³.
11. SINCLAIR T. A., *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψης*, τομ. Α', εκδ. Βίκτωρ Παπαζήσης, Αθήνα 1969.
12. ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ ΣΟΦΙΑ, *Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην Αθηναϊκή δημοκρατία*, εκδ. εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004.
13. ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ ΣΟΦΙΑ, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα (5^{ος}, 4^{ος} αι. π.Χ.)*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2008.
14. ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Λ. ΑΝΤΩΝΗΣ, *Η συνεισφορά της πολιτικής μεταρρυθμίσεως του Κλεισθένη του Αθηναίου εις τον σχηματισμόν του κράτους*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι-Κομοτηνή, 1979.
15. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ Ι., *Θεσμοί της αρχαιότητας, Ι. η πόλις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987.
16. ΒΛΑΧΟΥ ΒΙΚΥ, *Ιστορική επισκόπηση των Εγκληματολογικών θεωριών κατά τον 19^ο αιώνα. Η γένεση της Εγκληματολογίας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017².
17. ΓΑΡΔΙΚΑ Κ.Γ., *Θρησκεία και εγκληματικότητα*, Εν Αθήναις 1976.
18. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ, ΓΟΥΤΣΟΣ ΔΙΟΝΥΣΗΣ, *Κείμενο και επικοινωνία*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999⁴.

19. ΓΙΟΥΝΗ Σ. ΜΑΡΙΑ, *Νόμος πόλεως, Δικαιοσύνη και νομοθεσία στην αρχαία Ελληνική πόλη, Ι. Οι αρχαϊκοί χρόνοι*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006.
20. ΓΩΤΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας, Μέρος Α΄ - Εισαγωγικά, Το έγκλημα – Η εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1984.
21. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ ΗΛΙΑΣ, *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, (παραδόσεις), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985.
22. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ ΗΛΙΑΣ, *Η μεταχείριση του εγκληματία*, (παραδόσεις), τόμος Α΄, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1981.
23. ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΦΩΤΕΙΝΗ, *Δίκες, δικαστές και δικαστήρια στις κωμωδίες του Αριστοφάνη*, εκδ. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών σπουδών, Τετράδια εργασίας αρ. 31, Αθήνα 1999.
24. ΔΗΜΑΚΗΣ Δ. ΠΑΝ., *Πρόσωπα και θεσμοί της Αρχαίας Ελλάδας*, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 1994.
25. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΕΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ, *Το διήγημα στην Ελληνική και στις Ξένες λογοτεχνίες, Θεωρία-Γραφή-Πρόσληψη*, επιμέλεια-εισαγωγή Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, Σοφία Ντενίση, , εκδ. GUTENBERG, Αθήνα 2009.
26. ΖΑΡΑΦΩΝΙΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, *Εμπειρική εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1995.
27. ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ, Β., *Η αδιαχώρητη κοινωνία. Ένας διάλογος της κοινωνιολογίας με τη λογοτεχνία*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1985.
28. ΚΑΣΙΜΑΤΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο ΙΙ, Οι λειτουργίες του κράτους*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις τεύχος α΄, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1980.
29. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ, *Η αρχαία Ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, εκδ. ΥΨΙΛΟΝ/βιβλία, Αθήνα 1991¹¹.
30. ΜΑΚΝΤΑΟΥΕΛ Μ. ΝΤΑΓΚΛΑΣ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, με δώδεκα εικόνες εκτός κειμένου*, εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 2009⁵.
31. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Θεωρητική γλωσσολογία, Εισαγωγή στη σύγχρονη γλωσσολογία*, Αθήνα, 1998, σ. 66-84.
32. ΦΑΡΣΕΔΑΚΗ Ι. ΙΑΚ., *Η εγκληματολογική σκέψη απ' την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, τευχ. α΄, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990.
33. ΦΑΡΣΕΔΑΚΗ Ι. ΙΑΚ., *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της. Μερικές ιστορικές, συγκριτικές, θεωρητικές και πρακτικές επισημάνσεις*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1991.
34. ΦΑΡΣΕΔΑΚΗ Ι. ΙΑΚ., *Στοιχεία εγκληματολογίας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2005.
35. ΧΑΪΔΟΥ ΑΝΘΩΖΩΗ, *Θετικιστική εγκληματολογία. Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1996.
36. ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ, *Νεοελληνικός λόγος, Μελέτες για τη γλώσσα τη λογοτεχνία και το ύφος*, επανεκτύπωση, Αθήνα 2001³.